नं. ५२९१

नाम भाव चूडामणि:

कर्ता श्री विद्याकण्ठ:

पत्र सं. ७१ — सं. ४

विषय: तन्त्रम्

भाव चूडामणिः

५२५१

5291
F. = 71.

Complete

श्लोक २९

सं.१९३१ मार्गशिर्ष प्र.१२
जामामा केलपंडितजगद्रसीदि
नीलकंठबसोलीवालेरीपो

भाव०
सू० १

ॐ नमः शिवाय ॥ समस्तविज्ञानसुधासमुद्रसंप्लावनायेंदुकराभिरामाः जयंति वाचोनुविरा
मकंठमहस्य विश्वेश्वरतुल्यमूर्तेः ततो वामः कृतश्चैव ज्ञानरत्नविधानतः भावचूडामणिं वक्ष्ये
विद्याकंठस्य संग्रहम् इह हि पूर्वं भगवतः स्वयंभुवः साक्षात्क्रियेयनमयेन यथायस्य शिवाराध
मादावुपायोमुनिभ्यः कथितं तथानंतरेभ्यः स्वशिष्येभ्यः कथयति एषो हिमवत उत्त्यायेन हि
मालयस्याग्रदेशे पादसमीपे स्थिता मुनयः मयनूपविष्टं दृष्ट्वेतः इति प्रक्रियादेशनाय सू
श्लोपि श्लोको व्याख्यातः वेत्तारः सर्वविद्यानामिति । चतुर्दशविद्यास्थानज्ञम् चतुर्दशविद्यास्था
नानि पुराणस्मृतिमीमांसधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश
ति सर्वाणि शिल्पानि कलाकौशलविशेषास्तेषां प्रवर्तकम् अनेनास्य विश्वकर्मत्वम् शिव
काहितचेतस्कं परममाहेश्वरम् भक्तानुग्रहतत्परमिति अन्येषामपि गरुड प्रबोधयोश्च भिरि
तिश्चत पाठाभ्यां तेजोनुक्रेहेषु व्याख्याकुलेलक्षणाइति अनेनानुमितशक्तिपाताः अन्याद्यमादि
भिरात्मसंस्कारैः शोभायुक्तान्समानात् इत्यादि शास्त्रावतारके भगवंतं श्रीकंठनाथं नमस्कृत्य स
विश्वकर्मा तान्मरीच्यादीन् नित्याह देवदेवस्य यजने साध्यायं गापेत्तयातदाधारानेकत्वेन चा
तत्र यजनं योगानि समाधिधीरणोति समाधानं समाधिर्योगांगमेवलक्षणयेन धारणा चेतसोभिम
तप्रदेशो निरोधः तथा वपनं जलिः देशबंधश्चित्तस्य धारणेति ध्यानमेतयोगादनंतरेनन्द
र्थेवा हृदाद्येकदेशे परमेश्वरादेकारचिंतनम् तथा च सार्धशतत्रये श्रीमत्कालोत्तरे ललाटे
वेश्वरं ध्यायेदिति जपउपांशुमानसइच्यते अनभिप्रेतसंख्यया मंत्रोच्चारणम् भावः शुद्धा

रामः

त्मको भवत्यादि॥ तथा विमार्गगामादीनि यदुच्यते मार्गगामाः पर्वतपः प्रयाधाराः स्वमूलो विन्या
दि तत्र कुतस्सन्निधावितिपदं स्वमूलो विन्याद्यानां च लक्ष्म्येतानां प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र सन्निधि
करणं पूर्वस्य यजनस्यांकत्वात् यजनेऽप्यक्षमते भो लिंगपदे इति॥ एतेभ्यः शैलेभ्य आधारेभ्यः लि
गात्मके विशिष्टतरे आधारे यजने शोभनमित्यर्थः॥ तथा च महाभारते भगवान्व्यासमुनिः॥
सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिंगे योऽर्चयते प्रभुम् तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वज इति किमा
त्मकमिति किं प्रकृति किंकारणकम् विधिभेदाश्चनत्वादिति लिंग विषयाणि विधानान्तरागीभूर्ही
तिवदमाणेन संबंधः॥ आम्नाय प्रतिष्ठा शुभाशामास्थितमिति इह शैवशास्त्रे पूर्वपश्चिमोत्तरैशानी
नां च तत्र गुणामेव दिशां शुभत्वं काम्यत्वान्तु गमिति॥ यथाकाममनार्थो नु गुणगणां दिशि स्थितमा
यथापरस्तेनाप चिकीर्षु राज्ञे यदि मार्गे यायात् मरणं चिकीर्षुर्याम्य दिक्स्थं रोगादि विधिस्तैनैव
तदिक्स्थमुच्चाटनं कुर्याद्वायव्यदिक्स्थमितियावत्॥ अथाचार्यलक्षणं देशिकोत्तमः॥ आर्यदेश
समुद्भवः इति आर्यदेशः यत्र शास्त्रार्थविचारः तस्य च सम्यगनुष्ठानं तत्तनुद्भवो यस्य तथा सुचि रि
ति परस्वादाननिस्पृहः॥ तथा च स्मृति योऽर्थे शुचिः स शुचिः न मृद्वारि शुचिः शुचिरिति दत्त
इति स्वकर्मणि शीलाव्याख्यानादौ सर्वत्र चतुरः॥ समाहित इति योऽग्नियोऽनुष्ठानाय वीणाचा
र्य्यव्रत इति आचार्याभिषेकादनेन तं शास्त्रान्तरोक्तमाचरितमाचार्यव्रतं येन यथोक्तं श्रीमत्स्व
यंभुवे अथाचार्य्यव्रतं श्रेष्ठं चरेदाचार्य एव हि पञ्चहयमथः शान्तौ न कार्पीच अङ्कमदामो
नी त्रिषवणस्नायी इत्यादि विद्यानितिपंडितो न मूर्खः यदुक्तमन्यत्र रात्रौ भ्यात्मः समंदेहोगु

भाव०
टी०
२

शुभे क्षितिज इति नवतेवेचंद्रनागादीत्यादि प्रथमतृतीयषष्ठसप्तमदशमैकादशस्थानस्थितत्वान्
तत्रस्थ परिशुद्धिः यदाहुर्ज्योतिःशास्त्रविदः जन्माधिपतिस्थितस्य सप्तमोदशमस्तथा एकादशगतो
नृणां वेदः सर्वार्थसाधक इति तारा जन्मसंपद्यानव ताभ्यस्तृतीया पंचमीसप्तमीनां परित्यागात्तारा
परिशुद्धिः आदिग्रहणाद्योगपरिशुद्धेः विकालदंडादिभिरेकादशभिर्नोपाघ्नशुभेर्भवेज्जिने यदुक्तं श्री
मन्नाथमभवेनाम्नैवाचोदितान्योगानेकादशपरित्यजेदिति अनयत्सुतद्रुति विशिष्टबृहच्छ्रीपाता
दिभिरवादिते दारुणोमचरद्रव्यादिना दारुणानि आर्द्राश्लेषाज्येष्ठामूलानि भरण्यादिकमेष्टा
ज्यादिक्याणि मघाभरणीति स्वस्थ्यश्चर्वापमशानवेतालादिसिद्धौ चराणि स्वातिपुनर्वसुश्रवणधनि
ष्ठाशतभिषः उच्चाटनादिषु क्षिप्राणि हस्तः पुष्याश्विनी अभिजिदश्विनी क्षिप्रकार्येषु मापने ध्रुवाणि
रोहिणी त्रिस्युत्तरा मांगल्यादिकर्मसु मृदूनि चित्रानुराधारेवती मृगशिरांसि मृदुस्वरूपका
र्येष्वेव लग्ने शीर्षोदयेत्यादि मेषादिराशीनामेव लग्नव्यपदेशः तस्मिन्शीर्षोदये शीर्षोदयाः
षट् मिथुनसिंहकन्यातुलवृश्चिककुंभाश्चिकाः मेषवृषककर्कटधनिमकराः पंचपृष्ठोदयाः मीनस्तूभयो
दयः भावास्तनुधनसहजादयस्त्याद्याः कालाख्यपुरुषस्यावयवस्थानीयाः तेषांसमूहस्त्रके तस्मिन्
शुद्धे तस्य च शुद्धिरिष्टं यथा समनुकूलस्थानेषु ग्रहाणामवस्थितिः यदाहुः जीवः सप्तनवद्विपाकम
गतो वक्रार्कजो षट्त्रिगो इति भेदेशिके इति नवांशकादिकल्पनया यस्य राशेर्यस्य नवांशकस्य शो
भनता नयफलकायथा मेषस्य प्रथमनवांशको मेषांशकएव कर्कटस्यैवमेव प्रथमनवांशकः कर्कट सं
बंधी सच तस्य शोभना इति स्वस्वामीतिः मेषादीनां द्वादशानां राशीनां क्रमेणाधिपाः अंगारस्तु

2

रत्न०
२

कबुधचंद्रार्कबुधशुक्रभौमगुरुसौरसौरगुरवः कुजशुक्रकेतुर्कसूनुकुजजीवसौरयमगुरवो मेषात्
तेन दृष्टे ग्रहस्य च दर्शनमेवं यस्मिन् स्थाने ग्रहो वर्त्तते तस्माद्दशमतृतीये द्वे स्थाने दृष्टेस्त्वभोगे
न पश्यति नवमपंचमे त्वर्धदृष्ट्या चतुर्थाष्टमे पादत्रयेण सप्तमं समग्रदृष्ट्यैव यदुक्तं तत्रैव दशम
तृतीये नव पंचमे च चतुर्थाष्टमे कलत्रं च पश्यंति फलानि चैवं प्रयच्छंति इति तन्मध्ये दिति तत्स्व
दृष्ट्या राशीश्वरमैत्रेण वा दृष्टस्त्वन्यथा तत्र दृष्टिमेव राहुमिहरो नैव वोक्ताः इहतु सामान्येनोच्यते ॥
सूर्ये भौमगुरू चंद्रार्कश्चंद्रस्य सूर्यबुधौ भौमस्य गुरुचंद्रार्का बुधस्य रविशुक्रौ गुरोः सूर्येंदुभौमाः ॥
शुक्रस्य बुधशनैश्चरौ सौरस्य शुक्रबुधाविति सौम्यवीक्षितन इति सौम्यग्रहा बुधशुक्रगुरवश्चंद्रश्च
शुक्लपक्षे बुधस्तु पापयोगात्पापः न पुनः स्वतः यदप्याह क्षीणेंदुर्केयमाराः पापास्तैः संयुतः
सौम्यश्चेति पुनरपि लग्नविशेषणं वीर्य्यवन्नरइति वीर्य्यवन्नरबलम सेयं यदा स्वस्वामियोगः सौ
म्यग्रहदर्शनं च सौम्यग्रहेण वा योगः स्वस्वामिवीक्षणं च यदुक्तं तत्रैव अपि यशुभो दृष्टो वा बु
धजीवनिरीक्षितस्त्वयोराशिः स भवति बलवानिति प्रसन्नमानसेथ्यश्लो इति ज्यश्लोके क्काणामभि
धानात्मको ज्योतिः शास्त्रे दृष्टो देवताविशेषः स यस्य राशेः ग्रहर्षिभिः यदुक्तं बृहज्जातके भृ
गुमौवरुणवव्रह्मसौवकवचः सधनुष्कः नृत्तवादित्रकलाश्च विद्वान् काव्यकृन्मिथुन
नराशाववसानेइति अन्यत्र गौरी सुधौतायतुगूलहस्तासमृक्तिनाकुंभकटस्थिताः देवालयेस्त्री
प्रयताः प्रवृत्ताश्चेति कन्यान्यगत त्रिभागइति तास्मिंस्तया भूतेराशाविति समानाधिकरणेन
सौ च समप्रीत्या ख्येया अभसनमान साद्रेक्काणाश्चतैव निर्दिष्टाः श्चेष्यगौरस्वभयात्म्

भाव०
वृ०
च
(3)

हस्तिनाः रत्नभांडसमन्वितस्तस्य कस्य चित्राशोः संभवत्येव यदुक्तं तत्रैव किंचरोपमतनुः संकेव
लस्तृणचापकवचैः समन्वितः ज्ञेभमृद्दहति रत्नपूरिते स्कंदगे मकरस्याशिवश्चिमइति म
न्यच्च तुलांभांडमुक्तामणिशंखवामिश्रैर्व्याप्ति मृदलः सविभूषणोस्य भार्याविभूषायम
हानिधानांनावंझवंव्याधिगतोज्झषस्येति तस्मिंस्तयाभूते द्रेक्काणे विलग्नइति स्थितमेव
ऊर्जितस्त्रीकं इति द्रेक्काणयुक्ते ऊर्जितस्त्रीकपवनत्र मनुष्यवक्त्रोश्वसमानकायोथन्ववि
गत्यायतमात्रमस्यः कन्यवयोज्यानितपाम्बिनुम्बररत्नपूर्वीयन्वषहिभागइति किंचरुपा
कुलिः पांडुरमाल्यशेखरोविभर्ति कृष्णाजिनमवरंनरः उरामदः सिंहवृतान्तकार्मुकोन
नात्रनासोमत्रराजमध्यमइति एवंविधोर्जितद्रेक्काणात्मकस्तल्यासंभवेति विषादेवा
वाशाव्रजः पठान्तरे विषादयइति द्रेक्काणात्मकेवागच्छेदित्यर्थः सविषादानामपितत्रैवत
त्रसंभवात्तथाच मद्याश्रितामूर्धनिभोतियुक्ता स्त्रीकर्कशारण्यगताविरौति प्रासंगोपला
प्रास्यसमाश्रिताच मध्यः स्थितः कर्कटकस्याराशेरिति अन्यच्च उद्यानसंस्थः कवचीधनुष्मा
न् शूरास्त्रधारी गरुडाननश्च क्रीडात्मजालंकरणार्थचिंतोवदेति मध्ये मिथुनस्यचाय
मिति कन्यनुगविधेति कतेश्वप्रयोजनानन्तुपेवा सिद्धिरयमर्थः स मितावारादि क्रूरकर्मेति मिते
नदर्यात्मक द्रेक्काणयुक्तेवालमेतया विधार्थसिद्धिर्भवत्येव तथाविधाश्चतत्रैवाहिहाः प्रतो
तिकेसर्पविवेष्टितांगोवचेविहीनः पुरुषस्त्वदृष्टो वैरानलव्याकुलितान्तरात्माव्याक्रोशाते
उत्थापगतोज्झषस्येति अन्यच्च रामविनामकरोमपदेक्षः स्सकरकायसमानशरीरः योन्हकत्वा

राम०
च

लकवंधनथारीरौद्रस्तोमकरः प्रथमस्त्विति किंच विभीषणेत्विष्टतिरस्कावित्रिनेवनेम्नगा
त्रकांचनत्तणवर्मभस्त्र फला मिथैर्वानरद्रुमभन्नरक्तुलावमानेयवनेरुद्धाहृतइति अन्यच
शाल्मलेरुपरिस्तब्ध जंबुकौम्बानरस्तम्भलिनोंबरान्वितः रौतिमात्तृपितृविप्रयोजितः सिंह
रूपमिदमथमुच्यते इत्येवमात्मकेरेवंरूपायामेवार्थसिद्धो यायादितिमकृतेनसंबंधइति
यंशायावंमुखीति रामयुधंस्यहोरेतिसंज्ञाव्यपदेशः नस्याश्चोर्ध्वेमखति ग्यंस्तुधोमुखत्वे
नविमकारत्वे यदाहुः ऊर्ध्वे तिर्यग्न्वानन्तास्याचहोरेति नचोर्ध्वमुखोयारविणिप्रभुक्तायात
नदयिहिनासातिर्यग्मुखीयात्तेनैवक्रमणीयासाधोमुखी यदप्याहुः मुक्तांकानानागता
चक्रमेणेति नासांत्तत्वधान्मुक्तिनिमित्तमूर्ध्वे मुखीहितासशस्ता यासेहितांतरेषमारिणी
२१ न्युक्ताश्रभिवांयमथोमुखोयायूमेतितत्रप्रसिद्धाप्राकृतोनाक्तेति कपिञ्जलकोकिलमयूरादि
प्रशस्तपतिविस्त्रकत्वाहितमपि मतफलप्रदेशाकुनेत्वान्याश्रुतिरप्याह भद्रंपुरस्तान्नाव
दभद्रंपश्चान्वापिंजलेति महाकविरपिकालिदासः वामश्चायंवदतिमधुरंचातकइति नोस्ते
ति ग्रकस्मादेकजनसमुद्रोषितजयपुण्यादतेमाचजनयवेतिः विकल्पार्थः यायादायमस्य
वामाणानिति प्राणापानावायम्यदेहेनीत्वान्तुभवेनवामदक्षिणनासारंध्राभ्यामन्यतमेना
प्रवहणजिज्ञासयानजिज्ञासायाम्नमयोजनमेतत् यदिवामरंध्रवाहिनः प्राणास्तदानुकू
लाःप्रोक्तशकुनासंभवे पियायात् इत्यपि विकल्पार्थः प्रशान्ति विधायगच्छे दिति प्रकृतेनसंबं
धः स्यपिलापरीता क्षिप्यद्धनिदिति स्वप्रशास्यः स्निग्धास्वच्छासितायेति रक्तपीतवर्णा

भाव०
चू०
५

सितो पि ब्राह्मणस्य सितवर्णांतु ब्राह्मणस्य एवं क्षत्रियस्य पीतकृष्णवर्णो रक्तान्तः क्षत्रियस्य
वैश्यशूद्रयोपलक्षयेत् तद्यथा रक्तान्तु ब्राह्मणस्येत्यादि नस्य ग्राह्य न हि विषयायाम आमेरुः कस्मात् एव
मपि कृष्णवर्णो वैश्यस्य पीतान्तु वैश्यस्यैव कृष्णवर्णांतु शूद्रस्येत्यपि प्रमाणं ॥ उक्तं च श्रीमत्का
मिके एताश्च न त्वाविमृश्य सितो रक्तस्तु भेदिनः एकाशूद्रस्य नियमात् कीलेति गृहकार्येति गृ
हागं भीरा चला ह्वाकाया शोभाय स्याः सिद्धान्तवर्धमुखीति साधनालिंगचिकीर्षया बुध्नभागेषु
स्वलक्षकं तथ्य मिश्र मिश्रायेण तत्र लोकने उक्षान् मकारवृद्धे मुखीउ मानमुखी ऊर्ध्वे एषा
गमनं मुक्ति यं तो हीने रेखा भवतीति हीना रेखाः सितवर्णायायदि रक्ताः पीता वा कृष्णा वा यदि
भवति तदा सा ब्राह्मणस्य नेष्टेति वक्ष्यमाणेन संबंधः तथा च श्रीमल्लिंगलामते हीनरेखा तमा
हीनेति रक्तवर्णा याः सितारेखा यदि भवति तस्माद् ब्राह्मण क्षत्रिययोः शस्येत इत्येवमन्या
सामपि द्रष्टव्यम यदुक्तं तत्रैव हीनरेखा न मास्तु भेतिः गौरेति स्फटिकाकारा टंकादिलाह
स्थिलिभाद्रवर्धकरीच उक्तं चैव ना मरे स्फटिकाभा भवेद्गौरा बहुलोहस्तयेकरी कीलादृष्टा कृत
श्लेषा गर्भयः जलतरंगानुकारारेखा सम्पूर्णाः पुटाः शुक्ति पुटाकारा बिंदवो वर्णात्मकः श्यामतारे
खासंबंधिनो भागे कदेशाः विमलेः पाषाणात्मके यो चान्विते ति कीलाकीदीनामन्यत्र यो
ज्यमत्र इष्टमल्लानां सर्वेषां नरमकरादीनामनुकारो यस्या सदा तानि शकलानि खंडाय स्याः र
उदकस्याद् इति उत्तरस्यां तस्याः शिलायां दिशि स्थंडिले भूमानेव शृजितः शिवभहायकोयेना
चार्येण सततया कुलाद्रिरिति कृतान्निकार्याः साधारणेन मंत्रेणेति साधारणमंत्राः सप्त यड

कं संहितांतरे प्रणवो मातृका व्योम व्यापी षडक्षरः प्रसादो बहुरूपश्च समस्तसाधारणाः स्युः ना
इति एवमुक्ते न सिद्धार्थं साध्यमंत्रेण शिखिनः तत्कर्मजीविनः संश्रित तंत्रनामिति गृहीता
ध्यवसायात् सहायानि मित्रकर्मसंबंधिनः शिष्यान् नियत इति वाक्यस्य वसाय्यामविचलेद्विपःम
हेशे ध्यायेत् तथा सम मनान् इवकं मंत्रं जपेन स्युध्यात् सर्वध्याने इति शय्यवसाने निम्नि मंत्र
मसिद्धम विशेषापर्यन्ति ग्रामेति यश्याद्देशांतरेषु दध्न इति दधिलाभलक्षणं च तेष्वेषु
विशायायेति प्रसादीनां मलानां लाभलोनस्तेषु विशावजेम व्यजने मालहत्नादि विप्रवर्जि
तमित्यसंशयमेव विधिभागायेति विधानविहितेषु जनकृत्य इति निष्प्रयोजनः श्याकोटयेरि
ति भागरूपकल्पनया विहृल्लेखाभिर्लोकमपूर्वम स्वल्पं हन्यात् व्रजन्त इति व्रज्यस्याना
ते श्वक्रपेतया भक्ष्यपेतयान्न स्वस्थानान् यान इति प्राकटादेतदधिष्ठात्री मिति वृ
त्तोधिष्ठायिकामोक्ष्यत्याक्षि विमृश्य सर्वकारस्याः सर्वदा च समभिधाना यत्तत्समन्यत्र नश्या
लब्रह्मलोकादिस्तत्र न कुत्र वर्तिनी ध्यात्री शिवकलायस्याम धिष्ठात्री न विद्यते इति तां सेव
ते पूज्यवत्नमाणाश्च च मंत्रेण विसर्ज्य वृत्त विद्वांस्मानं च निरोध्य सजीवसेवत्तस्याप्योगा
ग्धगन्धैः साखदिति सारदारुनवेहत्तस्यप्रसिद्धिः तीरद्रुमः पलाशादिः माधव्यं गंधगुणवदि
त्यादि माधव्यं गुणगुरुका जानं सौभाग्यदम् गंधगुणगुरुकाहृत विशेषाउक्ता दिते यनल्की
र्तिदमित्यर्थः सुराहेति देवदारुशाकेति शाकाभिधानो वृक्षविशेषः देशांतरे प्रसिद्ध एव देव
दार्वादिभिर्विल्वानैर्वृक्षैर्याति क्रियंते तानि सर्वेप्रदानीत्यर्थः पिशाचहन्तो विभीतकाभिधानः

भाग॰
द्वि॰
५

5

बहेरकफलजनकः कोलाति पक्षिविशेषः तद्गृहविषाये हीचमूलेति मूलवर्जिताये वि
वर्तिमूला अश्वत्थादयः कोटरेति कोटरः तुषिरात्मकः सारं श्रोयेषां किंतोवासएवये
षां यटक्षिक्काइति यत्न विवर्धितवल्मीकः पिपीलकनिचितोमृत्राशिः ततोजातः मध्
पालिकतालयाकृति मातिकमाषकेः पत्तिभिगेणाभिधानायेदेशान्तरेप्रसिद्धाहेतः कृत
स्थालयोयेषां लोकानामप्रसिद्धाइति तकेनचिन्ताक्यते वेदाः धीकृतमिति चतुरम्रनानी
ते मातोन्मानादीति मानंपार्थ्यदिशा उन्मानमूर्धमान स्यादिग्रहणात्प्रमाणमपिसर्व
तोऽनोत्र हामना—केत्समिति तदभीप्सितंशैलेत्रपंनवहस्तांतमुत्तमोत्तमम् लिंगंच
द्वाष्ठात्मार्थिवंशैलेषोक्तमानेनेवोत्तमोत्तमम् तिष्ठिति गुरुत्वविषये हितम् अंशोनमिति
अन्तः प्रोक्तमानाचवहस्तात्मकाज्ञंशेनोनंदारुजेषद्धस्तमुत्तमोत्तममिति वक्ष्यमाणेनरूव
धः लोहमयस्यार्धेनेति अस्यार्धंतत्प्रोक्तस्याष्टहस्तस्यार्धेन विहस्तपरिमाणेनलोहमयमु
त्तमोत्तमम् तदप्यूनमिति यदेतचतुरङ्गुलकत्युत्तमोत्तमंतद्भवेत् तदपिप्रत्येकापेक्षयाविभागे
नोनेमध्यममुत्तममिति वक्ष्यमाणेनाप्यशब्देनोत्तमशब्दप्रतिपादने येनतेनशैलषट्हस्ते
मध्यमोत्तमं लोहेद्विहस्तंमध्यमोत्तममिति यावत् तद्विखंडितमिति चतुर्णामपिसंबंधि
मध्यमोत्तमम् मानेद्विखंडितेकृत्वाकाव्याख्यया तदर्धमानतः कार्यमागमम् तेनशैलपा
र्थिवेद्विरहस्तेमध्यमोत्तमे दारुजेद्विहस्तेलोहेहस्तमित्यर्थः त्रिभागेः खेटिति एतान्येव
त्रीणित्रीणिलिंगानिप्रतिप्रकृतियानितानिलिखेः खेत्रिभागेः नवधानवधामिधंते अयमर्थः

राम॰
५

उत्तमोत्तमलिंगायेत्तद्यामध्यमोत्तमस्य त्रिभागत्वे तत्त्रिभागानुमानपातनतउत्तमोत्तममध्य
मोत्तमकन्यमोत्तमेभ्यः स्वन्यलिंगषट्कं भवतीति ॥ इस्यैवे त्रिभागेनैव यथा भेदउत्तयथते
तेनशैलपार्थिवप्रकृतीनां हस्तात्प्रभृति नवहस्तांतं यावत् नवनवस्थितान्येव दारुजासो
त्तमोत्तमात्मासात्षोडशांगुलानुपातेनोत्तरामध्यकन्यसेयावस्वन्यादिलिंगानि भवंति पू
र्वैः स्सेद्वंसमकन्याताग्राद्यथोद्दितद्देवान्ये एवंनव मृगेशेपि दारुजे लिंगे पूर्वेभिः षोडशां
गुलैरिति एवमपि लोहस्यांशांगुलानुपातेन तथाप्युक्ते लोहंकरोत्तमेभागे वद्धर्मे रेख्येशा
कांतरमिति एवं हस्तमानलिंगान्युक्त्वा पूर्वे निष्पन्नप्रासादमानेनोच्यते प्रासादगर्भमानादि
त्यादि वक्ष्यमाणानां चतुर्हस्तादिषट्त्रिंशद्धस्तांतानां नवानां प्रासादानां प्रत्येकं गर्भमा
नाद्गवं तिद्वति विकल्पमानविधिः दशाधिपं चवृद्धानां साधारत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति तत्प्रयो
गः एवं प्राकृताभिन्नेन प्रासादगर्भपंचभागत्रये दशोत्तमोत्तमे तथानवभागपंचकेन मध्यमम
ध्यमे वक्ष्यमाणौ द्वौ वांतरभेदस्थितेः तथैव तद्गर्भार्धेन कन्यसमम् तस्तत्तैयव स्थान्याक
न्यसकन्यसेभविष्यति तदवांतरभेदे तेन्यादि तेषांत्रयाणां ये स्ववांतरे मध्यप्रदेशोद्दोनवभे
दः स्वत्रयमदावादिना तेन षड्लिंगानि उत्तम मध्यम उत्तम कन्यस मध्यम ज्येष्ठ मध्यम कन्य
सकन्यासोत्तममध्यमाभिधानानि भवंतीत्येवं प्रतिप्रासादं गर्भमानाद्व लिंगानि एवं एवाय:
श्रीमतिकिरणादावुक्तः गर्भवान्कन्यसं लिंगं पंचभागकृते सति त्रिभिः स्यादुत्तमं लिंगं

नवधा भाजिते सति पंचभिर्मध्यमं लिंगं भवेन्मध्यममध्यमस्य तद्दैर्घ्यार्धो भवेद्गर्भो भाज्यः षो-
डशभिस्त्रिभिः एवं गर्भे यथायोगं लिंगानि नवसंख्यायेति ज्येष्ठज्येष्ठादीनि प्रदिपादितेषा-
व्यवस्थावसृत्वेपि लिंगानामिदं ज्येष्ठज्येष्ठं ज्येष्ठमध्यमं ज्येष्ठकन्यसं मध्यमज्येष्ठमित्येव
मात्मकेन भेदेन नवैव न बहूनि इत्यर्थः ज्येष्ठादिव्यपदेश इति योयं ज्येष्ठज्येष्ठादिव्य-
पदेशः स लिंगापेक्षया प्रासादानां विषयेपि स्थित एव तत्र वक्ष्यमाणाच्चतुर्हस्तादिषट्त्रिं-
शद्धस्तान्तानां नवानां लिंगोयानेनैव वक्ष्यमाणयुक्त्यापि सिद्धितः स्थितो यथा नवहस्ते
प्युलिंगस्य मानाधिकारात्तु उत्तमोत्तमस्य षट्त्रिंशद्धस्तस्तूत्तमोत्तम एव प्रासादः एवं हस्त मा-
नस्य कन्यसकन्यसस्य चतुर्हस्तः प्रासादः कन्यसकन्यसः स्थित एवेति सिद्धम् गर्भ-
मानलिंगापेक्षयातु प्रति प्रासादं ज्येष्ठादिव्यपदेशो नवात्मकोपि निविष्टः मध्यमयोः
योपि वक्ष्यमाणेन प्रमाणेन षट्त्रिंशद्धस्तः प्रासादस्तस्यापि स्वगर्भमानात्कन्यसकन्य-
सलिंगाश्रयत्वेन कन्यसकन्यसत्वमेव मपि चतुर्हस्तस्य गर्भमानस्य उत्तमोत्तमलिंगाश्र-
यत्वेनोत्तमोत्तमत्वमित्यर्थः सिद्धम् प्रासादेभ्यश्च लिंगानामिति प्रागुक्तानुवादः पी-
ठानां चेति च शब्दात्पीठानामपि प्रासादेभ्यः ज्येष्ठादिव्यपदेशः तथा तेनैवार्थेन शब्द
वैचित्र्यात्प्रासादगर्भादेव पीठमानं प्रतिपादयति प्रासादगर्भितयेनाग्रमिति तयोर्मध्ये ने-
ति तयोरुत्तमोत्तमयोः कन्यसकन्यसयोर्मध्ये न मध्यमप्रमाणेन मध्यमप्रमाणेन मध्यम

मध्यमे पीठं भवतीति वाक्यशेषः यल्लिंगविधावुक्तं नवांशोः पंचभि मध्यममिति तदन्या
नीति तेभ्यः अन्यानि षट् लिंगवत्पीठानि यथा पूर्वं लिंगत्रयमुक्तं तद्वांतरभेदेनान्यानि
षट् ज्यायादीनि तावन्ति तथैव पीठानीत्यर्थः लिंगायतिप्रमाणानीति यद्यपि शारीरं त्रितयेना ।
ग्र्यमित्येतेन पीठमानं प्रतिपादितम् तथापि वक्ष्यमाणलिंगमानेन प्रसादविषयमिदं
तत्र यावल्लिंगस्यायतिर्दैर्घ्यं तत्प्रमाणेन विस्तृतम् पीठम् यावल्लिंगस्य दीर्घत्वं तावत्पीठस्य
विस्तर इति उक्तिर्न्नोरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् अव्यक्तमुखलिंगानां समं विस्तृतिकोक्तयम् ।
व्यक्तेऽस्मात् सदृशायामेन तदर्धोच्छ्राय विस्तरम् इत्येतेन ज्येष्ठमध्यादिकं इति तत्फलत्वेन ।
ज्येष्ठादिभेदानि प्रयोजनः स्यात् फलभेदविवक्षयात्तु ज्येष्ठमध्यादिभेदतः परेष्वप्रति
ष्ठापरमेष्वरे भंगमभ्युदयत्व यत्वतः भोक्तृफलम् यत्त्वमत्र लिंगानि इत्यपि विवक्ष्यते प्रतिष्ठालि
गवेदीके यावन्तः परमाणवः तावद्वर्षसहस्राणि कल्पभोगभुजः फलमिति परापरेभु
क्तिमुक्ति इति पराभुक्तिः शुद्धविद्यान्तनवभोगः अपरान्तु रसरसायनविवरसाधनादिका
तथैव परामुक्तिः शिवसमता अपरान्तु विद्याविधेशत्वं तथा च तत्त्वसंग्रहे गुरुः सद्योज्यो
तिर्विद्याविधेशत्वत्वपरामुक्तिः परे ह शिवसमतेति ते परापरे भुक्तिमुक्तीफलं शास्त्रप्रमा
णकम् शास्त्रपरिदृष्टमित्यर्थः महानीलेति इन्द्रनीलः वज्रं वज्रमणिः हेरकं इति प्रसिद्धिः
एवमात्मके लिंगे तज्ज्येष्ठादिभिः विभागः योयस्मात्सर्वे गुणानां प्रासादानां पीठानां साधार
णमनुगणं तदित्यर्थः बाणलिंगे स्वयंव्यक्ते इत्यादि बाणलिंगस्य स्वयंभुवश्च सर्वपीठा ।

अथ यत्वेपि विशेषांतरे साध्यपूर्वैवेति साध्यार्थं संपूज्य पूर्वं तद्धि मज्जेनादनेनंरंमंत्रोत्तर निवेशना
त्तकदाचिन्मंत्रसंकरदोषः स्यादव्यक्तबाणलिंगविषयमेवेतद्वचनम् यतोन्यत्रमंत्रसंकरः
भाव० संभाव्यतेएव लिंगशब्देनेत्यादि समस्तपदार्थानां सृष्टिसंहारकारणत्वेन चिह्नीकरणेहेतु
यत्तद्धि लिंगशब्देनपंडिताः प्राहुः निष्कलंदृश्यापितेषामेवभावानां संहारेतत्रैवलयनात्सृष्टि
सू० समये तएवागमनं तस्मात्तत्वपदं स्थानमव्ययमविनाशिनत्वं यथाप्राक्तैरन्यलिंगशा
ब्देनउच्यते इत्यंतात्तत्रशस्य भगवतोयासंज्ञासतदीयः शब्दः प्रत्यंतं तदोदिनेप्रतिपादितेव
क्ष्यमाणप्रमाणरूपैः प्रतिपाद्यमानेचतस्याव्ययस्यपदस्यतत्रस्यव्यक्तिस्थानत्वा तथाहि
तुभ्यंतथानदीयशब्दे भाक्त उपचरितत्वार्थः त्रिविधं तदिति वक्ष्यमाणप्रकारेणतत्त्रिप्रकारस्य
तथाहुः तिमुखलिंगं लिंगावयवमिति लिंगस्ययष्ठिकीर्षितमायामोदैर्घ्यं तस्यषोडशभागक
7 ल्पनयाचत्वभिर्भक्ते तस्येः पंचभिर्वाररसैः षड्भिर्वाविष्कंभः पृथुत्वम् एषचविष्कंभः साधना
लिंगवक्ष्यमाणलोकपाललिंगात्मकं त्यक्त्वातेषांप्रत्येकं सावसरएव तदुक्तं इत्यमायामवि
ष्कंभयुक्तेतस्मिन्नर्धांशात्वानन्वारिमाणकेचतुर्दिक्षुपरिणाहमानेसिद्धे अधोभागस्यब्रह्म
भागात्मनश्चतुरश्रतासिद्धेव मध्यमभागवर्तेनार्थे तत्कर्णार्धेनरत्यागादिति तदितिचतु
रश्रपरामर्शः चतुरश्रस्ययत्कर्णकोणद्वयं सूत्रनिवेशनेनव्यज्यते तदर्कंवान्यत्रकेणाको
णायतंसूत्रं कर्णइत्यभिधीयते इतितस्यार्धेनचतुरश्रोत्पादनसूत्राणांचतुर्दिक्षुस्थितानां
मष्टलांछनपातादितरार्धेत्यागादष्टाश्रत्वोत्पादयेदितिशेषः अष्टाश्रतोत्पादनायापरोविधिः

राम

तस्मिंश्चतुरश्रेष्टधा विभाजिते सप्तविभक्ते प्रतिकोणं भागमपरिहार्य्येत्यादि भागद्वयप
रिवर्जनेन वा तदष्टाश्रं कुर्य्यात् तद्दृष्ट्याष्टाश्रा वृत्तयोरन्तरभागस्ते ब्रह्मस्थानान्मध्यप्र
देशात्परितो भ्रमेणावृत्तं तत्परिवर्तुलत्वं नयेत् अश्रिलोपक्रमेण वा तद्वृत्तं तत्परिवर्तुल
नयेत् वृत्तत्वोत्पादनाया अपि प्रकारान्तरम् अष्टाश्रमेव षोडशाश्रित्योत्पादनपूर्वं द्वात्रिंशद
श्रिप्रदर्शनक्रमेण वा अश्रिलोपक्रमो भवेत् तच्च शिरोवृत्याशिरोवर्त्तना प्रकारैश्छत्रादिभिरनेक
विधमुक्तैस्तैरेव चतुर्विधत्वं काष्ठापाकस्य शिरसः यो सावष्टांशस्तस्मिन्काष्ठांशके चतुर्भिर्भा
जिते सति प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थभागभागविवर्त्तनेन तो यथासंख्यं छत्राकाराश्वत्थारकच्छ
भेदा भवंति भिन्नफलत्रपुषार्द्धकुक्कुटाण्डं तच्छिरस्सस्यान्तर्द्धे भागपरिवर्त्तनेनतः त्रपुसाकृ
तिशिरस एव बुद्ध्यावर्त्तनात् तस्यैव मूर्द्ध्नि त्रिभागवर्त्तनेन बालचन्द्रसंज्ञकम् तथैवं स
प्रप्रकारायां शिरोवर्त्तनायां त्रिप्रकारेण विष्कंभभेदेन सहैकविंशति गुणितानि प्रागु
क्तानि यानि प्रतिमासार्द्धनवनवलिंगानि साधारणविधावित्ति एतानि साधारणविधौ भो
वनिमित्तमर्चयित्वा देवप्रधानाः स्वस्वमात्मीयमभिमतं स्थानं प्राप्नुवन्ति तथान्यत्रमेति
दशादिग्नामन्यतमायादिशः स्वाम्यसिद्ध्यै लोकपाला विते शान्तुएणं वास्तंभनाय विद्वे
षादिनिमित्तं परलिंगमिति पूर्वेणेव संबंधः तत्कृते अथ लोकपाललिंगानि चतुर्भि
र्येनिमर्धषड्भागचतुष्टयेन विष्कंभोस्यत्रिस्त्रभागे एवमायामं द्वादशधा कृत्वा तत्रिभागे
तस्योत्सेधः शास्तान्तरोक्त सर्वसमलिंगस्येव यदुक्तं श्रीमन्मतिसारे परमेश्वरे स्योत्सेधं दैर्घ्ये

भाव० त्रिभागेन लिंगेऽस्यान्तर्वेतनः सम इति मध्यमच्छायमादिवत् इति मोक्षलिंगोक्तवदित्यर्थः
माग्वद्वृत्तेचेति वृत्तरुद्रभागः प्राग्वदेव किं तेन लिंगमेद्र प्रान्तुमर्दनाभिधानात् कचशिरः
चू० पूर्वपश्चिमयोर्द्वयेन द्वयेन सौम्ययाम्ययोरेकैकया एवमष्टषट्केन च समन्वितम् पंच
८ भिः सर्धेति सार्धादेकादशविभक्तान्पंचभिरंशैः स्तनं तु रक्षो विष्कंभः ब्रह्मभागादिति या
वत् मध्यप्राग्वद्वृत्तं तदेतन्नाश्यान्यां दिशं सप्तमांशमूलं तत्तैलेन षडेकादशभाजितम् तदेव
वक्ष्यमाणोपपत्त्याकृत्वोभयोः पार्श्वयोः त्रित्रिशातनेन शक्त्याकृतिं कुर्यात् सर्वांशे न
पंचभिरिति अर्धशब्दोऽत्राप्यपेक्षः याम्यलिंगदैर्घ्यार्धं नवधा विभज्य तदंशैः पंचभिः पृष्ठे
पंचभिः क्रोडमुरचित्रिभित्रिभिरंशैः पार्श्वद्वयम् श्रीमत्पिंगलामते नवांशार्धात्त्रिभिः
पृष्ठो पंचभिः क्रोडपृष्ठकं मिति इत्यं विष्कंभेन लक्षितो ब्रह्मभागः सृष्ट्यंशं तु नवषड्
गशातनात् तत्र पृष्ठक्रोडेन नवधाकृत्वा भागशातनं कुर्यात् पार्श्वद्वयं च षोढाकृत्वा
भागशातनेनैव पृष्ठपृथुताक्रोडप्रदेशोऽव्यन्यूनेऽनन्ताच भुजयोरिति भजोपलक्षणस्याने पार्श्व
द्वयेऽन्तरं तत्र त्रिलोपेन कुर्यात् दशानामंशानां त्रयस्य त्रयस्य शातनाद् हत्तमाणवदर्थेन तदं
शास्यामिति एतत्सम तिष्ठायपरमभट्टारकः सर्वेषां मतानां शाक्तं गतवान् तथा सर्वज्ञ
तमस्तायकं योगमार्गवान् आग्नेयुवक्ष्येति अग्रभागो द्वाविंशतिभागकल्पनया पंचभि
र्यथा अग्रे पश्य मध्ये विष्णुभागोऽपि तथैव वहनमस्यैवं वक्ष्यमाणलक्षणया द्वहत्याति स्वर्गांश
के सार्धभागमनेरसीति इति मध्यिम सप्तांशभाजिते सार्धभागपरिहारेण सर्वमोंकारं ईशान

8

दिशश्चाग्नेयदिशं यावत् पंच वायुदिक्कोणेन तत् दिशं च यावत् पंचैव दशाश्रि मस्त्रास्य शिरोत्तु
तस्य एतेनवासौ परमेशपदे मोक्षाख्ये प्राप्तनिमित्तं बंधनतो ऽयल्लक्षणाय स्ततन्त्रथावि
धेयो गंतानेचापवान् चतुर्भिरर्थैरिति अर्थात्मनो शाचतुष्टयेन विष्कंभो वारुणे मध्यस्य
तुलत्तणोन्नतानविधानात् प्राग्वदिति स्थितमेव शिरस्तस्य वाऽलंकु वन्नद्भ त्रिभागव
र्त्तेनेनपाहंवैश्रवणपूजिते लिंगमेतेनातिदिशति पातमेव मेवेति किंतु तत्पातं गरुड
दरम् कुर्यादिति विशेषः पंचमकाक्ष्किरमः सपादांशत्यागात् गदाशिरस्थैतद् स्पर्येवा
रुणे पुनः शंग्त्यर्थे पुष्पार्थे चेति प्रसंगात् क्रमेणापि यत्तमत्रोक्तं सप्तभिः स्वार्धमासो
शेषेरिति स्वार्धाद्वादशभाजितात्सप्तभिर्वायुपूजिते लिंगे विष्कंभो ब्रह्मभागनवांशकल्प
नयाविहानितोऽष्टाश्रिः विस्तुभाजितो भवति रुद्रं हत्तभागस्त्वादिवत् स्यादेवलिंगवर्त्तनाया य
थोक्तं शिरस्त्वास्य कुत्वादन्यत्रयाणां कुक्कुटादीनां मध्यात् यदत्रिभीतं तत्कार्य्यम् शत्रूच्चाटना
दौ तत् कुर्यात् षड्भिरेकादशार्थेति एकादशभिरेव भाजितादर्थः षड्भिर्भागैरीशानपूजिते वि
स्तृतिः विष्कंभो ब्रह्मभागः ततो भवमंत्तयाएकादशधाभाज्य पत्रयोरिति पार्श्वविषयेभागेत्र
यस्त्यागतोऽष्टाश्रं कुर्यात् उत्तरे शिरः स्रत्रैपार्श्वयोरश्रित्रयेण भूषितमस्यकार्य्य शिरो
ग्रहेनेवभिस्तुमशावशेषेनेरुभयोः पार्श्वयोर्भागषट्के पातनात् कुक्कुटाण्डाकृतिः एवंकु
क्कुटाण्ड शिरोवर्त्तनायात्रपरः प्रकारः ज्ञानयोगे तपासाम्राज्यं राजराजे शितत्वचैतेन सिद्धति

सरोजमुकुलाकारमिति प्रजापतिविसृष्टपूजितयोः लिंगयोर्लक्षणं तदाश्रयणतः प्राग्
कलक्षणेनैव तं कि पते किंतु प्राजापत्यस्य पद्ममुकुलाकारं शिरः कुर्यात् वैसर्गवस्यत्वम
भाव० व्यक्तिचक्रपद्माभ्यां विहीनम् अथ सहस्रलिंगलक्षणम् तत्रैकादशभक्त इति तस्येति
सहस्रलिंगत्वेन चिकीर्षितं तस्याचोमेकादशभाजितामुक्ताय दिशाकृत्वानंतरं तूपमेकं पूर्व
चू० मवृध्याप्य तस्यामेव सहस्रं तत्पानवसंख्यात्मकं निक्षिप्य एवमेकनवतिसंख्याके भागेः या
४ वृदिशानामधोसमंततो भाजितां कुर्यात् इत्थं सहस्रमेकाधिकं लिंगानां भवति विषमे ग
पादेरिति लिंगहृदयस्य मध्ये षष्ठभागे लिंगं न तु लिंगोपरि लिंगमेतेन न्यासेन तत्रोपच विहि
तं कुर्यात् नवेति यथारुचि इत्थं च प्राप्नोति सर्वकामात्मकमस्य च भेदसंख्यया पूर्वोक्तलिंग
समेव अथ पार्थिवलिंगविधानम् सप्तकुत्रपुण्यवतीति सरिद्वीपाणि सप्तकुत्रयानतया पु
ण्यवत्त्वं तीर्थपुण्यकृती गंगादिका पुण्यक्षेत्रं चतुष्करप्रभासादि एतेभ्य उपहृतया मृदा स
ह्याहिपिकिल इत्यादि माषविल्वा रसत्यादीनि तेषु क्रिया विरचाकस्यापि तयातत्सं विधाय
कृत्वेति वद्ध्यमाणेन संबंधः शिलापृष्ठ इति शिलापट्टीनाम करणं कन्याये नेव सितया
मृदा ब्राह्मणस्यैव यावत्तु सत्पाण्डुरस्येत्यर्थः तत्र यथारुचितमपक्वं वा पक्वं वक्ष्यमाणले
पेन सुधात्मकेन मक्षोल्लविप्रावेण युक्तं कुर्यात् पक्वं वा यदि लिंगं कुर्वीत तदा सुवर्णाग
र्भ मिति सुवर्णं रजतं ताम्रं तस्य गर्भे तत्रिवेशयम् एतेषां सुनामाप्यत्तरेः गेयत्लाघव प्रद ४

शेनार्थे संस्तायन्ताः हेमयथा रेति हेमसुवर्णम् तारो रजतं अरुणं ताम्रमुच्यते चित्तलेखेन
केज्येयं कुलायली मरं विद्रुः तद्रुद्रवं वा धातु विनाशनाय याम्यलिंगलक्षणेन चार्थान्कु
र्यात् त्रपुभवं त्रापुषम् नागा नीसा तान मेते हेतन्ने वार्थे शान्तुलयाय तथैव याम्यलिंगल
क्षणायुक्ते कार्ये श्यादिलोहजमिति आदावुक्तं यल्लोहत्रयं सुवर्णरजतताम्रात्मकं तद्भ
वं लिंगमात्र सिद्ध्यर्थे लिंगम् गसकायत्तास्तेषामन्यतमसाधनार्थे पुनः श्यादिलोहजं सु
वर्णरजतताम्रं विनाऽन्यत्रा श्मस्या लोहपंचकादेकस्यां सत्यां जातमन्यत्रमिति यावत्
सप्तम्या जनेचित एवं लोहानि च्चियराणुक्ता चलान्युच्यंते तथा माधुकरमित्यादि तथेति
लु स्म कृतिपरामर्शाय मधुकराणां भ्रमराणां संबंधि वृत्तं चेष्टितम् इतोन्यत्रगमिता
स्थितायेः साधके स्तपक्षिभिर्देश देवतीर्थादि इष्टकामे स्तेषां तल्लोहं वले अष्टं न केवलं तेन्य
पूर्वेन हितेन यावन्मंत्रसाधननिष्ठा भवति मंत्राराधनपरायणमुपस्तत्ववृत्ते न्याय्यपि हितम्
प्राप्तं गृहस्थानां गृहे पुचत्रपुसीसादन्ते तिलोह षट्कादिकेन कृतं भूतये भूम्यर्थं भवति
त्रपुसीसवर्जम् कांचनपरमित्यन्तदर्पेतया सुवर्णवर्जं लोहपंचककृता नामपरविभूति
विषयत्वमित्युक्तं भवति अथ रत्नलिंगानि सर्वरत्नभवमित्यादि वज्रमिति हेरकाख्यरत्न
भवं शान्तुलयाय पुष्पमीलादिमरांधनराणि तत्परीत्तकेभ्य एव ज्ञायंते ज्योतीरसः स्फाटि
कविशेषः तेजः प्राप्ये सूर्यकांतजम् मन्त्रविनाशनाय चंद्रकांताज्ञातं सर्वयेश्रेक्ताये

चोच्यते तान् सर्वान् कामान् स्फाटिकं यच्छति स्थूलमणिश्च तथैव लोकसिद्धः ग्रवमणिः
श्मर्षाहराख्यः पाषाणविशेषः एताभ्यां यज्ञात्ते लिंगमिति प्रकृतेन तच्च त्रुलताय तथैव वच्चलक
भा॰व॰ निर्मितं तस्य मणिस्तस्य सिद्ध्यर्थं भुजंगमणेश्च कृतं देव्या देवानां सर्वं धिन्योयाः सिद्धयस्तदर्थं
मरकतमयमारोग्यकामानां भिक्तं तमणिर्दर्शनात् प्रसिद्धः तथा महावतो भिधानो रत्नायस्का
टी॰ तश्चेत द्विज्ञान एव बोधव्याः तज्ञानिवर्तनानि तत्त्व सिद्धि निमित्तं तन्मंत्रजातीति तासामेवतत्
त्र सिद्धीनां यामंत्रजातयस्ताभिरेव येसंस्कारान्ततराणिते: संस्कृतं प्रतिष्ठितं तदिति गुणात्
१० त्त्वमिति पद्मरागमणिजातयो नीलकान्तासां गुणानः फलमत्वमेयं सद्गुणयोगात्कोभनफलमिव्य
र्थः वर्णाभिधानेति विशेषशब्दो वर्णादीनां त्रयाणाम् अभिसंबध्यते तेन वर्णविशेषाभिधाना
10 विशेषसंस्थानविशेषेभ्यश्च हेतुभ्योपि तद्विदाश्चाचार्येण फलमूह्यं पृथक्पीठं सपीठं वे
ति तत्र मणिरत्नजं नवांगुलात् ऊर्ध्वं न कार्यं प्रतिष्ठासमुच्चये तु द्वादशांगुलमिति भेदः पार्थिक
रत्नजं स्फाटिकं वापि कुर्यादेकांगुलं बुधः एकांगुलात्समारभ्य यावद्धि द्वादशांगुलमिति त
त्र पृथक्पीठं तस्य त्रीण्यंगुलानि पीठिकागर्भे षड्वर्चायां यदुक्तमिति भागद्वयेन तेष्वेव त्रिभा
गः पिंडिकावृत इति तत्रास्तु उक्तं पंचधा भाजिते लिंगे त्रिधा वा संविभाजिते भागद्वयमथैकं
प्रभ्वेतस्य निवेशयेत् भागद्वयं त्रयं वापि तत्तन्मे पिंडिकोपसं सतां विशेषः सपीठस्य त्र्यंगु
लएवाचाभागः प्रदर्शनीयः सिद्धार्थं वा वर्णक प्रमाणम् अपि कुर्यात् तदधो न कुर्यात् स्व

स्थानमिति शोभनं सन्निवेशवत् प्रदीप्तं दीप्यति शापयुक्तं च यदि भवति तदाधिक्येऽपि न
दोषहेतुः स्यात् इति विशेषः चणाकप्रमाणाकरणोपपत्तिमाह ॥ सूक्ष्ममेवेकार्थाः इति तस्मिन् सू
क्ष्मे प्रमाणे वेकण्ठं गुणमेव तद्रूपो बलवान् भवति येन सता सर्वदोषाभिभावितलिङ्गम् तथा चो
क्तम् येन पाषाणखण्डस्य सूक्ष्ममल्पं च स्थैर्यं अनन्तमितमानस्य तेजस्तत्र हिजमिति बल
दर्पहतिः ॥ पूर्वं हस्तान्तं च हस्तान्तं यावदेकैकलिङ्गान्युक्तानि तत्र हस्तादधः न कुत्रचिद् दृश्यते
किमर्थमयं प्रतिषेधः हस्तादूनेन यथा स्यात् एवाकरणायेव यदि कदाचित्तेन प्रमाणेन क
श्चिद् दक्ष्यमाणेन हेमचन्दनादौ रौद्रकृत्यकरणाय कुर्यात् तन्त्र्यप्रसादादौ विषये निषेधः
हस्तादूनेन एकैकेन प्रमादेष्विर्थं चलं वा न कार्य्यम् गृहस्थानां च गृहेषु श्रियः समृद्धेः
सिद्ध्ये तथैव न स्यते तदेव मस्याकरणम् अत आह रौद्रे तदिति ॥ रौद्रभयप्रदे रौ
द्रे वाभिचारादिषु कार्येषु यच्च विहितं कार्या पिण्डिका तस्याधिकं कुर्यात् न तु के पिण्डिकाधिक
त्वे कियत्प्रमाणेन तत्स्यात् अत एवाह भागद्वयेन तेष्विति बहुवचनपरामर्शात् एकवचनो
पलक्षितेषु रौद्रकृत्यविहितेषु सर्वेष्वेव लिङ्गेष्वयं विधिः भागद्वयेनाधोभागस्य पीठावट गृह्णा
यात् इति तथा चोक्तं हस्तादर्धो मानात्मकं गृह्णीयाद्देशदेशाधियोत्सादनाय स्थाप्यम् वक्ष्यमा
णविधिना तेन परिग्रहे कृते सति न देवगृहे राकिदं डाविति लोकपालशिरोरक्षावतेनास्त्रा
णेपतानि तत्त्व्यसंग एव पूर्वमपेक्ष्य व्याख्यातानि परेष्वर्थेष्विति द्विप्रकारं यत्तत्कुर्य्यदुभुक्ते
तदर्थमेतत् पूर्वोक्तं यद्देशानि तत्परेष्वर्थेषु भोक्तादिषु अनेन तरौक्ते रौद्रमनोयाहीनाम

यथा मानस्नात्वहीनमध्यमसिद्धिमुक्तुर्ल्योत्स्यादिति विशेषः एकद्वित्रिक्रमादिति लिंगमानात्तत्कु
त्यंशेशोडशांशेष्ठकृतीनां कार्ष्याणां विकारमध्येयात्मकत्वेन षोडशसंख्यात्मकत्वात् यदाहुः
भा॰व॰ सांख्याः षोडशकस्तु विकार इति तस्मिन्षड्भाजिते सति तेषां षोडशभागषड्भागानां विनियो
गः अस्य भागात्रयमिति एकं ब्रह्मभागे द्वौ विष्णुभागे रुद्रभागे त्रय इत्येवंवत्यमाणाध्वजाया
सू॰ यदोषनिवारणायैवं सार्धमंगलमधिकं हासे लिंगे दद्यात् निष्पत्त्यैयवषड्न्यादि निष्पाल्लार्थे २५
यद्दोषेण शाणादिव्यापारः न तु संगोमेजिह्वावर्णेगर्भे दर्दुरो मंडूको भवेदिति क्रिया गोधा
२२ प्राणि विशेषः कृकलासः किंक्रियाणपर्यायेण सुप्रसिद्धः आखुः मूषकः नृपती गरुडा
गौकारात्मको जीवजीवेकादिः तदभ्यंतरे स्थगित्यर्थः संकीर्णेनूपमित्यनेकाकारम् रूपलि
प्यत्नौ घटनापरिसमाप्तौ योनेः सिंदूरसंगते त्यादि स्याविद्धग्येन सिंदूरलेपं दत्त्वा परे हि नाल
नाय स्मिन्प्रदेशे सिंदूरं न चलति न च वियते गर्भे इति समुदयार्थः स्यात्मोविन्नादिप्रस्त्रो
त्रं कात्तीतिकायुग्मं नालेति हरितालं हयारातिरित्यस्य मारकं करवीरमेव पथ्याहरीतकी
पिशाचं वहिर्देकं पूर्वमप्युक्तं वज्रस्य थाप्युक्तैव फंदेस्तू रणाफ दादि सुदर्शना चक्रांकाम
म्लस्य विलिकाफलानि रौद्री रुराया जटा भूतजटाख्या विकसितिगर्भिकानां संबंधि तीरम् वा
ष्पस्तु लितूष्णाप्रवाहः फेनाः बुद्बुदसमूहः अंगविंबतेवल्यमाणानामाकारविशेषाणाम
वयवव्यक्तिः निष्पन्नावयव इति परिसमाप्तमूर्तेः शास्त्रसंस्तुते ग्रंथेतरदशास्तिवालदत्सविद्धम
वलोकनीयं सारसः पक्षिविशेषः शाकाद्य मिंदयत्नुभं गायाश्रेत्यादि शब्देनान्यो प्यवयवोपः

स्वयमेवस्तुभोक्त्रायते एतेनसर्वदेवशिद्धये शास्त्राइत्यर्थः अथनादितमसि कथंयकाकेति
कांवर्थः शिरोवर्जितः शुक्लपक्षः कंकोपि पति विशेषः अन्येचयेविकृतोगात्रेलेनेष्टाः नशस्य
नेमामेयाम्भवर्णोरेकात्मका मारुताम्प्रति वायव्यायकारात्मका नशस्ताः मंगलामंगल
मिति लोकेचामंगलमिति यस्मिसिद्धे नलि सविषये यत्रचामंगलत्वेनसिद्धये मास्यम इत्य
त्रलिंगैः समेपंचप्रकृति लिंगमव्यक्तमुक्ताऽनंतरमेतदुपसंहारः सर्वकेव्यक्तलिंगो
पक्रमोयाहृ इतिवः श्रेलेति तदुद्देशानः श्राद्धे देवप्रोक्तेनलाघवार्थोचोद्देशशब्दः प्रयुज्य
ते अत्रोद्देशात इतितमिः तृतीयार्थे व्याख्येयः इति श्रीभावचूडामणौ अव्यक्तलिंगपटलः
अथ व्यक्तलक्षणम् त्रिविधोन्मानकमित्यादि त्रिप्रकारमूर्ध्वमानमथोवोन्मानम् यदाहुः
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमिति तद्व्यक्तस्य त्रिविधमतो विशेषितम् त्रिविधोन्मानेकेव्यक्त
मित्येमिति मंगलमानमप्रमादद्वारमानहस्तमाने त्रिविधं प्रतिष्ठासमन्वयेति मंगलद्वा
रहस्तानांमानेन प्रतिमाविधेति मंगलमानमाहु वहद्दिग्भ्य इति शास्त्रान्तरोक्तमानकादं
गलत्रयादन्यतमस्यैव्यवस्था यदुक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे विनयेः समोदरस्यः संशयितेः
शुभेः यवानामष्टकेनैव मंगुलं ज्येष्ठमुच्यते सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः कन्यसमिष्यते ।
तत्रवस्तुसंख्यात्मकोऽर्कः अथ समवस्थाप्यः तस्मात्पुनः दिक्संख्यात्मको निक्षिप्यते
एवमष्टोत्तरशतसंख्यात्मकोऽर्कः प्रयुज्यते तेभ्योवसुदिग्भ्योरविन्दयाद्वादशादस्मा
पातनात् हृदयमन्यत् षण्णवतिचतुरशीत्यात्मकं राशिद्वयमत्यस्य एवमात्मकेषु राशि

भा॰ व॰

त्रृ॰

१२

12

शुभप्रकृतिभूतेषु सत्सु प्रासादेष्विति पूर्वं प्रासादगर्भमानेनाव्यक्तलिंगप्रमाणे वा गृहीते यथायव
द्युत्पादितानि तथैवेहापि इति अयमर्थः प्रथमप्रकृतिभूताद् दष्टोत्तरशतसंख्याकात्त्र्यंगु
लत्र्यंगुलात्तु पादतः पंचाधिकशतप्रमाणमेकमुत्तममध्यमं त्र्याधिकशतमुत्तमकन्य
सनवनवत्र्यंगुलमानात्मकं मध्यमोत्तममेवमेव त्रीणि तथैव षण्णवत्यात्मकान्माना
त् नवत्र्यंगुलं मध्यमकन्यसं नवत्यंगुलं कन्यसज्येष्ठं सप्ताशीत्यंगुलं कन्यसमध्यममि
त्येवं प्रकृतिस्थानीयेन त्रयेणावान्तरषट्केन च सप्तमं नवत्र्यंगुलमापादनेनेतरं मानांत
रं प्रासादमानं भवतीति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रासादमानेन यद्द्वारं तस्मिन्वह्नि विभाजिते
त्रिभक्ते न्यस्ते भागं परिहृत्य शिष्टभागद्वयपरिमाणेन सपीठार्चा कन्यसकन्यसा वेद वि
भाजिते तस्मिन्नेव द्वारे तथैव भागपरित्यागादवशिष्टे भागत्रयात्मध्यममध्यमा ऋतु
केन्द्रायाम्प्रहानवाने विभाजिते द्वारे भागत्यागादवशिष्टे रष्टभिरुत्तमोत्तमा इत्येवं प्रासा
दत्रयमुक्तप्रासादद्वारमानेन प्रतिमामानं त्रयाणामुत्तमानां वक्ष्यमाणाभिधानानां नाये
विभागो ज्येष्ठमुख्यामत्र त्रिष्विति तेन निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्वान्तरभेदापीति तदि
ति प्रकृतित्रयपरामर्शः तासां तिसृणां यो सावन्तान्तरभेदः सोऽपि मानषट्कप्रसिद्ध्या यथा
मानषड्गुलं मंगलमानप्रतिमाविषयत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धिं तत एवोन्नाद्यम्। यथा प्रासादस्य व
द्यमानप्रमाणेन हि हस्तद्वारमानं तो भागत्रयाद्भागपरित्यागेन द्वाविंशदंगुलैरेका क
न्यसकन्यसा प्रकृतिर्भवति चतुर्भागमानतः भागत्यागात् षड्विंशदंगुला मध्यमम

स्वयमेव वस्तु भोक्ताय ते एते सर्वे देवसिद्धये शस्ता इत्यर्थः अथ तादि नमस्ति ककारादयकाके ति
कादंवः शिरोवर्जितः पुरुषः कंकोपि पतिविशेषः अन्ये च ये विकृतांगा खोलिनेत्राः नशस्य
ते प्रमेयाख्यवर्णा वैकात्मका मारुताख्याति वायुबीजकारात्मका न शस्ताः मंगलामंगल
मिति लोके चामंगलमिति यत्प्रसिद्धं तत्सिद्धिविषये यच्च वामंगलत्वेन प्रसिद्धये नास्य मूद्ध्य
रत्नलिंगेः सर्वसंपत्प्रसक्तिलिंगमव्यक्तमुक्ता ऽनंतरमेतदुपसंहारपूर्वकं व्यक्तलिंगो
पक्रमायाह इति वः शीलेति तदुद्देशानः शाब्दे देवप्रोक्तेन लाघवार्थं चोद्देशशब्दः प्रयुज्य
ते अव्यक्तोद्देशेन इति तमिः तृतीयार्थे व्याख्येयः इति श्रीभावचूडामणौ अव्यक्तलिंगपटलः
अथ व्यक्तलिंगमाह त्रिविधोत्मानकमित्यादि त्रिप्रकारमूर्ध्वमानमोवोन्मानम् यदाहुः
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमिति तद्व्यक्तस्य त्रिविधमतो विशेषितम् त्रिविधात्मानकं व्यक्त
मिति विमिति मंगलमानमप्रमादहारमानहस्तमाने त्रिविधं प्रतिष्ठासमुद्भवे येति मंगलहा
रहस्तानां मानेन प्रतिमा विधेति मंगलमानमाह वसुदिग्भ्य इति शास्त्रान्तरोक्तमानकादं
गलत्रयाद्वन्यतमस्यैव व्यवस्था यदुक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे वितस्तेः समोदरस्येः संशितेः
शुभेः यवानामष्टकेनैव मंगुलं ज्येष्ठमुच्यते सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः कन्यसमिष्यते
तत्र वसुसंख्यात्मकोकः अयुममवस्थाप्यः तस्मात् पुनः दिक्संख्यात्मको निक्षिप्यते
एवमष्टोत्तरशतसंख्यात्मकोकः प्रयुज्यते तेभ्यो वसुदिग्भ्योरविनुयात् द्वादशद्वादश
पातनात् द्वयमन्यत् षण्णवतिचतुरशीत्यात्मकराशिद्वयमुत्पद्यं एवमात्मके पुराशि

भाव०
सू॰
स्तु
13

पायानोनवभागविभाजितः तेषामेकस्य भागस्य द्वादशांशो ऽङ्गुलं समन्ततमिति व्यवहारा
दङ्गुलादेः संज्ञान्तराणि विकल्पं तदिति न स्यैव विकल्पमिति द्वादशकलार्धमिति च
ग्रन्थएव तद्विगुणं कलापरिमाणम् कलैव गोलकं युग्ममिति यावत् कलाद्वयश
लाकमित्युच्यते तद्विगुणं खण्डं अङ्गुलद्वयात् त्रिभागद्वयात्मकं षडुग्ममिति तालं
नाम तालादयस्तन्त्रप्यायाः संप्रदायतो गुरुपारंपर्यात् देवः सदाशिव इत्यादि उत्त
ममेव विश्वरूपम् तच्चोत्तमोत्तमं मानमर्हति सदाशिवो देवः अनेनेश्वराद्या विद्येशा उत्तम
मध्यमम् कामत्वादन्यत्र भोगमोक्षार्थिनामेतत् कामेत्वन्यथामायाधिकारे कल्पादे
योनिमे उत्याद्यो विद्येशा मध्यमोत्तममानार्हाः तत्तोप्यन्त्यरत्निपिशाचादयःग
कन्यसज्येष्ठार्हा स्पर्धन्ते इति तेषां तदपोपेतयाकन्यसत्वात् कन्यसेवेति विकल्पनः
कन्यसमध्यमभिन्नत्थः तत्तोप्यन्ते इत्यादिश्लोकद्वया र्थव्याख्या मयेस्तु तिमनुष्यप्र
तियावत् मनुष्यगम्सतिष्ठावितिं एतच्चमानमनुष्यगम्य तिष्ठाप्य सदाशिवभट्टार
कस्यैतेषुरः पार्श्वपृष्ठदेशाच्चपरिवारत्वेनप्रतिष्ठाप्यते तदेवान्तेन्द्रा सुपरिवार
नामश्रामास्तसर्वमेतन्मनेस्वेष्टुज्येष्ठमेव यतस्याह स भमित्तमिति यस्य
यावत्स्याभिव्याप्तिस्तत्रतस्य प्रधानत्वात् उत्तमोत्तमं तं एतत्तन्नः मौलिरष्टकला
इति स्त्रीकलाउत्कृष्टायोयस्या सौषोडशांगुलो गौ स्थिः शिरोभूषणमेवको
टिश्रेकचेत्रकोटिः कार्या स्वतत्नाशिरः तेन तेप्रतिष्ठापारमेश्वरादिदृष्टायाः स्व

स्व

सिरमध्यस्य मौलेर्वा नरभागान् पृथग्गुपादानेनम् तथाप्यग्रे वक्ष्यति कर्णान्तरं सार्धेनालं भ्रूसू
त्राद्विगुणं षट्‌ इति एवं तत्तु तिर्यग्विशेषः वदनमुखं षट्कलं द्वादशांगुलं त्रिले नेत्रश्रोणि ल
लाटनासा चिबुकप्रदेशात्मकानि नेत्राणि भागाः द्विकलानि यत्राह ललाटं द्विकलं तद्वन्नासा वे
शम्भाषणादिति तथा ग्रीवा कंठः द्विगोलकावत्त्वरंगुला स्था ग्रीवायाम् लाङ्गृदयं च नाभिमंडलं वे
लेति हृज्जठरं च नाभेरधो भागः इत्येतानि त्रीणि तालमानानि काण्योर्णीति विशेषः त्र्येषायाः परा
या विकृतिस्थानाय च विस्तृत्य विवृत्ते पिप्पलाद्‌ स्यैतत्त्रयोदशकले षट्‌विंशत्यंगुले जानुपार्श्वे द्वे गो
लके जंघे च एकादशकले द्वाविंशत्यंगुले गुल्के चतुरंगुले चेत्येवमष्टोत्तरशतप्रमाणात्मिका
प्रतिमा व्यासप्रतिमा यदाह शतमष्टोत्तरं स्यात्तदंगुलानां परिणतमिति चित्रसूत्रे देहतत्प्रमाणकौ
सः इत्युक्त्वा पुनरुक्तम् अंगुलो नव स्तम्भः स्यान्मालव्यश्चतुरंगुलः शशकोऽष्टांगुले हीनो
रुचको द्वादशांगुले इति चित्रसूत्रे देहतत्प्रमाण तत्रतु किरणादौ विचारः जंघोरूकायानि भालकः
इत्यनुसंख्या मानानि कलामेकां मूर्ध्नि कार्याश्चेति विशेषः पार्श्वमानमाह द्विकलाव जिनार इति
अंगुलं च तत्त्व यववर्जितः शंकुः त्रिभागः त्रिभागसहितो एवं अंगुलानि तिर्यक्‌ पार्श्वमानेनायतनम्‌
तस्य ललाटस्य भ्रूप्रदेशे अंगुलेनासंस्पृष्टे भ्रुवौ अंगुले कार्ये अस्योत्यांगुलमानेन मध्यप्रदे
शो भ्रायेत प्रदेशयोस्तु तत्रोपि पादमानेन हीनेयवार्धप्रमाणके अतनएव शिते नीलाग्रे नेत्रप्रति
ष्ठिते अंगुले पार्श्वतः अंगुलस्यांशेन च आततम्‌ तयोस्तथा मध्यराधव स्थदन्तुखपूर्वापरान्तो ययो
रत एव मन्यो प्रदरनिभं च तयोर्योगत्रन्यर्धेरूपतो वत्स्यमाणेन यवाष्टपृथुनीमध्यमन्यतः

परिमाणात्वलात्मकप्रमाणात्संच मो शोभनज्योतींषिइति तारांतरे हि तेशोभे मध्यप्रदेशेन यवाष्टष्टु
नीलं गलप्रमाणाके प्रकृत्या स्वभावतः सौम्यप्रतिमा विषयत्वात् यदुक्तं चित्रसूत्रे नेत्रे मत्स्योद
राकारे निर्विकारस्य शास्यतइति अर्थभेदान्नेत्रभेदानाह चापमुत्पलपत्रमित्यादिना त्रिषद्वैकका
भाव० भ्वदिकैरिति नवानामेकाधिकाद्दशभिरिति यावद्देवै यथासंख्येन त्रिभिः सप्तैर्द्वैर्यवैः कृतवि
स्तारं चापाभिधानं नेत्रं योगिनो विधेयं यदुक्तं नेत्रे च चापाकारं भवेन्नेत्रं योगभूमिनिरीक्षणमि
चू० ति षड्विंशैवैरुत्पलपत्राभं कामिनां यदुक्तम् नेत्रमुत्पलपत्रं च यत्त्रद्वैयं कामिनां मतं इति नवभिस्तु
पद्माभं क्रुद्धस्य कार्य्यम् दशभिः प्राणं नेत्रमिति यदाह नवैकाभ्यधिकैर्दशभिरिति यावत् वि
१४ ग्रहे नेत्रमुक्तं प्राणाकृति षयत्रेनेतद्भवेतु यवाद्दशेति इत्यनयामयाह समासौम्येत्यादि एतासां च
लक्षणं नाट्यादिशास्त्रतो भरतादेर्ज्ञेयं यदि वानुभवतो तात्वा यत्नो रसभावानुरूपेण तेषु
प्रतिमाविषये विनियोगः यदुक्तं चित्रसूत्रे समा स्यान्निर्विकारस्य उद्धतस्य नित्यशो रौद्री
15 रौद्रस्वभावस्य प्रसन्ना कामुकप्रेषुषः सेवा चित्रकृतकोपस्य विरक्तास्या हि शान्तेः शांतस्यापि
दुःखस्यान्तरक्ता स्याद्यावन्तो मता विरहस्य परिम्लाना कामिनः शम विकमा संतापिनः प्रकंनेत्या
हविराजे विना सदा ध्यानासक्तस्य मतः कार्या वक्रकलाकृतिः मकुलेव प्रमुदस्य प्रमदस्य त
विभुना ईर्ष्या केकरः कार्य्यः कृपणस्या कुलस्य च सप्रहासा च हसतः साम्बा च रुदतः ततः
सेवकार्य्या विपर्य्यस्तता राज्ञी वितमज्जतः गर्वितस्य च कर्त्तव्या हृष्टिः साचीकृता सदा कलुषा
वेदनार्त्तस्य मंदाया ग्राहृतौजसः सविस्मया विस्मयिनः प्रसन्नेव प्रसीदतः स्निग्धा स्निग्ध
५

भावस्य विहस्त्रासंयतात्मनः सोमस्यैव सर्वदेवानां सान्तकं पाचशास्यते सर्वडाकी डिन्तस्यैव
सोत्कं ठापग्न्यतः प्रियाम् कार्य्यार्थे ट्रष्टतारादृष्ट्यिस्याम सुखभोजिनः पर्य्यंतरक्ताकर्तव्या
सतिदैवचसप्ततः सेव्यस्य कालराकार्य्यादीनां कार्य्यो स्नुहावतः त्तुल्लोलस्योर्द्धे गाकार्य्या
दीनां कार्य्यात्तथैवच दृष्टिः प्रसन्नाद्यसस्य मंडलेति एतासां मध्यात्सोम्यात्तुकं पाचेति दृष्टि
हृदयमुक्ता देवता विषये नान्याः कार्य्याः यदुक्तं तत्रैव फलतोर्ध्वायोगतस्तानदीनर्पयं स्तता
रकाः शैद्र त्र्त्लव्यया विष्ट विजिसा सुपरिक्रताः मंदाद्युष्यापमष्टतयोर दृष्टयोया विगर्हिताः ग
तयामय भयोद्वेगदुर्भिक्षापान विभ्रमान् कुर्युरेताः कृतामोहाद्देवतानामशंसयम् तस्मा
देतात्त कर्त्तव्याः कथं विद यिधीमतेति इत्यप्रासंगिकं दृष्टीनां लक्षणमुक्त्वा प्रकृतमभिधी
यते पुनः किलोक्तितेति पुरःप्रये हंगुलोक्तितानासाकार्य्या पार्श्वद्वयप्रदेशात्तु सैव कला
यवाधिका सम्मूलेभ्यः निकटदेशेतावकमाने तत्तुल्यानयोः सम्मूलयोत्तयोरंतरं तु पालक्रमेण
न्यूना नासापुटेतु मूलप्रदेशेताराप्रमाणकेकला त्रिभागसमेतार्द्धयवद्वासः पूर्ववदेवक
मतः प्रपांगमलिकर्णामध्येते द्वेचतुरंगुलमानेनकर्णौच शब्दाहिंगोलकौ चतुरंगुलौ दे
र्घ्यात् यवाधिकत्स्वत्वपांगमानाद्विशेषः देर्घ्याद्दर्धेन विस्तीर्णौ श्रवणौतयोर्वेत्री त्रुत्रतः प
रिवेशौ अंगुलचतुर्भागेन पाप्कुल्यौच शब्दस्यादंगुलीप्रमाणेन पाप्कुलीकर्णाभ्यंतरे सुषि
रपरिवेशः स्वल्पकर्णसुषिरस्यबहिः परिवेशः अंगुलं चांगुले द्वेप्रगुले स्वल्पमित्यर्थः ग
स्वल्पाधतु त्रतपदेशः पाकृतीशब्देनोच्यते सांगुलार्थेन कार्य्याः स्वल्पस्यैव निकटे प्रपांगप

र्ध्यते स्वर्ल्पं प्रविशन्ति वृत्तस्य ते योवयवः सन्तटकाख्यः तौ प्रत्येकमंगुलमंगुलं पार्श्वयोर्याहक्कौ
तयोः कर्णयोः परिमण्डले पाशा विस्तुच्यते तौ यथा शोभनौ भवेतां तथा हिंगाचभूषणेन
भाव० मलंकरणेन च व्याप्तौ कर्णस्य तु प्रदेशाश्चिबुकाधोयदनं तनं तस्य हनुरिति व्ययदेशः तावुभौ
षडंगुलौ तयोर्हन्वोरेव संधाने संधिप्रदेशः सद्यंगुलो भवेत् गंडयोर्यन्मंडलं तन्मात्रं गोलकं
सू० द्व्यंगुलमानं तस्मान्तमीपस्मात्पुनरुत्तरं नापि ननममएव स्तु प्रोभनं भास्यं प्रदेशावनुद्वंगुले न
दष्टांशेनेन्याया ममानस्याष्टांशेनवांगुलेन विस्तृतम् अस्यान्तमविकृतंत्याते तत्र्यंगुलमधरो
१५ ष्ठोऽष्टांगुलम् अंगुलार्थेनोत्तरोष्ठः पादेनास्येतस्योत्तरोष्ठमानस्य चतुर्भागेन गोजीनासाया
उत्तरोष्ठस्य च मध्ये गर्तोकारा रेखेति प्रसिद्धा सृक्किणीशब्देनास्य पर्यन्तावुच्यते तत्रतदेव गोजी
प्रमाणमेव अधोगोजीयाउत्तरोष्ठस्य मध्ये चिबुकाधरयोर्मध्यप्रदेशः सा गोजीप्रमाणतो द्विगु
णामुखं स्तृतमाह सृक्किण्योर्देशास्य पर्यन्ते तयाज्योतिषीतारापंचाशेन तन्मध्य एकमारिके
तियोर्लोके प्रसिद्धिस्ते एते च समेस्तृत्रादानात्सम स्तृत्रके कार्ये इत्यर्थः कविरावस्तोनासावंश
निकटे मूषकेतौ सार्धशार्धयप्रमाणेन तयोस्तथा नासापुटयोः समसूत्रम् भ्रूगर्भस्य नासि
कांशेनस्य चिबुकस्यास्यायम्रवयवोयुः नेत्रयः समसूत्रकाः कार्याः कर्णयोरंतरे मध्यशिरो
प्रतिमानदिशाष्टादशांगुलम् एतदेव प्रमाणं द्विगुणं षट्त्रिंशदंगुला विस्मृत एतत् अव
टुःकृकाटिकाया गर्तेस्तत्पर्यंते यावग्रीवा विष्कंभमानेनाष्टावंगुला विस्तीर्णा नाहस्त्यास्यास्ता
लोहि गुणा इति च त्रिंशत्यंगुलानि तयात देवाग्रे स्फुटीकरिष्यति सर्वत्र त्रिगुणो नाहः ।

15

इत्यादिना स्कंधः षडंगुलो दैर्घ्यात्तस्य स्कंधस्य प्रांते वेष्टनं दोहः षोडशांगुलानि बाहुर्बाहु
कलौ षोडशांगुलौ उपबाहुश्चांकुकलौ चाष्टादशांगुलप्रमाणौ संधिस्थानयोर्वेव बाहूपबाह्वोरंत्य
नरं प्रकोष्ठकप्रदेशः सोपि तद्वदिति लावण्यादिमाणं त्र्यंगुलमेव तत्तद्वहस्तमध्यं तद्दैर्घ्यात्सप्तांगु
लं तिर्यक्कचपार्श्वतः पंचांगुलं मध्यात्तद्वदिति मध्यमायास्त्र्यंगुलिः सार्धपंचांगुलेव तर्जन्यना
मिके अंगुष्ठसमीपे याऽंगुलिः सा तर्जनी मध्याकनिष्ठकयोर्मध्ये त्वनामिका भेउभे तर्जन्यना
मिके मध्यमायाः प्रमाणतोऽर्धांगुलेनोने सार्धचतुरंगुलेनाभ्यां प्रमाणतोऽंगुलेनोना कन्यसा
सार्धत्र्यंगुलेत्यर्थः तर्जनीमूलस्यार्धांगुलत्रयेणांगुष्ठ उत्क्षिप्त इति स्थितकार्यः तर्जनीपर्व
णोऽर्धपादपदस्पर्शी च तत्र अंगुष्ठस्यानेयः स्पृष्टानि सच पर्वद्वयलक्षितः पर्वमानान्याह मध्यमा
याः प्रथमं पर्व यवोना कलायवोनमंगुलद्वयं द्वियवोनामेव कलामध्यमम प्रपरेतु नीयं तु
यवाधिकमंगुलमित्यर्थः तर्जन्यनामिकांगुल्योर्द्वयोः प्रतिपर्वदशमांशं दशमांशवर्जि
त्वा तेच तत्तर्जन्यनामिके त्रिपर्वके इति पर्वत्रययुक्ते कनिष्ठकायाः पर्वाणि त्रीण्येवांगुलसामा
न्यात् तानि चानामापर्वतानन्तस्य तत्त्वद्यांशेनोनानि प्रांतपर्वणामवस्थानं तरगता नायाः
कार्यास्तेनैव क्रमेणांगुलीनां नाहमाह मूले मध्यायानाहः सार्धकलसांगुलः मध्येचत
स्या स्तावानेव किंत्वेकेन यवेनोनः यवत्रयविवर्जितस्य प्रांते पर्व्यंते तदन्यासु स्वायस्तु कं:
त्रयमर्थः यथा मध्यप्रमाणतो दशमांशेनोना स्यायतिस्तथैव च दशमांशेन नाहोन तर्जन्यना
मिकयोः नाभ्यामध्यंगुलोना यथा कन्यासायाम्रायतिस्तथैव नाहोपितस्तत्तत्तदेवांगुलस्य

मूले उत्पत्तिप्रदेशे षडंगुलो नाहः ततः पृष्ठेसंधिप्रदेशे तु पूर्वप्रारंभे पंचांगुलमत्स्यैव पर्वणोम
ध्येचतुरंगुलः किंचित्काधिक्यात् यथा कस्य मपर्वद्वयमेधौ षडाधिकश्चतुरंगुलः तदग्रतो हीन इति
भाष्य० यथाक्रमेहीनः बाहुमूले स्कंधसंधिप्रदेशे यवोनाः स्तिस्रः कलाः षडंगुलानि विष्कंभः बाहु
तेउपबाहुसमीपे प्रागक्तो विष्कंभो यवत्रयहीनः पंचांगुलः उपबाहुसमीपे विष्कंभः चतुरंगुलो
सू० मणिबंधप्रदेशमध्येक्रमेणानुप्रवृत्तः विष्कंभमानात्त्रिगुणाचावृत्तिः नाहः एवं कंठप्रदेशस्याधः
शतकलो द्वादशांगुलान्यतिक्रम्य चूचुकौ स्तनमुखे समंतदंतरावित्ति तयोरंध्यंतरे षट्कलमेवे
१६ वं त्रिकोणाकारेण तत्र सूत्रप्रमाणं सिद्ध्यति पत्तौ पार्श्वप्रदेशे तु षडंगुलौ चूचुकयोर्मंडलं वहि
द्वियवम् उभयपार्श्वाभ्यां यवचतुष्केन मंडलमध्यं यवप्रमाणकमेवं विष्कंभो यवपंचात्मको
भवत्येवंनाभिप्रदेशे विस्तारो विष्कंभ एवाष्टादशांगुलानि नाभेरधएकविंशत्यंगुलानि एतेन
16 तस्य पश्चस्थलावधौ अंगुलानि तस्य प्रारंभायो वृषणौ द्व्यंगुलौ कार्यौ प्रजननस्य मूलप्रदेशे
द्व्यंगुलविष्कंभः तस्य पुनरग्रेयंगुलत्रिभागसहितं अंगुलं तच्चेत्त्रिगुणाद्द्व्योत्सर्गिको
विधिः कर्णायणादावपि उपसर्गप्राप्तस्य त्रिगुणनाहस्यापवादः कर्णयत्याद्विकं विनेति
श्रयरनासानावादिविवर्जिताः कर्णादीनां नाहमानेनोपपद्यते इति स्फुटप्राग्गितिः प्रारंभस्य तिद्धा
दशांगुलविष्कंभो यत्नाद्धितेन तेन्यथानुपपत्तेः अनुक्रमेण यावदूर्ध्वं तेजानुमूले तत्रविस्ता
रः षडंगुलः जंघामूले चलशब्दात् जंघाप्रदेशे नालार्धेनैव विवृत्तिः जानुग्रंथिप्रदेशे
एतदेवप्रमाणं किंतु कलयाधिकं ग्रंथिनालार्धस्य तथांगुलपादेन यववद्धयात्मकेनवा

धिकं कार्य्यमेव तत्रांगुलान्यष्टौ यवद्वयं च विस्तृतिः प्रमाणं त्रिगुणं प्रावृत्तिरिति पूर्व्वोक्तानु
वादः मध्ये तु वायालवाक्यकताव्ययायमेह लोकप्रसिद्धिः तत्र त्रयोदशकला यद्विंशतिरं
गुलात्मावृत्तिस्त्रिगुणं स्समेतत्परिधिरिणोत्तेहि हि तहिमाप्तुरंजंघायाश्च गुल्फप्रदेशे तदवैतिति
त्रयोदशभिरंगुलैस्त्रिभागइति नाह त्रिभागेन विस्तृतिमिति स्थितमेव चतुर्द्देशांगुलाया
मौ पादौ पार्ष्णी खुरिकद्भुतिययो र्लोकः ते चतुरंगुले विस्तारतः पादौ मूलप्रदेशे गुल्फास्याधः
पंचांगुलविस्तृतौ पुरः अंगुलीनां मूलत्रिस्थानसमीपम् षडंगुलौ हितौ ततः ततः सपाद
त्र्यंगुलः अंगुष्ठः कार्य्यः तन्निकटे अंगुलिः सा प्रदेशिनीति प्रसिद्धा सा चार्द्धांगुलमात्रा अंगु
ष्ठमात्रा यवाधिका कार्य्या तस्याः सकाशान्मध्योक्तिनाम्नस्तु भागेन चतुर्भागेन उज्झिताः शेषा
इति व्याचष्टे तस्य च अव चतुर्भागेन उज्झिताः समयव प्रमाणाः कन्यसा भवंति तदास्तां तावत्
स्महाप्तुरुषप्रतिमा स्समदादि चरणौ षडंगुलद्वयेनाधिकेन कन्यसा दृश्यते अतः पूर्व्वव्या
ख्यात्प्रयुक्ता उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये किं चिद्दीर्घा प्रदेशिनी षोडशांशविहीनाः स्युरन्याः इति पा
दांगुष्ठस्य मूले नाहः पंचांगुलानि मध्ये त्वंगुलेन वर्जितास्तावानेव अग्रे च सार्द्धानि चत्वार्य्यं
गुलानि यथायथं प्रान्तपर्य्यंते यावद्धीनः क्रमतश्च हीनतरः तर्ज्जन्या नाहो मूले त्र्यंगुलः कंठ
निकटे द्व्यंगुलः पुरस्तास्य यवाधिकमंगुलद्वयं अन्यासाम् अष्टमभागच्युतिः कार्य्या प्रथमयोः
तर्ज्जनीप्रोक्तनाहमारभ्यान्यासां तिसृणां नाहं चतुर्भाग अष्टभागपरित्यः कार्य्यः नखा मूले
उत्तान्ययविस्थाने निम्नानताः शास्तंते पुरतश्च किंचिदुन्नतश्च अन्यथैव आत्मनुक्रमं गोपीत्यादियतदपिय

भाव॰ सू॰ १८

17

याशोभं कुर्य्यात् यथोक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे शैवागमादिं तैके शास्त्रतयादं तमस्तुत्रतिः संथयथा
पिपत्रागिायथाशोभा निकारयेदिति मानं विष्कंभलक्षणमुक्तात् मूर्खे तः परिमाणेनाहान्य
कं मनः मङ्गतिः शोक्तान्मानतो हीनमधिकं वा न कुर्य्यात् यतस्तु शोभनफलं भवेत् ईयन्मानानु
वादवत्र शरीराणां तथार्थेन च परिवर्तित शरीराणां क्रियाविधौ काम्यविधाने निविष्टानामुपविष्ट
नां तथार्थोस्थितानां यस्मान्नेत्तदनात्मिकत्वेयेति भोगमोक्षसिद्धिप्रदात्मिकमतोन तत्मानमिति
यथोक्तं तत्रैव तत्प्रमाणसंपन्न सर्वावयवसुन्दरी प्रपाप्तासप्रतिमाज्ञेया यत्नोन्यासात्रशस्यते किन्तु
धेगतरिज्वार्ध्यस्माचीकृतकमेवच कायागतेच सर्वार्थ्य मिमित्रिकंचार्थमित्रिकम् हिमकेचप
रात्तूं म्रेस्थानकंतवयोदितमिति अथ स्त्रीप्रतिमामाह यवाधिकेत्यादि सर्वासां प्रतिमानां परं प्र
तिमां मधिकुल्यवयोपवषौकार्य्यौ यवाधिक इति नासायाऽन्सेयाद्यांगहीतान्मवैपुल्यकृते
तदद्यात् मुखाक्तिस्थानदिशाकलामासाय तामेवमुखेस्यार्थ्येस्याधिकार्थ्येतथैवदद्यात् त्रिभिर्य
वैर्द्विभागोनेरिति वक्तनोयवद्वयेनाधिके देय्यास्योचने तदर्थाधिके वैपुल्येचतत्स्ययवद्वयस्यार्ध
मेकेनयवेनाधिकं वैपुल्यं यथोः स्कंधपुंस्कलयान्यूनं चत्वारंगुलं कार्य्यम् शुभप्रतिमायां निरो
लकस्यो कन्त्वात् ग्रीवाया विष्कंभादंगुलं संहीत्वा तदेव यथानुरूपं पादयोः पृष्ठे स्फि स्विवृद्धिदेयं
द्रष्यंस्त्रीप्रतिमायां तत्त्वं गितान्यक्निरपि भवति श्रीमन्ने रिके स्थरमते पि स्त्रियः कुर्यात्तु तत्त्व
ग्य इति अंगतल्पश्च सर्वाः शुभमाणतो विष्कं भात्तथाप्यायास्तात्राह तस्य सप्तभागेनोनाः कार्य्याः
जंघायामतत ऊर्ध्वे गया मतत्क्षोभयस्मान्कलाविवर्ज्जे तथाकटिस्थविगतत्कलातस्याः पार्श्वम

शिव॰ १८

ध्यं चेति चतुशीत्याङ्गिनतकलेकयोन मृभयं तन्नाडिमध्यात्मकं कार्य्यं एतेन कलात्रयेणान्तु
नद्वयं यन्नमिति मासलेपरिवर्तेलंकार्य्यं यद्युक्तं तेनैव स्तनोरुजंघाजघनाधिक इति अस्य
ग्रीवादैर्घ्यः तत्सम्बन्धिनी गुह्यम् सर्वशोभावद्यकृतम् मदिष्टं भवतीति शेषः अथ बाहुमानात्
दोर्दंडेति दोर्दण्डौ बाहू यद्बाहुत्मकौ तान्यां कलात्रयमपास्यवत्तः प्रदेशे तेन मानेन वेपुलाम्
त्यांश्च हस्तपादेभ्यो दैर्घ्यं दिशा चतुर्थांशं ग्रहीत्वा तत्समारोपेन वृद्धिः शिरसि एवं तेन तथा हितां
जंघोर्वोर्दैर्घ्याद्यद्येनेन मुखवपुर्गम्भि तिन लिङ्गयं च येषाम् उन्नानतावधि तनाभिरिक्तौ च तथा
पार्श्वौ कटिदेशाश्च यथानुसारेणायेषां वामनवपुषाम् अथ कुब्जाकृतयः इत्यानो हत्येत्यादि
हृदयमनायामात्कलाद्वयमपास्य वृद्धावतिसोदयम् नाभिमुष्टयोर्मध्यात्कलामपास्य तेन मा
नेन कृतं पृष्ठप्रदेशे समग्रमेकं कुब्जा लोकनेयेषां एवं कुब्जा भवेति येचान्ये इति अन्येच वक्ष्यमाणाद्यो
हीनाधिकवपुषस्तानपि लोकतो ज्ञात्वा कुर्यादिति अथ गरुडकाः कलार्धेनेत्यादि कलार्धमङ्गु
लं प्रत्येकस्मात् सर्वदेहे ग्रहीत्वा तेन विवर्धितः पार्श्वद्वयविष्कम्भस्तयोरन्तिमाभोच मन्तदितं येनाष्टा
विंशत्या विष्कम्भो जठरे येषां मन्तपार्श्वस्य चन्द्रदेशा संज्ञावाचकत्वात् एकविंशत्यङ्गुल विष्कम्भ ज
ठरे रुद्रप्रतिमाया उक्तः एतेषां तु अष्टाविंशत्यङ्गुलः गदीत्यादि वैश्रवणो नृपानो नरवाहनइ
त्यर्थः अथ वेताल इति जंघोर्विति जंघयो ऊर्वयो स्तनयोर्भुजयो विष्कम्भमानान्यङ्गानि ग्रहीत्वा न सि
स्तन्यदेशेय ब नाचत्य रिमाणमेवदेह्याद्येयम् विकृतं चासंख्यातं तेषां कर्तव्यम् अन्तर्वर्तकादन्य तु

चरा॥ अथ भैरवप्रतिमालक्षणम् वक्त्रमित्यादि मुखमष्टकलं षोडशांगुलानि मुखं समंततस्मा
रनयनं च सक्रोधनया यदुक्तं चित्रसारे क्रुद्धस्य वेदनांतस्य शराकारं तु लोचनमिति शारेणं चोत्तमे
भाव० व अन्यत्र महत्तास्यकम् व्यात्तास्यम् व्यात्तं चांगुलैस्त्रिभिः कुर्यात् यदुक्तं त्र्यंगुलं व्यात्तमिति मुंडैर्नै
रशिरोभिरहिगणानासर्पेण च डेणा चालंकृतमस्तकम् भैरवनाथस्येति प्रकृतम् वक्षश्चास्य प्रकु
सू० ताल्पानाल्पं षडंगुलाधिकम् कटिरपि दशभिरंगुलैरधिका ऊर्वोर्वपुल्यं चतुरंगुलाधिकम् जानुपार्श्व
योः कूदुका विहमसिद्धिः तेद्व्यंगुलाधिके कार्य्ये इति योग्यम् जंघामध्यप्रदेशे तेदर्धकलाष्ठवृद्धे इ
१८ ति अंगुल विवर्धिते जंघाग्रे गुल्फनिकटे वृद्धिस्तत्रिभागतः इत्यंगुलेनेत्यर्थः पादौ किंचिद् दृश्यौ लोक
मुक्तौ बाहुमूले स्कंधबंधे कलाधिकावंगुलद्वयाधिकावुपबाहू च शब्दस्तस्मात्वकावेव यथ्यैनमणि
बंधप्रदेशमनुपाततो ऽनुक्रमेण संसिद्धौ प्रसिद्धौ अंगुलमाने नंदं ष्टेनिर्यातेवितेचनौ दश्या
18 नद्युः कुर्यात् महतास्थूलेन च सश्चत्त्रिमः महासुरो येन तादृक् सप्तमन्यत् पंचमास्त्रेत्यादि।
महेशानादिचेश्वराहरवद्दशबाहवइति सदाशिवभक्तो वक्तस्तनोक्तायेदशबाहवस्तैषनेनैव वि
धायकवाक्येन कार्य्याः विमान इति गणा गणेशः स्कंद इत्यादि शिखी मयूरः वृषो वद्यमाणा वृषभा
कारस्तु हौहिकार्य्यः भृंगी अस्थिप्रायशरीरः सिंहारूढा अवता गौरी गणेशः गणपतिः वामना
कारेणगजाननश्च स्वदंष्ट्राधरो हितइत्यभिमतप्रदः अभयकर इति चतुर्थो हस्तोस्यानया भिनयेन
ध्यात विद्यादिसहस्रम् अंगुष्ठमात्रप्रमुखा विद्येश्वरास्तथा ध्यानभवास्ते सर्वे ध्वामंते श्यादीनाम ष्टानां वि
द्यामहेश्वरादीनामन्नकारेणकार्य्याः लोकपालगणाधिका इति तदधिसार्थेणासहस्रान्तेण इंद्रादे

वह्निः कार्य्यः मेषोदारूढकमंडलुदाग्नूढोवह्निः शक्तिहस्तः यमः श्यारनेत्रोदंडहस्तश्चकार्य्यः महि
षारूढः पाशधारीकालस्तद्वदिति श्यारनेत्रः शाक्रोधत्वात्दिग्वाससानग्नः सपरिकरइति पितृपरि
वृत्तः तेच पितरदाभेविष्टराण्वपश्चालदासीनाः पिंडसहिताः पात्रसहिताश्चकार्य्याः व्याधयश्च
राजयक्ष्माद्याः कालसहशाग्नपाश्वकालस्यपरिवारत्वेनक्रियंते करालास्यभीषणाउग्रदर्शनश्च
कार्य्योनिर्ऋतिः पाशधारीवरुणोयादोवृतइति कूर्मककयमकरादयोयेजलचरास्तैर्वृतः मृगा
सनः कृष्णहस्तश्चसदागतिरिति वायुः कुटिलभ्रूयुगात्माकार्य्यः रुद्रसखेति वैश्रवणः उक्तंच
पुर्गदीवेश्रवणइत्यादिनायक्षलक्षणप्रसंगसमयेसचयक्षानुगइतियक्षपरिवारः नागोपवी
तेति भगवान्कृष्णश्चविघेशोक्तायुधश्चजलदुक्तायुधेपि नानागणसमाहृत इति अनेकाकारग
णावृतइति तथाहमहाभारतादौभगवान्व्यासैनिः वामनाजटिलामुंडाहस्वग्रीवामहोदराः महो
त्साहामहाकायामहाकर्णास्तथापरे आननैर्विकृतैः पादैः पार्श्वेवेषेश्चवैकृतैः ईदृशैश्चमहादेवः पू
ज्यमानोगणैः सहेति पद्मासनइतिपद्मासनस्यइतिवैकल्पिकोभेदः कदाविहृषभारूढोपवाप
झासनस्थितः अर्धचंद्राख्येनवामन भेदेनावस्थितः पद्मार्धचंद्रासनलक्षणम् श्रीमत्किरणेशो
क्ते व्यसोरूर्वोस्तथान्योन्यपादमेकंतथेतरम् पद्ममेकं समाख्यातमर्धचंद्रमतः परम् तदस्मादत्तलेक्ष
त्वाह्नतलान्योन्यसंस्थितम् अर्धचंद्रं भवेदेवमिति कूर्चेद्दति श्मश्रु कुशादिभृदित्यादिग्रहणात् प
विश्वाक्षसूत्रभृदितिब्रह्माकार्य्यः श्रीकंठनाथोविद्येशोक्ताकारोवृषभस्थितश्च अर्धनारीश्वरवपुर्वेति
विकल्पार्थः अथवादिग्वासाः नग्नः ऊर्ध्वलिंगधारीयोदेवदारुवनेप्रविष्टः कथनइत्याशयः यदिवा

नाट्यस्य: क्रियते तदानीमप्सरसादिसर्ववाद्यप्रतिकरयुक्तस्य कार्य्यः यद्विवाशंकरनारायणमूर्त्ति
त्वेन अर्च्यते ~~स्यैतयत्नस्यकं~~ उत्संगतो वेति ~~कायंस~~ नारायणासमवेतो सहितावुभौ सर्वकामा
भाव॰ प्रयेच्छ्याविन्यर्थः विष्णुश्चोनेकवक्त्रो हि वक्त्रस्य सर्वज्ञो वा कार्य्यः खगेशो गरुडस्तत्रस्थो जलशायी
वा क्रियते तदानीं श्रियायुक्तो भोगिनि शेषभट्टांके तल्पभूतपर्य्यंककृतस्थितिः कार्य्यः अन्यच्चा
नाभितउत्कंयत्पद्मं तत्रारूढेन पितामहेन समन्वितः मत्स्य इति कृत्यतः कार्य्यादेशान्तु तारण तु
चू॰ रूपो मत्स्यः कूर्म्मो वा वराहो वा भवति यावत्कल्की वा भवति तत्र च भगवतो लेशांशे देपततो लक्ष
१९ णं प्राप्नाव सरंसुयते नाम्ना प्रादुर्भावदशकगतेन यः सूचितमहामद इत्यर्थः अथ मत्स्य इति लक्ष
णाम् वेदाश्रीकृतेत्यादि चतुरश्रकृतेन स्वेशे समे तान् कृतं श्रीशे सति मत्स्यवर्त्तनाकार्य्या पृथुत्वे श
प्रतिन्यवादिशात् पृथुत्वविषये एकांशं लोपयेदित्यर्थः अनंतरे स्वां पामेण देर्ध्येण तत्प्रमा
सम यत्स्त्रत्रे सप्रमायामः तस्यांघ्रायस्यां दिशि भागपरिहारेण कृतः तस्मात तत्प्रयत सूत्रेण हि तीया
19 त्परिवर्तयेत् भागद्वितयादवधेस्तदायामसूत्रमधो यावत्संपातनति तत्राधोपस्याधार्धं वेद्वक्रमे
णा परिभ्रामयेत्तस्मात्स्याकारात्यथानुपत्याएवपरपार्श्वात् परिवर्त्तयेत् इत्यमुभयतो भागवतुष्ट
यवर्ज्जनाद्भागत्रयस्य उभादितियावत् सप्तकसंबंधिनः शिष्टभागात् अ माद्भागत्रयस्येति त
दनु प्रतिपार्श्वयो भागावुभौ सैवकलेति तत्पार्श्वकला तस्मान्नान्तरि माणकोनत्ज्ञावुपकल्प
येत् इति तत्तृजशाब्दनुपलक्षणं अन्यदपि प्रसिद्धमत्स्यान्तकारियतदपि मुखपुच्छादिकमत्र कु
र्य्यादित्यर्थः यथोक्तं तत्रैव कर्ताचित्रचद्विरष्णतः सेरवाविति तदन्तु च परिवर्त्तनेरेखाद्वयसंगमो ॥

विव
१९

स्यप्रदेशद्वये मुखवृत्तं च कुर्य्यात्‌ अनेनेतरं मध्यसूत्रयाम्यसूत्रद्वयवर्ज्जे शिरोविभागद्वयेनसू
त्रचर्ज्जे शेषपरेखालोचनान्मन्तव्यमिति यद्वैतद्भगवतो विस्तीर्मेन्य त्र्यमुयान्ते समर्वभक्तानाम
पि सन्तयसमये मस्तहार्य्यम् अतएवतामुपभुक्ते एतस्याकारस्य समासिपयाद्वसेयः अथमुख
वर्त्तना व्यासार्थेति व्यासस्य हेतुः विस्तारस्य यत्करोकोणाकोणसूत्रेन योयद्दीर्घ विशेषः केशा
न्तासेनयतेन अस्य वास्यनीतमस्यार्ध्यशाकलनया भागिकन्यागान्तर्मततोऽसमासत्रयायाक्षिद्वयवि
षये गोलकन्यागादिति परिशिष्टभागद्वयप्रमाणेन नतस्यवर्त्तलतानाम्यागान्तर्वेशाद्वृत्ता
र्ण्णो भवतीति शेषः कीदृगशेषोऽमुतस्माह सांघ्रिचन्द्रद्वयद्वृति चन्द्रस्याद्यस्य तेजस्य यत्तोगाचन्द्र
र्द्धं तत्प्रदेशे अन्यपरेखाबाह्येपादचन्द्रद्वयेन संयुक्तः तेन च प्राक् सिद्धेन भागेन हि गुणागुण
यामो यस्याः कंधराया ग्रीवाया स्तद्वदिति तत्कर्णसमाणमेवास्यशिरो हितं स्कन्ति लोचनेति
कर्णे नेत्रादि सर्वमस्य यथोचितमानविशेषात्मके कर्मस्यान्तु कुर्य्यादित्यर्थः एषच सर्वमपि
स्योनारायणस्यासम्बन्धिस्थितोयदर्याम्भमाद्याधारोवोद्धामत्रैस्तार्चितः सासिद्ध्यमागतो ऽभिमेता
देस्तुर्य्यादवित्थयाव मपि न ... तां विदधात्येव च एतदाकारः समासिपयाद्वसेयः अथवराह
वर्त्तना मुखमितिदैर्घ्यं मुखस्यषोडशांगुलानि तद्दैर्घ्यं हनुदेसमस्तसांशल्यो यतो देहवर्त्तकि
णेषो इत्यत्र वीपान्तं बहुनु सर्वांगुलाविति प्रतिपादितम् प्राग्वदाननमिति पूर्ववदेव मुखं
त्रिभागकल्पनयाप्युक्तं नेत्र्य ततो भागमानेन घालाप्रदेशे ललाटप्रतिलिपिंभागद्वयेन वृत्ते
णाष्टे कुर्य्यादित्यर्थः नासापुटस्य यक्ति ड्रंद्धं तस्मिन्काले ति हेमांगुलेपरिमाणका श्रीपिंग

लामते पिडं अङ्गुलं नासिकाछिद्रमिति अङ्गुलत्रयेणोद्धृते विनिर्याते दंष्ट्रे च कार्ये ऽर्द्धप्रतिमानीयचे
नोनेत्र लिखनीतथाप्यारंभस्थाना निविन्कुटिलाकारेयदानत्र हिते शोभते मवतः कर्णौ च त्वार्थ्यंग
नानिम्नायामेनोन्नत्यायामेसमानौ तयोश्च वर्णादर्धान्नमनिमाणकाविव कर्णमध्यमर्द्धाङ्गुलानि त
माच० द्भमितिरिति कर्णमध्योन्नतिर्यान्न यरे वराहस्य यथेतितदय्यन्यत्कराणवयवकरेणलतरणेनोक्तं त
त्सकरेस्थवाकाथ्येम वादितिधेनीड्रणोदंष्ट्राग्रगानस्पभस्मि हिता स्य यन्नृसिंहवर्णनं ना। मुखमि
सू० ति तथा विपुलं यथा वराहमुखस्येत्याम षोडशाङ्गुलीनीत्यर्थः स्या यत्नतये वतन्परिमाणेन स
मं ततः सममिति यावत् क्रमेण सिद्धे हेदेमङ्गुले समाणे यस्याङ्गुलपरिमाणेन क्रमसमित्यर्थः
२० स्कंधौ द्वादशाङ्गुलौ मकौ वाप्याङ्कं चितेमकर्षेण कुटिलवक्रमित्यार्थ्ययाप्तं विकसितं भीषणीय जि
ह्वं च समंकुहनाः वड् बिनाः वृत्तेनलेयस्यतयाभूतः परिवर्तुलः हस्तद्वयुयलतयास्यापा
20 मपिञ्चयाणाम् यत्त्वाह पाणिचक्रगदाभृतो महादेव्यवतास्यन्यो महाहस्तो मानुषि रा
वित्यर्थः एवं चत्वारो हस्ताः प्रोक्ताः रूपाः अस्यापरमन्यत्सर्वं भवेद्वामनमपि मानमेतम्मध्यगाविष
यं वनमालासन्ययपत्रगुम्फिता स्रजोस्य भगवतेभूषणं च रामइति कुठारः परशुः सएवो
पलक्षकत्वेनप्रथमस्य रामस्य अन्योपीति द्वितीयो जामदग्न्याकारएव किन्तुपरशुनाविका
मपरशुनाविका मपरशुरामः अयं दाशरथिः तृतीय इति विजयदामयोपि बुद्धस्यादि
बुद्धस्यप्रकर्षेणालंबौ स्कन्धीकर्णौ तथाचीवरः परिवारविशेषो यस्यसनपाप्रागुक्तपद्माभिधा
ननेत्रान्नुकारहस्तत्वतयापद्मचिह्नहस्तपादविषयेएषएवसमाधिस्थायदाक्रियतेतदामहायो

गं अथ पक्षति कल्कीइत्यादि स्पष्टं अष्टमेशेत्यादि तदाधारइति तदुक्तवाहनस्याः वाराहीस्
कंदमुखी षडुकेशी पिंगलाक्षी वाराहीस्तुकरालनेति लंबिकालंबोदरी भैरवोभीषणीयस्या
काशेषस्याः सातया चामुंडायेति प्राच्यावाम्मुंडापि भगवतीभैरवेनोक्तरूपा भैरवाकारापरि
माणतः रूपतश्चेति किं त्वसौ मुख्यांगा रविरित्यादि अन्नरुरूणः सोमइति अर्थं वेदाख्य
स्त्रास्त्रविशेषः मागुक्तः विलोहितोंगारकः आसन्नयौवनकालो बालः तस्मतिसाकारोवु
धः जीवः बृहस्पतिः उदासीनः सौम्यमूर्तिः भृगुसुतः शुक्रः कोनइति सुदीनः ह्रस्वाहः
कोंनः अहणाकोणः इति तदवशिष्टं कालाशाव्याष्यस्यकालपर्य्यायेणप्रसिद्धेः सौरिः र
श्चनैश्चरः सदाहतश्च सितिरीक्षणपरः कृशाशरीरश्च चंद्रं मृद्रातीति चंद्रमर्दनो राहुः वाहु
ल्येनमर्दनहेतुत्वात् चंद्रमर्दन इत्युक्तः अन्यथा चंद्रसूर्य्ययोरपिमर्दनतः धूम विहो वि
शिचजः केतुः वामोर्विति वामेकरो स्थितं वामांगमुपवाहुत्वकं येषां तथादक्षिणहस्तेतो
यतः प्रदर्शितो भयो येस्ते तथा मालेत्यादि स्पष्टं पिशिताशनानां रात्रमाः दुर्गेत्यादि स्पष्टं गौरी
इति कुमारिकारूपेति कन्यकाकारापे चववधपरियहाइति तपस्विनी वागीशीत्यादि स्पष्टं प्र
निष्कंपहष्टिं चलहष्टिः अस्थिमिसेस्थितः सांतरूपः उदासीना अनाकुलाः नेत्रुमध्या
हसितः सभार्य्याभवति नारदइति योगीतथा विधालक्षितो वाचकामयते ब्रह्मज्ञानं स्थि
रं सनारदमतिष्ठकार्य्यादित्याशयः एवंसप्रधेयइत्यादि स्पष्टं रेवदेइति अधः देवर्षी भगवान्
अधोबुभेतुनामतीहारेण संभृतः कार्य्यः धान्वंतरिर्देव भिषक् भेषजमोषधं तैः तथाप्रिकौ

धानं न विद्यते येनैव स्वर्वन्य इति चकारः समुच्चयार्थः स्वर्वन्योन द्वास्त्रकार्य्याः किं भूता अंबु
जवन्यः अत आह जलमध्ये जलजानां यथा स्ववाहना नैव च तथा जलजशब्द सामान्यायमा
भाव० पिवाहन स्पृष्टेष्वपि स्याधारत्वेन कृतानां कोष्ठिताः गंगेत्यादि स्पष्टं नानाकारा गणा हंसं तोनुर्त्यंत
स्य अन्याश्चालोका अकाराली लाः ऊर्ध्वं नः सुराणां निहास्ता दिगीनं रूपमेतेषां बर्वराका
चू० ऊं चित मूर्ध्य ज्ञावा मनानुकाराः किंकराः क्षेत्रे नैव इष्टाः परिवारार्थं गणा विशेषालेच वि
स्त्रीणां जठरमंडलाः चशब्दात्क्षेत्रपाला अप्येवंविधाः कृताः संततम्स्तु मंत्रकफल साधका भ
२१ वंति उभय चापि योज्यं तत्तु क फल साधकत्वं च तेषां यथा हि किंकराणां यथाभिमत सिद्धि सं
पादकत्वं क्षेत्रपालत्वमित्यर्थः येषामेव देवता समूहानामनुकारा मध्याद्यः कर्तुमभिप्रेतस्त
स्य स्वकल्पसिद्ध रूपमाराध्य फलमाप्नुयेवत्तु रित्यादि स्पष्टं ॥ भावचूडामणौ प्रतिमालक्षण
21 प्रकरणं द्वितीयं ॥ अथ नापीठलक्षणम् ॥ अथेति ॥ बोधशक्त्यात्मनः प्रभोर्भगवतः परि
ग्रहवर्तिनी क्रियाशक्तिस्तदात्मकं पीठं चाधिष्ठेयं यतो लिंगाकार भगवतोऽधिष्ठातृरधिष्ठेयं क्रि
यात्मकमेव पीठम् अत एव समस्तार्थव्यापकत्वेन पीठं पूर्वं ध्यानादौ चिन्त्यम् यथोक्तं श्रीम
त्किरणे ॥ कल्पनीयं ततः पीठमधोर्ध्वाछदिति मित्तिमिति तयोर्योग इति तयोर्ज्ञानक्रियाश
क्त्योर्योगस्तादात्म्यलक्षणः संबंधस्तस्मात् क्रियात्मके तत्वे नृसिंहवडुभयात्मकमध्यैकमेवेति
तात्पर्य्य तिष्ठेति यद्वा सोतयोर्योगः सावेवप्रतिष्ठ विशेषसन्निधाने च परमेश्वरवाचकमंत्रस्या
कल्प्य लिंगाद्याधारेव स्थापनं यत एवं ततः करणात्पीठं ज्ञानवं किं च सामान्येतरेति सामान्य

भुक्तिमुक्ती तदर्थं यत्क्रियते तामनोपदयमाणग्रन्थावयोधपूर्वी यत्नीत्यादिकांतामानतस्ये
वमेव वह्यमाणग्रन्थूलादिनवावधिकान् ग्रथैतः फलत्रैयेव वह्यमाणकादेव प्रासादगर्भेति
यदुक्तं प्राक् प्रासादेभ्यश्च लिंगानां पीठानांचेति ततः कत्रैमसिप्रेतात्प्रासादगर्भमानेन लि
गवज्ये ष्ठादिभेदेन नवप्रकारं यत्पीठं तन्मुख्यं ततः क्रिद्वयेभोगार्थं प्रोक्तं तदेवचानुर्यतनो मोक्षा
र्थोभवंति यत्प्रतिष्ठाकर्तृणांभोगावमाने मुक्तिः स्मृयत एवेति तथाचोक्तं रुद्रसंहितायां भु
क्त्वाभोगान् सुचिरमसरुल्लानिकाये रूपेताः स्वलोकंताः शिवपदपरेस्वर्गभाजोभवंति इति
हस्तादीति यानितु हस्तात्प्रभृति लिंगमानेनापीठानि तानि मुक्त्यर्थं अनुयोगेण च भुक्तये
भवंति विधियोगतो हेतोर्मुमुक्षुणाम पितादृशाम् पीठानां पीठादिप्रुष्पेयः शान्तिकामेन
ययाचितादिरूपं योगविधानाद्रेतोरभिलषितमवाप्यत एव व्यक्तेति व्यक्तास्पर्चास्तु देवो ल्पीठं
स्थायामेन समं तदर्थेन विहतमुक्तिं तेचैक एवेहाचोम्तु पीठायामं प्रोक्तोऽन्यत्र तु बहुप्रकारः र
यदुक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये स्पृतामाविबुकस्कंधकद्वयहस्तामिगुप्तनः जान्वेतांग्रदशायामाः पीठ
प्रोक्ताः स्वमानइति किंविधं चतत्कार्य्यं मतमाह वेदाश्रमिति सममप्रासादानां तथा लिंगा
नां तदुभयदरूपमपि विलक्षतः कुर्यादित्युपग्रंगवचनं यत्तु सर्वप्रासादलिंगवदिति पाठभेदेक
ल्पयित्वा प्रासादमानात्लिंगमानाद्वापीठं कुर्यादिति व्याचष्टे तस्य प्रागुक्तेन प्रासादेभ्यश्च लिंगा
नां पीठानां च परस्परं दृश्यतेनैवगतार्थत्वात् पुनरुक्तदोषः स्यमस्यपाठभेदप्रदर्शनम् स्वज्ञान
तादोषश्च तथाचोमस्यापहरुभिः पाठभेदोवसाफवीतदन्योवानमूलतः किंत्वयेवंस्वमातेनतमप्र

शं नमस्तेन्तात्स्वर्थिकः पुत्तकेभ्यो ब्लोयास्त्युः पाठो विचार्य्यचेत् साधुरेवत्तस्य यास्त्रः साहूनाम विगा
नत इति सर्वलिंगगमिसुपसंगमो लिंगमासान्यान्मतिमा स्वयिवर्तुल पीठमा मोसन्यामयका
दः श्चितमिति विनाशादिविधिं वर्णयिता प्रतिमा स्तुवर्तुल पीठं नकुर्य्यात् दृष्ट्वीति दृष्ट्वा
भाष० यानेवैनापीठका भूतये सिद्धार्थम् नाम्ना सिद्धयः प्रत्येकं पीठकानाम तोलेतरणतोऽतलत्ते
णाश्रोक्कासोत्र्यने यद्दूरयति चतुरस्राम साटष्ठो लंभादा विन्यादि अतोन्यायाः पर्यायाश्र
वृ० ष्टोताः सामान्य पतालेभागमो नाख्य विशेषफलेच लंभतायादिन इष्टो भवति दृष्ट्वा यास्तु
सिद्धार्थमेव पत्रन्यादि यत्ती हृणारो शाभिधानानां तिहणावर्तुलत्वे सामान्यहृणयाः पं
२२ चमेरवलाकतो विशेषः रौद्रीति रौद्रात्स्यूल विद्दूकतो विशेष इतितेय कर्णस्य कोणात्
कोणसूत्रस्य यदर्थं ततो शांशा विच्युते हेतोः क्रमाद्ववर्तुलत्वं भवति षड्भागेनेति देवस्यपड्
सस्त्रं तन्त्वड्भागपरिमाणेन बहिः पुरस्तात्स्ष्टतस्त्रीत्वा ततोवधितभागानोऽवस्थाप्य
22 सूत्रं चतसृषु विदिक्षु मत्स्यचतुष्टयेन सूत्रषट्कं दत्वा एवं नाभस्तती समासमभुजावड्श्राच
षट्कोणत्वेन वज्राचषट्केमित्वेनापरः प्रकारो यंवज्रायाः पुरतो न्युष्य वस्तुमाणत्वात् स्ना
पेप्युच्यते वेदाश्रेति चतुरस्रे सति तस्य यत् समर्थं तस्यापि यत्कार्य्यं तस्यांशांशापरित्यामा
उभयकोणगतक्रमातया स्वेदेत्रादिति समस्तदेत्रादित्यापायस्तस्मात् अष्टभाग मानेपुरस्तो
ब्रह्मसूत्रे नित्वा तत्रोभयपश्चमपर्य्यन्तद्वयेवर्धितसूत्र स्थामात्संगमकुर्य्यात् कार्षाणवीत्या
ग्नेयी याम्यामाह स्पर्धादित्यादि चतुर्विंशति संख्येन भागेनोभयतत्कृतात् दक्षादवधेरर्धपरि

शिम
२२

क्रमाद्देनोरसकलक्रमादित्युक्तं भवति अत एवार्धचंद्रप्रख्याया स्यादलिंगास्यादिशिवनगरात्
स्थितादर्पितशंभुपरिग्रहार्थे कार्य्या श्मशाने वा स्थिता नत्वाशेषविधन्न एव शान्तस्तुच्यते त्रिभागे
त्यादि चतुरस्रं त्रैवं त्रिभागं ब्रह्मरुद्रसमभयोः पूजास्थयोर्वर्धयित्वा विदिग्द्वयसमीपे मत्स्यद्वयं त
येकपार्श्ववर्धितभागान्तनेतमीये मत्स्यमूल्याद्यौ लिंगत्र्यश्रेण ईश्वरी इत्यंपृष्ठ्या ध्यानवप्रागृह्का॰
मानाभिधानफले ह्रीवद्या ग्यानां नयैवतत्सर्वे मात्र देहेपदेन्यादि देहे पीठकान्ते त्रैपंचदशाथा
विभक्तेसतिइतिशेषः अत्र चर्ध्यंशः ख्यातो भवती त्या सोबोडशांशम [illegible] लेति वक्ष्यमाणाड
सगेवाक्यात्सर्वस्य पीठकान्ते त्रयोपरिष्टात्षोडशांशं वर्जयित्वा पिष्टात् तेनाद्र्ध्वे दिशानि र्थ्य
ग्दिशायस्य यावंतो भागान् हि प्रयंने तावद्भिर्वर्णो विहितं कर्ण्यात् श्रीमत्प्रतिष्ठापारमेश्वरे
पयोधरलक्षणसमय एव लक्षणाष्टकसंयुक्तावर्तयित्वा तु पिंडिका वर्त्रयेत्तोयपट्टं तु विक्षा
रे लोक्ययेण च समाद्दशांतं तेभागं पिंडिकोर्ध्वे त्वकल्पयेन तेन तत्तोयपट्टं तु कारयेद्विस्तरोक्ष
यादिति इत्यंपद्माया देहे उक्ता या सैव दशभागा विहिते पार्श्वदिशा च वक्ष्यमाणवचनतो मध्ये
लिंगाश्रये त्रिभागवर्जे पार्श्वद्वयविषयेपंचदशभिरेव विहिते यदुक्तं तत्रैव तिर्य्यक्षोन्नग
ति र्भक्ता प्रस्पीठं तु पिंडिका तयोस्तु पार्श्वयोर्भागाद्र्ध्वं षोडशभिर्भजेत् ब्रह्मभागस्य पा
र्श्वाभ्यां लिंगभागस्य पार्श्वतः भागौ द्वौ द्वौ स्थितौ तत्र पार्श्वयोरुभयोरपि एवं षोडशभिर्भागै
र्भक्तोर्ध्वे तिर्य्यगेवचेति इहापीदमयेस्फुटिष्यति मध्ये लिंगाश्रयेत्यक्ता रूपामेव सुभाजित
तइत्यनेनपंचदशकलालक्षणसमये तैन तन्नः पदादीन्मेखला विशेषान्यथा संख्येन इंद्रसंज्ञया

नेत्रे द्वे कोभवति एवमादयश्च संज्ञाशब्दाः सुप्रसिद्धा एवानलयोक संख्याः लांश्चनुरङ्गमा
ध्रुवर्ष्यैयत माह नेते यंघ्रा प्रवे प्राप्नकुर्यात् कंठोपरि च भागेक र्णिकाभिधानं निर्गमन दिशाव
श्याचात्वाख्यो भागेनवननलाधारः प्राग्वदवनाल निर्गमभागस्याधः कार्य्यः पादाभिधान
भाव० मेखलायाउपरिमेखलाद्वयेनुत्वाख्येन यास्य परकर्णिको परिस्रवाभिधानाया मेव मेखला
याः पूर्वापरसुखानि षुभानि पद्मानि कार्य्याणि पयस्याथाः इदानीं सकलस्वलक्षणाभिधानाय यो
परावा व्याख्यपीठिकाद्वयमाह षोडशांशेत्यादि प्रजापि देह इति योऽयं प्राकुशुभियादि
सू० तोयपद्मस्या भास्यते त्रैषोडशभि भोगै स्तथैवाकमाङ्गागभागप्रवेशनस्य द्वादशभिर्भागैः पद
२२ दीन कंठानानूपकावयव विशेषान् कुर्यात् चतुर्भिर्निर्गमो वाप्याइतिकंठादूर्ध्वं निर्गमा
स्यतत्वाएवा पट्टिकाः कार्य्याः श्रीमत्किरणादेतितद्वदिति भेदः पर्थवयो वाप्यास्तथैव पयो
ध्याश्च शब्दतः समभुजेति चतुरस्रा वापी व्यक्तलवरोति व्यक्तपतिमास्य वापीन्यथैग
23 मवयवस्था पीठोन्मानइत्यादि उन्मानइत्यूर्ध्वमानेतावदुक्तमध्यवस्य ये वद्वादशभाजितेनयापा
र्ध्वमानेनतयैवो पयस्याधो द्वाविंशतिकृते सति रूपेण्येकेन पद्माभिधाना मेखला लोचनसंज्ञयाह
यंतेन ग्रीवेतिकंठः भागेन चोत्तरेवेदिःकंठोपरिषड्भ्यावेयंकार्या सामान्यकामेन मध्यवेद
कला॥ मध्यइत्यादि लिंगरथ्यं यं मध्यत्पन्नाप रिशिष्टदेवभागे द्विग्द्वयेनाष्टाभिभाजितेन सति
यमसंज्ञयाद्वयमेवनेनगलइतिकंठः उक्तमादिर्मूर्ध्वगमात् द्वाभ्यां भागाभ्यां वि निर्गमश्च
कंठोपरिभागद्वयेन द्वे एवपट्टिके वारि निर्गमात् समवस्यापित षोडशांशशात्मिकात्तन्तती

शिव
२२

यास्याः पट्टिकाभवत्येव इयंच साश्रित्रीहगामेखलाचतुरश्चाद्यपदिभवति तदर्थंदक
लाग्रमत्ततास्तुनर्वर्तुलगमेखलापट्टिकामानाम् अथसंवर्तामर्धादित्यादि अत्रवमध्येलिंगा
श्रयंत्र्यस्रकेनिखिननम् नेनोन्मानार्धं यन्मेखलादिविहितंभागषट्ककदर्शनं तत्तपा
र्श्वेवाधस्थपन्मेखलत्वान्यथान्तयपन्यापार्श्वावष्टम्भिरष्टभिर्भागैस्तिर्यक्कृतेयावत् इ
त्युमथऊर्ध्वप्रवेशादिशाभागभागानिक्रमेणपन्मेखलेपादयेत् कंठोंशंशइति तद
र्धेद्वितीयमर्धंपार्श्वयोश्चतुर्भिस्तयोन्मानाद्यतुर्भिर्भागैर्भ्रमात्पकभागोयः समस्त
देवादंष्ट्रांशस्तनमानेनास्याःकंठःकार्यः शिष्टभागत्रयात् तिर्यक्स्थितानांभागानांभागाति
क्रमेणानिर्गमनत्रिरवोमेखलाःपराइत्यन्याःकंठोपरिजलनिर्गमनार्थंदत्तषोडशांशे
नचतुर्थीक्रियतेएव नेदिकावर्णापिंगलामनादेवाम्भसा यत्तत्सस्ववर्णांग्रं तथाहन्तुदिते
तद्यकास्त्वविन्यस्तिकास्तुहृदयंतेनसर्वास्तुइत्यनेनविहितम् तथाचेदमत्र्यंत्रमध्ययो
नत्वाहृद्वकेनतन्मूलेलिख्यते ऊर्ध्वेरमेत्यादि इयंदंतंथ्यपमगभयादन्योन्यत्यादि परस्प
रभेदविमिश्रितायाःपीठिकाश्चावहृत्वावक्रत्वाद्वननामभेतानिरुच्यंते कुर्ष्यते आदिभेद
तोत्रममध्यमकन्यसादिसंज्ञकेनप्रसिद्धाः भिन्नफलाश्चयेत्तद्भिद्धार्थंचेति अंशइत्यादि
आसांसर्वासामेवव्यंशोनपरीमाणादिशाविभागेनायातोयथ्यंइकलालतगाप्रतियादनसम
मयेस्यचितोमध्यलिंगाश्रयंत्र्यस्रकेस्यनेनतयःषडंगःपुनर्मेखलाजलाधारिका श्रीमत्पिंग
लामतेपि॥ एकैकस्याःस्वस्वलग्नामसमयएवजलाधारार्थेषोडशांशविधानायपदमिहि

तेनदिविमत्वादिहनप्रदर्शितमनन्तलनएवावयार्थ्यमुख्यानस्यलिंगास्ययाख्येःस्वयंभोश्च
स्तशिलाप्रादेशंयावद्वर्तेयःप्रणालोजलनिर्याणप्रदेशोनाटकाख्ययायस्यप्रसिद्धिःप्र
वाचीवदिग्यर्चासमौदेवेशेणापार्श्वमानस्यवद्यमाणत्वात् उत्तरस्यमुत्तरदिग्भागेपूर्वामुखे
भाव० पश्चिमामुखलिंगप्रासादयोः उक्तंचप्रतिष्ठापारमेश्वरेपूर्वामुखेतुप्रासादेपश्चवापश्चिमा
मुखेप्रणालमुत्तरेकार्य्यंविधिरेषमहेश्वरि अन्यस्य तयान्तुलिंगंसंस्थाप्य तयास्वाप्याव
चू० पिंडिकायथाभवेत्पिंडिकाया उत्तरेतुप्रणालकमिति अथैतस्यहस्तं स्वायहीनइत्यादि
प्रारंभस्थानादेवनाथेप्रांतेहीनस्तदर्धं परिमाणेनेत्यर्थः एतदन्यद्वानुपाननइति क्रमस
२८ मूत्रक्रमेणकार्य्यः एतस्येवखातप्रमाणमाह पंचांशेत्यादि मूलप्रदेशात्पंचभागद्वयंमध्या
त्सप्तभागद्वयंप्रान्तात्दशभागद्वयंप्रमाणेनयथाभवतीत्यर्थः तस्यप्रणालस्यखातोज
लनिर्याणसमार्गायः समूलान्मूलप्रदेशादग्रेणाभीष्टेणादिग्रुणःकार्य्यः येनैवदिनत
24 रेजलंसार्धंशाइत्यादि स्यानत्रयेपिशर्पाकीनमेखलानस्य पीठमित्यादि तस्यसर्वस्यच
देवताकारस्यपीठमधिकरणंसाधकलक्षितंयस्ययावत्येवाध्यनिव्याप्तिस्तावदेवाध्यनाल
क्षितंविक्रितंयथाभगवतःपरमशिवस्यषट्त्रिंशत्तत्त्वापलक्षितंश्रीकंठदेवस्यगुणल
मस्तकावधिंब्रह्मादीनांसुराणांब्रह्मांडावधिचैवंविद्याचार्य्येणाव्याप्तिर्भाव्या तत्र पीठ
स्यापिगुणागुणाइत्यादि गुणादेवालिंगवद्दूलनणीयाः प्रोक्तेनन्यायेनप्रान्तेत
नैलेपदानादिनेत्यर्थः ॥ इतिभावचूडामणौपीठिकाप्रकरणंसमाप्तम् शुभम्

शिव०
२८

श्येत्यादि यत्नेन यत्नमाश्रयेत् सा सर्वं इत्यादि अप्रमत्तं तद्गुणोपलब्धये शास्त्रेण मथवरसाध्याते
कषायं मधुरं इत्यादि ततः शेषाणि तत् ज्येष्ठेत्यर्थः बाणाः शराः अम्लता गुडूची काक्षादर्भ विशे
षाल त्रिचयेन व्याप्तया स्पृष्टा लिखिता सा भूमी ता उशना दि श्लवइत्यादि ग्रहणा प्राचीगत्याते त
था चकिरणादौ प्राग्भवत्क्रमभवति तेन पूर्वोन्नत निम्ना या सिद्धाला श्रेष्ठा सैकीर्णा कलि
कर्दम विद्या त्विता या त्रासत्यापलाइति सैकीर्णफलापवत्स्याल बिलानि सर्प विवराणि वल्मी
काः प्राग्भवाः उपराः सिकताकलिलं मज्जाशुक्तिप्रधानेकर्दममत्स्वातवारिदीपगुणाग्रभ
मयो या साः प्रशस्यते तत्र खातपरीक्षा यथा खात स्यमृत्स्ना पूरणाद्यस्यां मृदधिका भवति सोत्तमा
समा यस्यां सा मध्यमा ऊना तु यस्यां सा अधमा यदुक्तं किरणे हस्तमात्रे पुराखंड पूरणादधि
का शुभा समा या मध्यमा ज्ञेयाकन्यसा या न पूरये दिति वा रिजलेयस्यां शाग्रेश मया ति साश
शोभना चिरेण यस्यां सा श्रेष्ठेति वारिपरीक्षा दीपपरीक्षा यथा अपक्वघटोपरि दत्तपूर्णेन तथा
विधप्रदेशाय वके पूर्वादिदिक्क्रमेण वक्त्रमे चिता श्वेतादिवर्णी अत्र तत्र प्रज्वाल्य यस्यां ताश्च
तस्यापि चिरं ज्वलन्त्यन्निर्दृष्टेति सा शोभना श्री मत्पिंगलामते पथ्यमेवाय उदितः तदुक्तं त
त्र ग्राम कुंभो परिष्टादित्यादि यदिदं पूर्वोवर्ज्यया सा प्रशममलदासापिश्रेष्ठेव अन्यथा त्वशु
भारत्येवं प्रकारेण ग्रामादि त्यादि ग्रामादिमध्याल्सर्वगुणसंभवे या येवाल्प दोषाऽधिका ग
णा च भूमिः सा अल्पदोष निहन्त्यर्थे ग्राह्या शोध्यदेवेत्यादि शोभनीयेत्येव मनोव्याधा
रणा वा ह्लोः शरीरकल्पयित्वा नर्द गर्गं पालं जानीयात् निमित्तं तत् विज्ञात तदेवाह पापर

त्यादि । यापाः पापग्रहा लेषामन्यतमो ग्रहो होरागतः सत्वात्त्व शल्यं निवेदयति कथय
ति होराशब्देन मेषादिकोलग्नं होच्यते यदि कस्यचित्पापोलग्नगतो न भवति नर्हि किं शल्य
मस्ति न वेत्याह केंद्रत्रिकोणइत्यादि केंद्रशब्देन तन्कालादिनाज्ञन्तुर्थ सप्तम दशम स्थाना
भाव० नि यदुक्तं लग्नजातके केंद्रचतुष्टयं कंठकंचलम्रामतददशचतुर्थो नां सप्ताङ्गति नत्रस्थावा
पापग्रहः शल्यं वालग्नगो निवेदयति अथवा त्रिकोणे संस्थः सप्वा वेदयति त्रिकोणशब्देन
चू० नवमपंचमे विवक्षिते यदुक्तं नवेषवा॥ नवपंचमे त्रिकोणमिति यदि वारीशीस्त्र्यर विमुक्तिलोपुकौ
भवति तदा न निवेदयतीति संबंधः राशीस्वराः शाक्रु प्रतिपादिताः इत्यं शल्यामिदर्वत्राल्ना
२५ नहि शेषव्याप्दै नायाह द्रेष्काणइत्यादि इदं श्लोकद्वयं ग्रंथविस्तारसमयेद्रेष्काणः सायुधाय
घःनूफति तस्मोहस्य विकादेलोहशल्यं विजानीयात् सुवर्णादयोऽष्टौलोहशब्देनोच्यते
सायुधद्रेष्काणाः स्त्रोक्तो वृहज्जातके वराहमिहिरेकटया सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभि
25 रक्षितुं रौद्रः परशुं समुद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमानिति साग्निलेचद्रेष्काणे सति तदेव शल्यं
निगडान्वितं तदेव सार्धे वभ्यमाणो वा व्यापाशेचचमूत्वंडान्मकं शल्यं सपाशद्रेष्काणलक्षे
क्तो यथा वर्षे विहीनाभरणोऽप्यनारी महासमुद्रान्तस्य पेति कूलं स्थानच्युतासर्पनिवेष्टि
तांगी मलोरमाद्र्युक्तिक राशिप्रवो इति सदंष्ट्रेदारुजं शल्यं विजानीयात् सदंष्ट्रेदारुजं श
ल्यं विजानीयात् सदंष्ट्रश्च यवनेनोक्तो यथा नीलांबरो नीलवपुः प्रचंडो दंष्ट्रायुधो नील
किरीटमाली वलीनरं गेप्रागवादितां गोमेषवस्तनीयः कलिकालवत्स इति एवं हेमा

शिव
२५

दिवुकेनल्कुलैरन्नहेमादिमयमेव शल्यमवगंतव्यं आदित्यहरणात्मणिमुक्ताहारागरुसं
ते भनयुगकषोकएव पूर्वं भू विलोकनणवस्त्रकरत्नइत्यादि अव्याहत इति क्रव्यमपकं मांसंन
दतिमतयतियः सततयानस्त्रिमति शल्यमस्थि संभवं बोद्धव्यं क्रव्यादो दंष्ट्रिणः सिंह
जंबुकादिः सोपि दर्शित एवादौ मनिषादे वा मारके हिंस्रे सच विषादयुक्तो यदि लमेव मय
ते तथा वयवनः हिंस्रो नरः कांचनवर्मधारी विलेनियाने व्यहियोगवाज्वः रत्नस्वरूपा
र्थं विदेत्य ह्रंसमगण्यते स्वेमं षितः महायैरिति तथान्येन प्रकारेण शल्यपरिज्ञानमाह ।
आयेरित्यादि धजोधूमूलथा सिंहः आवृषः खगएवच गजो ध्वांक्षस्तथा प्राह्वेतेरायातेयाः
स्थिगक्षरा इति इतिराद्येवोबोद्धव्यं किंभूतेरत आह आदित्यगति निश्रितेस्तथा प्रदी
प्तधू मितादिकसैरिति आदित्यागत निश्चयमेतेषां ब्रुडेत्यपवाकिंभूत गोकेन नायैर्वे
ति श्लोकद्वयस्य सार्थस्यवाकुलेनज्योतिः प्रासादमितत्वात्स्पष्टमर्थं न विद्मः अग्र गा भि ९
दय इत्यादि आदित्यहरणात्मार्जारनकुलमूषकप्रायाः लद्रप्राणिनो विशंति तेत्रमित्यवगं
तव्यं पुनरपि शल्यपरिज्ञानं तरक्ष तदाशेत्यादि आचार्ययजमानशिल्पिनामन्यतमेनद
शांस्थितइति तस्य वास्तुपुरुषस्य आशा दिक्षु दक्षिणा मौवा माषा तस्यां स्थितेसति तस्मि
न्देहे शरीरे यत्नतः स्वलंकं दूषयंतेतेमवाजानीयात्तरंगशल्यं एतदेव स्फुटयति माह
म्हेत्रेइति म्हयेव तस्य वास्तुपुरुषस्य पुमर्धतः किंचिद्धनाद्धत्सद्धयादधथइति वद्यमाणेसंबंधः

भाव०
चू०
२६
26

अस्थिच शल्यं भवति काष्ठमित्यादि इदानीमास्येकंठे इति सति काष्ठं शल्यं हृदयेन खानितेन
ग्रीवेत्यादि ग्रीवेलेवशल्यं त्रिभिर्हस्तैः अथवा तस्यैव ग्रीवायां मार्जारस्य संबंधि यदंजनं कर
कंठुरुषार्धप्रमाणखातात् प्रवालेत्यादि स्फातिहृयेकर्णयुगले प्रवालकमिति विद्रुमं कांचनं
वायस्जनं शल्यं नरार्धात् खानितात् मौक्तिकमित्यादि अश्वानां मौक्तिकं नहृदिति नरार्धप्रमा
णादेव. वराहेत्यादि पृष्ठभागेकंडूयिते इति प्रकृते वराहकर्परमिति सूकरस्य संबंधिजान्वा
स्थमेव यूवः शल्यं विहस्तात् त्रितिवज्ञयमाणकमप्येवं ग्राणाइत्यादि ग्राणाइति नासायां गंध
वद्रुमं शल्यं विहस्तादेव भक्तौ काचप्रायं त्रिहस्तात्रिती होकं सर्वोकृदयस्याप्यपेतिनमित्
कं दक्षिणे स्थिति दंतविकारे सम्यग्भर्कं विजानीयात् नयेति त्रिहस्तादेव पुरुषसंबंधिबाहु
स्थिशल्यं कटिप्रमाणखातात् क्रोडेवत्तसिपाशावमित्यस्थिमात्राहस्तात्संग्रहवेत् पार्श्व
पार्श्वास्थ्येव शल्यं हस्तहृयात् उरसिहृस्यदेशसंभवमेवास्थिशल्यं हस्तार्धात् उद्धरेत् ह
स्तादधः पर्यंककाकमिति खट्वावयवे शल्यक टिप्रदेशो विकारतः स्यावामसिति चेमरंकीर्णा
शं कसरव्यंशल्यमुद्धरेत् त्रिहस्तात् कृष्णलोहमिति चेमरमेव शल्यं त्रिहस्तात्सत्रयेन
हस्तप्रमाणखातस्याधस्तात्त्रिलोहमिति सुवर्णरजततान्त्रमयं शल्यमुद्धरेत् स्फिजीति
कटयाः पृष्ठभागावयवः स्फिक् शब्देनोच्यते तस्मिन्कंडूयिते पुरुषार्धप्रमाणखातात् हैक
कमिति त्रपुमायं शल्यं करुहृयेमारेच तत्काष्ठहस्तात् सार्धात् जान्वाः स्थूणाया एव स्थ
णाकाष्ठत्वरादिवेति नापितभांडस्थं यादि अहणाद्वायारात्रिकर्त्तरीवेति विकल्पनोह

शाव
२६

त्तस्याथ त्वात्त्वमुद्धरेदिति शेषः गलेविभागेनो नाड्यात्वंगस्यायतोरंगः पादस्तमादिशे
ज्ञानीयात् पादेहेरदे छिरदस्याकरिणाइदंदेहेदंदंतादि श्मादिग्रहणाद्वायागस्तैते एवंश्वायंशल्य
किंचिद्भुक्तादयोलत्तयेत् पाद्कंडूयितेमतीनिग्रहकती ग्रंगुष्टइति तस्यपादस्येवप्रकृतत्वात् स्था
रकूटमितिरीटिशल्यं तेष्वेतिकंडूयनवशमर्थाय पादेवयोगिवाभेचर्ममोचोटकादिशल्यमुद्
धेत् हस्तेनोनेति स्थितमेवयावन्नापवादः कनिष्ठायाविकृतौ सल्योद्धोष मिति कांस्यशल्यं बाड
व्यं मध्यमाविकृतावंगुष्टोवदिति यदंगष्टेशल्यं स्थारकूटाचक्रमेणदेव पादत्तलेपयश्चमेशल्यं
पादेहिनयथ पोक्तानियान्यंगानि तेषामर्ध्वाधोयान्यासत्वानि उपांगानि तेषुकंडूयितेषु सत्स्व
तत्स्थानितिमोक्तावयवोक्तात् शल्यप्रकारान् हरेत् यथैवं मृपर्णोरजतादीनांकर्णशल्यमुद्
धृत्वंतद्रोच्यते शल्यानामनंतत्वादियत्नापरिके तुं तशक्यते परमार्थेन तत् केषुप्रदेशेषुयथात्रोक्तं
तत्रैवशल्यं इत्यत्रात्यद्विधमानमपिनदोषवदिति रक्तेहमाटीनामेवायंनियमः तावत्ताचमित्या
दि ३ न्त्रप्रमाणानि खातानायावतएवशल्यदर्शनंभवति तावन्मात्रंततोनेतरंमर्हिशोधयेत् यदेहेति
पतांतराग्रयणं पानीयदर्शनपर्यंतं यावदिति विकल्पनार्थः तामयंमत्यादि नामहीकरोहस्तः
पूर्यतेयेनसकरायहरः तेलयाप्रमाणे यष्टमिरष्टांगलाम्रुदंततायेषांतेः संसाध्येति सुसमा
नरमहांचनिष्पाद्य तथैयष्ठलवामिति एवं तरलेवेव श्रेष्ठखवा सर्वं संहिताखकल्पितायतनः ता
तयाविधां कुर्यात् स्वनेनतरेवदयमार्गे तोपपत्यावान्खवतनायां स्थितान्वदयमानाभिधानान्
मृगान्यजेत् कायेत्यादि गोलो मध्यप्रदेशेलोकेन विंबादिरूवश्यायोमोसंक्र्लेनकरणम्स्रोतो

भाव-

नीतंयकायालक्ष्महर्यपूर्वोपरदिग्भूतंनस्माद्दिग्गंताल्वा॑ भवबेधेनेति श्लोकस्यतस्देवमोक्तिः
माद्युसापेक्षत्वादर्थमन्यनविमः वस्तुस्वरूपपविज्ञानयोग्यते प्रज्ञानामित्यादि चतुर्थोऽपन्य
वाक्यबोध्रह्मस्तुतः तदस्माख्यमिति भूतकृहेम्युमापतिः जगद्धितो विश्वहितकारी स्वेत्यादि
रत्रवएकमेवमहापापशान्यावद्यमाणाभिधाने यर्हमाहितयं तेनेते नचवापीडितशरीरेहत्वास
एवमांकरोतंनतरंतस्त्रतस्थेकृतवान् अत्रवद्यमाणाभिधानानांहृन्नवडस्थाख्याख्यादीनां प्राप्ता
दानां वाक्यदेवतापदविभागेऽजनादिकथमितिपेचोदयंतितेषामनेनेवश्लोकेनोत्तरं यस्याक
स्यचिन्मासादस्यप्रथमसमूर्ककोवाक्यदेहमहूज्यतनञ्चिकीर्षिकीर्णमामासादसंपादनम् अन्यत्र
वक्तरभ्यादेयतेत्रावतदेवांतराणामभिव्यक्तिरिष्टा तथाचश्रीमत्किरणे सर्वेषाचतत्त्वंस्त्रते
हृदेवंस्त्रसमभततइति तदधुरित्यादि जागर्मीतिइति वाक्योरनवर्थताप्रतिपादनायाहृ देवेत्यादि
तदधुषियतोदेवाश्चधिवसंति ततोवक्ष्यते किंचवसन्त्यांगृहे नित्यमेवसन्निधानतोपि इष्टे
त्यादि मर्माणांरक्षणादभिप्रेतगुणप्रधानार्थमरक्षणाद्देधाक्यन्यथाभवति तदेहादत्यादि
यालक्कसीरेमाडयोविंशतिः प्राणोवायुस्तद्देवतागृहवासोत्स्येववासन्यासन्निधेरित्यनेन
प्रथममपेक्षितत्वात् ईरितइत्युदीरितः मनोरथेत्यादि तास्त्रमनोरथायाः पंतेनाताद्दश
माब्ध्रइति एवानतताःसोमभागात्तुमतायादिमाः अंतकांतमिति दक्षिणांदिशं यावदर्थस्थि
ताः हिमाद्यादिरस्मीतादशोत्तरानताः इत्येवविंशतिः एतास्त्रपीडितानामसदृशार्थंत
पहतेशेभवंति रक्षितागुणकार्य्यकुर्वंति अत्रमीषामेतिस्त्रासांविंशतिसांख्यातानांयेमा

पृ०
२२

27

ध्या इति मध्ये भवाः वज्राख्यः तन्मध्यतः सुषुम्णा पूर्वोक्ता यं नाडी दशकायां यं नाडिद्वयं
यथोक्तमायायाति दाक्ष्ये नाडिद्वयमेवं षट्चीषान्ति भागे दिक्षाः प्रदेशायव वामोरीशा मूर्धापद्
कृत्वाक इति वक्ष्यमाणवचनतः षट्‌ताः सौषुम्णाः वामभागे मेषे इडाः दक्षिणभागे समर्षे पिं
गल्याः अन्यसाम्येडा गेणुरादेवामं तत्र प्रस्तार समये स्फुटीकरिष्यति एकादशासिराभि
स्तौषुम्णाः प्राग्वइजम्नाः अस्थि अस्थि भवंत्येवताः पिंगलाख्यमहासिरा इत्यनेन यस्मा
त्सांदशानां नाडीनां मध्यात्नवइ सौषुम्णा नाद्यः शिवे चतव्यं मेडं पिंगलं च पुनरध्या
स्मांदशनामेवेति व्याचष्टे तेनाध्यान्यस्वत्र्यानभिन्नतया एकसैव षाम्लुदेहस्थानः श्री
शिवइयमिडापिंगलांतरिते सुषुम्णाद्वयेनावेदितं भवति वक्ष्यमाणवचसा चाग्रगता
ध्वनामदर्शिता अन्यत्र सांदशानामेवेति प्रतिपादकं विशेषणं नास्ति केवलं नाम मेतेना
डी विंशतिकमुक्ता सर्वासामेव संग्रहाद् तासां मध्यात् यत्तुकं यस्य चक्रुता नदेवानां प्रियो
ती स्वरूपचिन्तमेवं व्याकरोत् अस्यासामित्यादि अस्यां विंशतिसंख्यातानां पदातिशययो गाद्दयां सो
वहूकारा विकारा वक्ष्यमाणाः संकोच इत्यादि स्वल्पविवादो यत्तदाक्त्वे स्वल्पपिंग्यात्मक
त्वमिति सुषुम्णा डापिंगलात्मकत्वेन निवर्तनत इत्यर्थः तिर्यग्गिति आगेनयवाग्नुकोणस्थि
तो पुंजेयनामावेशो द्वितीयस्त्रीशान निर्ऋतिकोणस्थ इत्यर्थः प्रत्येकं वज्रकं च विदिति
गोद्दे सांभ विन्यासदेवगर्हे ब्रह्मशिलाविन्यस्तादावगूणनामस्वये एमात्रेणाच्ये शानावरमेव
परिहर्तव्यं इत्यंशप्राप्तमत्किरतो एतत्सान्वात् संश्लेषं सूत्राणां मध्ये तन्ड्वेत् तेयं मध्यग

तंमर्मतस्माद्यत्नेनवर्जयेत् कुर्यान्नत्वोदर्शनानुतेत्रैकंमर्मतंतुनः कुर्यात्षोडशधायेयात्नेवर्ज
येतत्स्वेदेवनु इति समस्तेत्यादि सर्वनाडीसमस्यक्रूपानैः सन्निवेशविशेषाभवंति तेसंधु
यः प्रोच्यंते तेचवसमनाविति येषमनिरूताः संतः कुर्त्स्यपतिरूदीणांसन्यतममंस्थाग सं
भाव० धीनांसंकोचेतिमितिसंधयंते रूदीणामित्याचार्याणां वक्रेत्यादि एतेषुप्रवक्रादेषुकी
लवद्यार्थविवर्तितेरज्जुवत्सुष्ठ्यमवबोद्धव्यं रूदाधेषुसद्भावावंधवर्त्तंतेचतत्पुष्ठ्य परा इति
सू० प्रथमंयाः मोकास्ताः त्रिपदाः पश्चाल्मोक्ताः षट्पदा इति भिन्नमेव रज्जित्यादि संधानं
२८ इतिसंघट्टः सर्वाणांगपंकज्ज मित्यस्यावयवोपलक्षितत्रपद्मलक्षणेनानुमेयंपद्मं उपलक्षण
इतिफीडिते विमूलमित्यादि कोमदेशेषुवंशानाडिद्वयेनचार्याद्देवार्धकाववयोपलक्षितंवि
मूलं तदेवेत्यादि तदेव विमूलमनुभयघ्यितेर्वजे कानीयात् कुड्याद्वेवितिप्रकृतिभिः वे
28 णीत्यादि विशेषेनरज्ज्वावकोणप्रदेशोप्यवसंगतमिति त्रिकोणाकारासंगतियेस्य तदेवे
त्यादि संपुटार्धेनतुल्याकारंसमंभवेत् पदेत्यादि रज्जुभ्यामेवपदमध्येचतत्पुष्ठ्येनतत्स्यात्सि
का[illegible]व्यममेत्यर्थः रज्जुवंशोक्तमित्यादि त[illegible]मेवरज्जुवंशाभ्यामुत्थितंमहाहस्तिक
मित्येतावाने विशेषः महाभयेत्यादि मनुष्ममिति चतुष्कोणमेवयत्पदमिवास्कडवती
तथ्याहियते सर्मातेत्यादि सर्मांतेनाडीनायः संधाननेनत्रिकटानाममर्मभवति यतः
तथात्मकं विमूलाकारदाकारानुरेण मस्तकेदितिप्रज्ञायाः पंचात्मकमित्यादि तदेवे
तित्रिकटयेवपंचात्मकं पं[illegible]वयवं मणिवेधनाद्धं कोष्ठमध्येन गंजउच्यते एतानीत्यादि

एतानीति मत्स्यमत्स्यसंधिमत्स्यपंकजत्रिशूलवज्रसंपातहलस्वस्तिकमहास्वस्तिकशुंडपदवि
कवमालिबंधनाख्यानि द्वादशमर्माख्यानि यदिकतीवर्जे येत्रन्कारकमहितेनायथाभिलषित
माप्नोति तस्येत्यादि तस्यैववस्तुदेहस्य साम्भावेदत्रिंशं सर्व्यमिति पश्चिमसमुद्रवसन्नरंबिहष्ये
त्यधिष्ठायसाध्यामित्यादि एकोनशायादिग्रविंशरत्नभिः परमधीकृतं तथापि तत्सकलत्वमे
वांशत्वेनेकस्य देवगृहस्य देवगृहवासोः देवानां केषांचिदर्थे पदनामर्थोशत्वेन वक्ष्यमाणत्वा
त्व वक्ष्यामध्य इति पर्यंतकोष्ठकान्वयामीशाद्यादिति पर्यंतदेवाः द्वात्रिंशत् मध्येतु ब्रह्मा म
रीचिरित्यादि अस्मादिति ब्रह्मण एव पूर्वस्यां दिशि मरीचिः षट्पद इति वक्ष्यमाणेन संबंधः म
मन्युश्रीरिति णाशा व्यापवत्सइत्यादि नाभस्वत्योरालयत्वेनेत्यत्रयपाठक्रमानपेक्षयार्थैः क्रमे
णेष्टयः तेनेर्दशमयमंत्रेनैर्ऋतकोणे वित्न्यस्यानेनरेवायुकोणेराजयक्ष्मावि[illegible]त्यास्य इति तद्वदे
वेति यथापवत्सादयो द्विपदास्तथैवापाया श्वनुखोदेवताः जयपूलिनाविति इंद्रजयरुद्रदा
सोतेभ्योनेनताइत्यापवत्सादेवचतुष्कविन्यासादनेदरं शंकरादिष्वेवावशिष्टेषु पदेष्वेतान्य
स्याइत्यर्थः चतस्रइत्यादि बहिर्वीस्लोरीशादिकोणेषुचतस्रोरास्तस्यः महांतमिति वृद्धस्य सर्वे
कमिति बालस्य सेक्षाश्रयाणां देवानां कियती संख्येत्याशंकानिरासायाह द्वेचेत्यादि पंचकः
ति पंचचत्वारिंशादित्यर्थः कथमिति चेत्त देवद्वाविंशत्यावदीशाद्यादिति पर्यंताब्रह्ममरीचिवि
वस्वान्मित्रपृथ्वीधरापापवत्ससवित्सावित्रेंद्रेंद्रजयरुद्ररुद्रदासावयोदशोथंपंचचत्वारि
शद्भवंति यत्रकुत्रचिदिति सर्वेषां वक्ष्यमाण चतःशालादिगृहाणां वास्तुस्थितचतुष्कदमहि

ताश्चिपंचाशदेव स्तंभगृहस्य पिलेति श्लोकः पूर्वोक्तानुवादः देवगृहवास्तु उच्यते नवग्राम्या
इत्यादि नवग्राम्या इति ग्रामांतर्गोविनाः इत्यन्यस्थां ग्रामांतमन्याग्रामं तमध्ये न ग्रामास्थपन्यस्थई
तियावत् उक्तं च षष्ठिपदानि देवे संपद्यंते सर्वेषु वस्तुमारोमि वो दिशा सादेषु यदाह चतुष्व
भाव० ष्टिपदं देवे संमतमरथामस्विति नवच दितिश्वशाम्बलक्षणाम् इत्यनदितस्त्री मृगश्वपितृ
नामाचरोगाद्यश्व वायुश्चैत्यष्टौ कोणात् संश्रयाइत्यर्थ कोणास्थितयः शेषास्तु चतुर्विंशति
सू० र्बाह्यास्तत्र्याथपदिका इति प्रकृतमिति उक्तं च श्रीमत्किरणे ॥ दितीशाख्यानदितोस्मिन्मृगश्चपितृ
संज्ञकः पापयक्ष्मा च रोगश्च कोणावाय्वादिवीकसः पर्जन्यश्चान्त्यश्च ऋक्षाएतेन्विकपदास्तेयाद्र
२५ तियावत् कोणाभ्यन्तरस्था वित्यापवत्सादयोष्टौ बाह्य देववदितिपर्जन्यादयो याथपादिका इत्यर्थः
प्रागवदेवमरीच्याद्याः एवं वत्सपदपदादय एव किंतु स्थानचतुष्टये थे विद्ये सापर्जन्याद्या इत्याम
29 धः पादचतुष्टयं तदधः पदद्वयमेवं रूपेण षट्पदो मरीचिविशेषे विवस्वन्मित्रपयोधराः इ
त्यसप्य कोणाभ्यन्तरोऽष्टौ यदिका भवंत्येव वंशोवस्तुपदा वित्यषट्पदोऽमर्यमित्रोचतुःपदी प
दत्वे नैव वास्ताः इदानीं देवभावस्थित्यानुरूपकेनात्मयोवास्तुपुरुषो बोद्धव्यः इति तदर्थमुच्यते
ब्रह्मनाभि इत्यादि ब्रह्मनाभौ यस्य उक्तं च ब्रह्मा चतुष्पदो मध्य इति नाभिश्च मध्यस्थानमेव श्री
मत्किरणेपि ॥ ब्रह्मा नाभिगतः प्रोक्त इति पितृपादिति नैऋतकोणास्थितः पितृनामा देवतास्त
वास्य पादौ श्रीमत्किरणेपि ॥ नैऋते चरणद्वयमिति ईशामूर्धं तीशानकोणो हि श्री शिरोस्य
स्य किरणेपि ईशानेस्य शिरो वास्तोरिति सर्पवल्लकाइत्यापाभिधानो वक्षोस्याप्यादिवेश्या शिव
२५

नकोणाद्ययः कोणाक्षिनेत्रस्य तद्दत्तस्कंधरात्र्यायवत्स्कंधयत्रांकंठोयस्य तेनत्र्युम्बकृ इति
कोणाद्ययथरावर्धनः प्रोक्तमिहेशोस विलूमाविश्रो नथारुद्रइरुद्रदासोचमन्यामस्योपाणी किर
णोपि सविनाहस्तोस्येति दितिपर्जन्य शब्दार्थोइति दितिपर्जन्योकर्णिशाब्दार्थः प्रयोजनंय
योः कर्णयोरेवजयादिंत्यं सत्र्युम्बक इति जयाख्यः अदितिश्वेतोस्कंधोयस्य गंगाद्रादिं इति क्र
ग्यादयश्चपङ्कनयेंसदयश्चषट्ययासंख्येनेववामदक्षिणबाहुयस्य रक्षोदिक्रस्यत्र्युम्बेनेति
नेत्रनडिकस्यंयथात्र्यंमकोणाद्यंतस्ययार्थीशैनोगुह्येयस्य रोगप्रवाख्येति रोगाख्यस्तत्था
द्रषाख्यस्मज्ञान्वंगेयस्य स्वरोगप्रवाख्यजान्वर्थइत्यर्थः मरीचअवतिस्रदिति मरीचितत्थाप्र
पिवीधरएनोस्तनौयस्य मित्रोविवस्वानिति मित्रस्तथा विवस्वान्रुमदेशायस्य इत्येषाल्पु
रुषोयमथोमप्रोवोत्तेयः अस्यागेसव्यासव्य इति सस्यवास्तोर्धस्तव्यमेर्गदक्षिणयश्चासव्यंवा
मंतत्रस्ववस्थितइति स्वदिग्भागपरित्यागेन सर्वकृत्वावस्थितादेवाः मर्मेत्यादि सूक्ष्माणिया
॰ मानिः नि मर्मस्थानानि स्वत्रुक्तानि सूक्ष्मसमेभ्योविज्ञायप्रेयस्कामोवर्जयेत् वा स्तंभन रमुच्यते एकादेश
कादशनाड्योस्य सर्वीमेरामुवाः प्राग्वदेवसोमुमायुः प्राग्वदिति षडेवच एकादशाभ्यति स
तिस्वः सौमुमायुः शिराम्रशावशावेडाः पैंगाश्वैत्येवं शतपदंतेत्रंभवतेव किंतिमित्तमि
त्युच्यते दुर्गेद्रुराद्दालकस्त्रमितिच्छिति खेटकेति यामशब्दस्यस्यतोपालस्ताद्दलीवर्दन्यायेन
स्वस्योग्रामः निवासादिच्छित्यादिग्रहणाद्विहारारामवासादिमंतिप्रपिनश्चदेवतान्यासः
ग्रहाग्रस्तश्चादाइतिस्कंधायाश्चत्वारः पूर्ववदिति दिक्त्वेत्यर्थः किंतुबाह्यपंक्तांतरेषयाद्य

वाल्मीरस्य विशेषः पंचांगानां मनोनायकाः इति चरक्याख्याः कोणेषु पंचपदाः ब्रह्मादयस्तु देव
गृहवास्तुकोशाः रुद्रादय इत्यादि यह गणाः ईशादयपि इत्यंवाह्याचृन्निमहवास्तसीनि मिते
वर्जयित्वा अंत येष्वतः षष्टि पदं तेष्वेव तन्मुखगृहवास्तक विभागे देवः इदानीं देशवास्तस्य च्यते
चतुः षष्टि शदित्यादि चतुःषष्टिपदानामिदानि द्वात्रिंशन्नराम्बखीलि चिरचितेष्वेवसति नवतिरशी
त्याद्याशाकानामाधिक्येन चतुष्कं सहस्रमेशकानामेवोक्तं यतेन इति प्रकृतमेव तत्रदेवता
विन्यासायाह नवसार्थ इत्यादि देवपंक्तीमर्थ पंक्तिश्च किमर्थं तत्परित्यागश्चेदतआह रक्षोग्र
हाल्का इति चरक्यादि स्कंदादि मतो ग्रहसंबंधिनी पदार्थान्तरिते विति पंक्त्यर्थं मेतत्प्रवे
शार्थं परित्यज्यते अंतरिते नेव मिभागेष्वपरित्यक्ते रित्यर्थ्याहि यते ततोनव मिभागेषि
गुणैर्दिति सप्तविंशत्या गुणैर्दिति नैरपि त्रिगुणितेरेत देव विशेषयत्येकाशीति पदेष्व
स्येति कोणेषाः चटुष्कती मरा इति पंक्तिः चक्रतिः षड्गुणितत्वं अयमर्थः आपवत्साद्यः
पूर्वोक्तवास्तुनिर्देशात् कोणेनायाः षट्त्रिंशत्कोष्ठकाधिपतयः चतुष्पंचाशदीशानाः इति
परीत्या दयस्तु चतुष्पंचाशदपि नायाः नवधा परेति अयमर्दि मध्ये ईशानोदि तिपर्यन्ता
ब्रह्मणो तनरेपंक्तिषट्कं परित्यज्यानेतरेपंक्तिद्वये यदेवपिष्यते तत्र प्रत्येकं नवधेति नव
कोष्ठकाधिष्ठातेत्यर्थः दुर्गेदुर्गादिवास्तो रस्यको विशेषो येन यथा तत्र स्कंदाद्याः देवेत्रान्तरएव
प्रोक्तास्तथापीनेतदाह विशेषो व्याप्तिज इति नान्यत्किंचिद्विशेषा स्तएव यतो देवताः केवले
व्याप्तिकतयवास्तिन्बहुपदभाजो देवास्तत्वन्यया अयचितावास्तुविपदादीतिनामोदाह

स्थाने यत्क्रियते यदृच्छति दीक्षितानां कलादि तिथि इति किं भूतो तदर्थमाह भूतवर्गेति पंच
विंशतिकोष्टकोपलक्षिते तत्रैव मध्ये पंचकादिति मध्ये भवं मध्यं तस्मिन् पूर्वादिषु चतसृ
षु दिक्षु तथा सर्वमध्यकोष्टके चेत्यर्थः तत्र स्थाभूमिः सकेति ब्रह्मणा सहवीत्यस्य दिनिवा
क्यभेदेन क्रियाध्याहारः चतुष्केनेत्यत इति निर्दिष्टेन दिक्ष्वेत्रैनचतुष्केन तत्र विष्णुसहिते
वारीति वरुणं त्यसेन स्वामयोरिति यायस्य स्वकादि मङ्ग इति चतुष्कपवई शरुद्र समा
श्रितो विति यथा सख्येन श्यामसंभोरिति साव्यादि प्रि चतुष्के शंभुना सहत्वा सविनासे
दित्यर्थः वेदलक्षिते चतुः संख्योपलक्षिते ईड्यसवरुणा सोमाः स्थिता इति स्वदिगस्था
नेपदे कव्यापकत्वेनेत्यपि यष्टेवमिति एवं दक्षिणभागेन देवताव्यासो सत्यां संपूज्य रा
ष्ट्रस्य भूतानामिति षट्त्रिंशस्यापि भूतवर्गस्य विष्टद्धि भवति विकलास्त्विदिपवय इति त
द्कवणा हियन्ति स्थितैव इदानीं मदोषभूस्तुद्र्यवाल्वतरमुच्यते नवकइत्यादि नवकेति
नवकोष्टकांकिते तत्रैव ब्रह्मप्रधानानां लोकपालानां ब्रह्मस्थानतः प्रागीशांतं क्रमेण ब्रह्मादि
लोकभूतस्य जनेन कृतेन भूमिरपदोषा भवति स्वामिनश्च इष्टप्रदा भवतीत्यर्थः अत्रैवार्थे विक
ल्पे नवाल्पदर्थे श्लोकेनाह ग्रहानित्यादि स्यादित्यसूर्यालिकेतं तान् ग्रहान् ते तेषु इति नव सुसं
पूज्य भूमिः शुद्धा भवतीत्यर्थः वेनैव पदेषु च नवधा प्रत्येकं पदस्य विभक्तानां नवग्रहान्स
ध्या त्सभूतिप्राग्वत्सर्वादौ शानक्रमेण श्रीपोष्कराक नवनामया गवदित्यर्थः सप्तवाल्पया
गः सप्तम्यादि हृत्वा भूमेः परिग्रहमिति वाल्पपूजा स्या नतः स्थानान्तरे भूपरिग्रहमस्व

कलशावारिधारा विन्यासादिनाकृत्वा शिवास्त्रकलशौसंपूज्य ततो मंडपवेदिकामध्ये इत्यक
प्रदेशे शिवमंडलस्थं संपूज्य मंत्रवदिति मार्गक्रमस्वइत्यो विद्वान् नेते नाम्नत्राप्युक्तं नाहो ध्यातः
समंदेहो गरुर्भाव विवर्जितइति कृते विनार्पणा इत्यग्निकार्य्ये होमं च मंत्र तर्पणार्थं कृत्वा क्रिड
भाप० निर्द्दरणा यच प्रायश्चित्त होमं समपि कृत्वा संहितायाः पूर्णाकृति प्रदाप्यानेनैव पूर्वोक्त विधानेन
वास्तुदेहं नाडि विभागेन वर्तयेत् तत्रेत्यादि ईशानादिक्रमेणावाहनादि पूजने कृत्वा बलिय
रू० था विभागेन वक्ष्यमाणां दद्यात् आचार्य्य एतेनानुष्ठानक्रमेणेत्यर्थः ईशा नो देवनेति ईशा
नो देवतार्पणानेन्द्र निवाचकैर्मत्रैरित्यर्थः सामान्ये ति विवेदिकैः इमा रुद्राय स्थिरधन्वने
कद्रुद्राय प्रचेतसे त्र्यंबकं यजामहे इत्येवमाद्येः अवेद पतेत्यारुद्राः ऐत पञ्चकरोमी च मार्येय
रू१ जुर्वेदपठितैर्द्रुद्रसामभिः सामवेदपठितैस्त्र अथर्ववेदैः स्वकल्पे यदि हितास्तैरित्यर्थः
द्रुतावतनाइति पूर्तयवाद्य पद्मेत्यादि पद्मं त्रिति पद्मसंबुध यन नाथाय पर्जन्याय वितान
3/ मित्यादि वितानं कर्करकं धूम्रं नीलकपिशं अंशावेरवद्ये सत्यायेत्यादि दानमुद्दयेति
प्रधानामि मुखीकृतहस्तेन मध्वित्यादि पलमयं केसांसं गंधानित्यादि गंधानि तिसर्वगंधान्
जिह्वामित्यादि वेहगीमिति पवित्रिसंवेपिनी मृ मृगायेत्यादि यवांकुराणि पितृभ्य इत्यादि
कृसरोदनमिति तिलकेन सराव्यासिद्धा दौवारिक इत्यादि दंतधावनं सुग्रीवेत्यादि दर्भ
कमिति दर्भविष्टरं प्रचेनसइत्यादि वारिरुहमिति पद्मं पूर्ववदिति दानमुद्रयैव सुमसि
ति सुरापति वस्तुत्वेन मागके सरचूर्णानि स्तुप सिद्धा निद्रव्यत्वेन फाणानेनागायाः भद्या

• शिव
रू१

णीत्यादि भक्ष्याणीत्यनेकाकाराणि शतपत्रपूरिकादीनि भक्ष्यादि चयं यथासंख्येन मन्त्रेभ्यो दि
ग्भ्यः मंत्रप्रयोग इति पूर्वोक्तानुवादः उरगायेत्यादि शाल्यन्नकमन्नत्वलमूले तस्यैवर
त्यादि लोप्यवा इति लोपिकाः पूरिका इति पिष्टकृतो भोजनविशेषः मोदकानित्यादि रक्तचंद
नेन गंधद्रव्ययुक्तं हरितान्नमित्यादि हरिद्रामिश्रमंत्रं धौतमन्नम् मिश्रान्नमित्यादि मिश्रान्न
मिति मिश्रैव तज्जायायैनीरुजयाय गुडौदनमित्यादि मांसवदिति तदेव सिद्धान्नं मांसयुक्तं क्र
ह्रायराजयक्ष्मणे इति रुद्रायाय मामिषान्नमिति मांसयुक्तमन्नं रुद्रस्य पुनर्भुक्तेनेन सह विशि
ष्टमिति विशेषः नास्ति संसिद्धान्नित्यपक्वान्याधान्यसमतो भूते पृथिवीभूते पृथिवीभूते ईशान्या
दिक्स्वाधायवस्त्राद्ध्याय यथासंख्येन दधिक्षीरेण किरणैः युक्तं पयोदधीशाकोणेनेति पंचगव्यमित्या
दि पुनरपि पयोशब्दः समज्ञावाचकः पिंडमित्यान्तरामांसखंड विशेषः वास्तुरेत्यादि वास्तु
नस्थरक्षायेकस्यैवमुक्तेन क्रमेण बलिं दत्वा ततोन्यः सार्वकामिकः सर्वकामप्रदो बलिः
मान्नमंडलयुक्तगणेभ्यः प्रतिदिक्षु देवि द्यानविलभौ मुनिवासिभ्यो नमः शब्दप्रयोगतः दा
तव्य इत्यर्थः होम इत्यादि होमस्तु स्वाहापदान्तैर्मन्त्रैः वषडन्तैस्तद्धदिति वौषट्पदान्तैरेवमा
त्यादीत्यादि ग्रहणात् स्वालंकारानलत्सर्वं नमस्कारयोगेन जप इत्यादि जप इत्यादि पार्थिवबी
जलकारस्थैः स्तंभनमिति मित्रं जपः कार्यः चाटनमुच्चाटनं तन्निमित्तं यकारो वायुबीजं तत्रैव
सिद्धार्थं सह विसर्गेण विसर्जनीयेन येवं तैर्नैतैः सविसर्गैर्दीक्षा मन्त्रो धाया रेफसंयुक्तैः छेदनमि
मित्तं फणितिय त्यदंतत्प्रांते पुष्टिराप्यायनं तन्निमित्तं वकारो वरुणबीजं यत्नः अमृताक्षराणि
१ २ ३ मृत्युविजयायेतत्तु ज्वररोगः अथवा कल्पे विहिताया जानीस्तयाक्तन्मपपद ति

मित्युलक्षणोयेषान्ते: एवमित्यादि अनिवारितमित्यविग्रहम् ॥ भावचूडामणौ वास्तुपंचांगसमये:
इदानीं क्रमप्राप्तिं इष्टार्थमाह अथेत्यादि अगारं गृहं तं विध्यतये चतुरस्रं तेन विधि: प्रथमं पूर्वापर
दिशोरायतं सूत्रं प्रसार्य मध्यं विदित्वा तत्कोणात् तत्तत् सूत्र मध्याकाहि इहहृद्य एवं पश्चिम दिग्भागमेवव्य
भाव० वस्थितं न्यसेत् समांतरं चक्रन्त्वेति क्रिया विशेषणं तदयेणेति तहिद्रदयमग्रे यस्यां क्रियायां तेने
तदुक्तं भवति सूत्रहृदये तोत्तरदक्षिणं सूत्रान्तं हृदि तयेमत्स्यहृदय मित्यर्थ: तेनोत्तरदक्षिणमत्स्यहृदय
मार्गेण दक्षिणोत्तरायतं सूत्रं दद्यात् अभिकचितमानादर्थेन च विदिक्प्रचय: सेयतो मत्स्यएवेत
चू० नलक्षितविभाविते सूत्रं कुर्यादिति सूत्रचतुष्टये इत्यं समंततश्चतुरस्रं तवेत्यादि तत्रचतुरस्रम
मेस्यान्ते वर्जयित्वा मध्यप्रदेशे किं विदीशानदिग्भागे नीत्वाय दुक्कं परिहार्यमवश्यं तद गुना य
त्रकुत्र विदिति विम्बतलस्य समूहतस्याधनमाधारभूतामनंतामिधानां शैवीमिति विम्बस्याधि
३२ ष्ठेयां अनएव विम्बकारणं समस्तजगत: कारणं अधिष्ठानं तयैव तानि तयाभूतां न्यसेदाचार्य:
ततइत्यादि आधारशक्तिन्यासादनंतरं समस्तानामथो लोकनायकानां लोकभूतामीश्वरं यदा
32 हलोकमस्तकन्यस्तं यंत्रत्वेनेति तं लोकपालमेवानंतरं अन्यमिति ध्रुवं धेया येति संचिंत्य विन्यसे
दित्यर्थ: कलमाधारमिति सएव विशिष्यते कलशे आधार इत्यर्थ: विधिवदिति पाठक्रमेण वि
न्यार्थेण क्रमेण यतनु हेषादनंतरं वक्ष्यति वेदिमध्ये शिवं चेष्टा इत्यादिना शाक्तेकरणध्येन आख्येकेमे
तन्मंत्र संस्कृते शिवमंत्रमन्त्राद्यं बुद्ध्यतपदगर्भितम् स्वाहायांतेलवर्णाद्यं नमस्कारेण विन्यसेत् कस्या
नेकशिलासंख्यामैश्वरी शक्तिमव्ययाम् तत: मात्का: स्वरेशादिकलशान् भक्तिपूर्वकम् संनिधापयाम्
ति: स्वेः स्वैः शिलाह्वा: क्रमतो न्यसेत् इत्यंते नानुष्ठानक्रम: तम्येत्यादि शिलामिति वादशिलेतियस्या:

शिव
३२

प्रसिद्धिः इह तत्र ब्रह्मशब्दसन्निकर्षाद् ब्रह्मशिलेयमुपन्यस्येत स्वाध्यायाप्रतिष्ठाकाले एव
संस्कारलक्षणानां वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मपदप्राप्तोध्याबुद्धितत्त्वम् पद्धतौ श्रीमन्नन्दीश्वरका
रिकायामपि तन्मात्रेमनोऽहंकृद्बुद्धीर्देवः ब्रह्मा चेदेव मध्यपरितः तामेव शिलां विशेषयति
सर्वा विभक्तमूर्तीशा इति यावद्वक्ष्यमाणः स्वाध्यायास्तेषां ऽष्टोनदीशात्मसर्वाध्यायात्वावं तत एव
तथा तत्त्वानि तदीयाब्रह्मादयस्तु यः एवमेतत्सर्वं सविभागेन गर्ते यस्याः तत इत्यादि ततो
ऽपि विघ्नं हृदेवमिति स्माघपलालितया गरुत्क्रमेणाष्टकं भाष्टकन्यस्तलोकपालक्रियाशक्त्य
धिष्ठायकत्वेन शिलाष्टकं विन्यसेत् तत्संस्कारेत्यादि शिलाष्टकसंस्कारनिष्पत्त्येबाह्याद्
ता विन्यधिवासमंडपे वेदिस्थं ष्टिले उद्देशात् तेनेति रंगनुस्थानक्रमापादनायाह वेदीत्यादि ।
ब्रह्मशिलामध्य इति ब्रह्मशिलामध्ये प्रथमे याम्या मन्यासौ एतदेवा स्फुटीकरोति न्यसेत्स्वा
क्रमस्तु अन्तरा इति तावन्तरमनेनेति पूर्वादिक्रमेण यस्याः तां ता इत्यादि प्राक्स्थानमिति यदे
त्रोक्तं वक्तव्यं तलदृष्टायामन्त वल्मीकः शैलाक्रोमृद्राशिः गोमृदिति धेनुभतो वृषभः विषा
णाग्राद्वेतमृंगं दंष्ट्रकर्षणयानुहरीतक्यादि विमिश्रं जलं सामान्यः प्रणवादिः मध्य इत्यादि
मध्यशिलायां चिरखंडो ध्यानमिति प्रागुक्तबुद्धितत्त्वाधिष्ठातृब्रह्मणोऽयं स्यात्मीयोध्यासत्रि
प्रकारस्तत्मात्मतत्त्वादिभेदो नोपकल्पये दिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः अत्रैव हेतुमाह चिदचि
द्वेति चिदचिद्गो मंत्रमंत्रेश्वरादिः अचिद्गो मलमायादिरेतत्सर्वमेव यतस्ति तत्त्वात्मकम् अ
त्रैवाध्वप्रदर्शनायाह तत्रेत्यादि तन्मात्रान्ते यावदशातत्त्वान्यात्मतत्त्वन्यासः ततऊर्ध्वमत

तत्वे यावत्कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाख्यतत्वदशकेन सहैकादशतत्वानि विद्यातत्त्वन्यासः तत्री
ये तु नः शिवतत्वे गौवो हेकारो बुद्धिस्त्वनेन दीर्घा च्च त्रस्यादयं तोभ्यापकल्पयेत् भावायुर्मीद
यो द्वेष्यप्रत्यया विपर्य्यया या गाश्चर्य वाशान्त् यदुक्तं सांख्ये एव प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययाशक्तितुष्टिसि
भाव० द्ध्याख्याः गुणवैषम्यविमर्द्दन तस्य भेदास्तु पंचाशात् पंच विपर्य्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणा
वैकल्यात् अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिरिति शुभान्यपि विन्यस्य ब्रह्मविष्णुलिङ्ग
वैशान्तुवादः ततइत्यादि तत्वापारमित्यात्मतत्वादिव्यापकं मनमयमित्यनपायि स्नुष्टि
न्दू० रमेव गंगुरुणा भोतु रोध मुद्रा श्रीमदीश्वरादानुक्रमलक्षणा स्नावरूढीत्यादि दिव्यस्यात्मस्थि
न्दू२ ति स्नावहितयजमानाचक्षानेषु कशब्देन वर्णाः यात्विन्यादि धाभवोऽहरितालाघाः एतेव
वर्णमाणाभिधानाः तैपुनरुर्भाया यथा विभवे सुवर्णादिकान्कलशान्स्मरेत् तेष्वित्या
33 दि तेषु चानेत मध्यकलशे मनुरेषा इन्द्रलोकेशः पूर्वे एवं क्रमेण स्वस्वपदे मेत्रेयो गक्रा
मात् सेपूज्याः धारणाश्रित इति तदाकारचिंतननिबंधमानो मत्वात् लोकेशाश्रितं कृत्य
तेम त्रिधापयेत् मध्य इत्यादि गुरुकमध्यकुंडे मन्त्रि प्रज्वाल्य तवांशाकल्पनया पूर्वा
दि दिग्गेशांतर्येव दिगनस्थितम् शिवकुंडेषु हवनायनित्विये दित्यर्थः क्रियाशक्तिरामित्यनुष्ठा
नेन यत्र क्वचिदन्तानात्मकमष्ठ डिकृतमसामपीजनितेव शिवेद्यमन्त्वेन त्रिवीर्य्यंति मन्त्रणा
यहोमं कृतेत्यर्थः उपविष्टिनाशकरति प्रथमभानेनावदात्मतत्वभागेशांते सहस्रमर्धं वा इत्या
दि प्रथमपर्षः मूलमंत्रेण यथाशक्ति होमं कृत्वा तेनेव मंत्रेण पांतिपंट संपातामि कृतेन च हु

शिव
न्दू२

त्वादं तन्मूलेन शिलामूलं स्पृष्ट्वा यां लिखेत् तेन ब्रह्मणोभिषेको देयः तदनु मन्त्रितपसहि
तः शिवमूर्तीशानमन्त्राणामिति शिवस्याष्टमूर्तयः क्ष्मावह्न्याद्याः तदीशाः शार्वादयः त
न्मन्त्राश्चलं रं शं षं वं यं सं हमिति तेषां होमसमसमेवजपं कुर्यात् यत आह यथा होमस्त
थाजप इति गंधादिदत्त्वा सान्निध्यमुद्रयेति मुद्राश्चात्रावाहिन्यादिनिरोधमुद्रा तल्लक्ष
णं च रुरुकुलेहिनादावुक्तं उत्तानौ तु करौ कृत्वा हृद्देशस्य समाहितः अंगुष्ठं च नियोज्य
त मध्यतो विनतांगुलिः आवाहने प्रयोक्तव्या देवदेवस्य चार्चने निरोधियेत्तयांगुष्ठौ
हस्तयोरुभयोरपि स्तनौ चाभिमुखौ कुर्यान्निष्ठुरायास्तु दर्शना इति तस्मिन्न्हुतेसति
वक्ष्यास्त्रेणाविरोधे विकृते सति अप इमिति अघोमार्गमूतरे संदध्यात् संयोजयेत् त
मपि तदन्तनीयाद्ग्न्यय मथानुष्ठानक्रमः यदाह एवं विध्यपि संपाद्य विधिं भागेस्थितिभा
वमुद्दिस्थिरेलग्ने इति भावाः प्रागुक्ताः स्वकुडियुक्ते स्थिरेलग्नेच चरस्थिरत्ति प्राणाम पितैषेव
प्रागुक्तानां मध्यात् स्थिरेत स्थैव प्रकरणात्तु गुणात्वं राजयोगेष्वेवेति तथा विधलग्नालाभे राज
योगे सति वा अथ विन्यसेत् इति एतान्तराश्रयणं राजयोगाष्टज्योतिः शास्त्रविद्भिरुपदिष्टाः
तद्यथा वराहमिहिरः वर्गोत्तमगते लग्ने चंद्रे वा चंद्रवर्जिते चतुरायेग्रहैः हैः ९ नपादा विंशतिः
स्मृताः अन्ययवनजीवशर्माद्यैः बहव उक्तास्ते बहुत्वादेव न लिखिताः शाकेरूपरीति शाकेरू
पर्यन्तेन संशेकलशेनम्भनं संस्थापनमिति तस्यान्तेनस्य योमंत्रः प्रणवादिस्तेन संस्थापनम् हो
तेत्यर्थः शिवमंत्रं समस्त्राद्यैन्याद्रिकारणान्यागक्रमेणापरान्ते यावन्मन्त्रमञ्चारयेत् तद्वा

विभागं नीत्वा पुनरपीकयाभ्यां नशङ्कयावलोकयान्यथा शङ्कयानादेवित्वोभ्यबुद्ध्यायवनियर्ध्येत
शङ्काध्यानमवलोकयेद्यत स्तमेव मन्त्रं विशेषयति बुद्ध्या नपदं गमिनमिति इत्यंबुद्धि न त्वाध्याव
वेर्तित्वेन मन्त्रस्वाप्तितो भवति तेन ॐ लं ब्रह्मशिलायै स्वाहा नम इति प्रयोगपूर्वं शिलापञ्चका
पयेत् कस्थाने ब्रह्मस्थाने यडक्रं प्राक् शिलाब्रह्मशिलामध्य इति ऐश्वरीं शक्तिमिति पूर्वो
भाष० क्तानुवादः ततः पूर्वादिक्रमेण स्वदेशाः प्रादेशप्रमाणे लोके शानान्तपाते षां सर्वं धितः कलशा
न्नभक्ति पूर्वकं रचनापूर्वकम सन्निधानायेति सम्यग्विन्यस्यताः शिलाः क्रमशो न्यसेदिति स्त्रैये
वान्नभावणा ॥ संधायायोर्ध्वं चवर्तीति चूलकर्मान्तमध्याने पुष्पैः संधायन्नानदपृष्टयां योग्रिद
चू० शर्मलोकेशं ब्रह्मणं संपूज्य न्यमयेदित्यर्थः तदनु च बलिं दत्त्वा वाचिककायिकमानसे दोष
प्रामनायानं डित्तोनाल सितो स्वजपं कुर्यात् वाचिकादिदोषैः प्रत्यवायो यतः श्रूयते स्मृ
२४ तिरपि शारीरकैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिता
मिति ततइत्यादि यतेदितिप्रयत्नमास्थितेन सर्वं व्यपनयेति धनादिशक्त्यनुसारेण प्रासाद
३५ मानेन लिंगं कदाचिद्धस्तमानेन यत्नश्चितं तत्र हस्तमानेन प्रासादतानाह चतुर्हस्तादीत्यादि
एकहस्ते लिंगं च तुर्हस्तो दशहस्तो वा प्रासादः प्रशस्तो वेद संख्या षट्त्रिंशद्धस्तो तिकाद्र्ध्वं
नकार्य इत्यर्थः प्रोक्तेतयामेव गर्भभित्त्यादिविभागः प्रासादमानेन लिंगमानेन दर्शनं च
व्यस्तभक्त इत्यादि कर्त्तमभिप्रेते प्रासादते त्रे समं ततो वस्तु भक्ते इत्यत्र विभक्तैः सनिब्रह्मणः
पदैरित्यादि मध्योपलक्षणमध्यस्थाने चतुर्भिः पदैः पीठमिति पीठस्थानं प्रापवस्तादिभिः शिव
२४

सूर्यैर्विति प्रागुक्तसुरगृहवाक्यं निदर्शनेनाह नवचतुष्पदे ब्रह्मार्यमापवत्सगृहक्षतात्मकाको
ष्ठकचतुष्कस्य ईशानकोणेन दादिभित्ति दशसंख्याके गर्भः पीठपरिभ्रमो गर्भएव शेषैस्तु
भित्तयाइति पंक्तिद्वयावस्थितकोष्ठकैर्भित्तयः कार्य्याइत्यर्थः भित्तिशब्देनप्रासादविष्कंभ
माननष्टांशभित्तिरिति यावत् तेषामेवोपयुक्तशिष्टत्वात् भित्तितुल्येभित्तिप्रमाणास्समाक्राये
णांजंघाभित्युक्तायएव एवमपिभवनचतुरस्रोन्नताभवति शिखरं द्विगुणमिति जंघायाद्वि
गुणाप्रमाणेनतत्परिवृत्तमाणारचनाकारम् ॥ अथशुकनासलक्षणम् ॥ गर्भसूत्रे शुका
श्रेति गर्भप्रमाणेनेव पृथुला पार्श्वतः शिखरार्धतोच्चा कार्यात् अंशेन निर्गतेति पृथुत्वात्रिभा
गेन निर्गताबहिः कार्य्याः अथ प्रसंगात् लिंगमानेप्रासादमानदर्शनेमे लिंगवदित्यादि लिंगाया
मप्रमाणेन पीठस्थानमत्र स्याप्यतदर्धेन परिभ्रमे गर्भएव पीठवद्द्वारमिति तत्प्रमाणेन पार्श्वमा
मानात् उत्सेधात् द्विगुणं भित्तयः परा इति पीठवदेव तत्प्रमाइत्यर्थः जंघादिपूर्वोक्तप्रासादवत्स्व
वस्तुभक्तेर्भवेत्पीठमित्येतदेवविकल्पमानेनाह षोडशांशेत्यादि समंततश्चतुर्भिश्चतुर्भिर्वा विभ
क्ते क्षेत्रे सति षोडशांशाव्यक्तोसत्यां चतुर्भिर्मध्यकोष्ठकैर्गर्भं कुर्यादित्यर्थः अतो गर्भार्धेन समंपी
ठं च लिंगपीठं चते लिंगद्वारे ते पीठसमे शुकाग्रा पुनर्गर्भसमा बहिस्तस्याविनिर्गमः पीठकोणा
द्भकोणसमसूत्रेण अथवा गर्भार्धेन खंडपरहिते समंडपे तु चतुर्भागेन पंचमांशेनवायदाह वे
दशांशेन समंडप इति अथ प्रासादमानमाह गर्भहिरित्यादि वस्तुमानवचनप्रामाण्यात्प्र
थमं समंततोष्टभाजिते क्षेत्रे सति भागेन बाह्यभित्तिः सुषिरस्तथारिकाभागेनेव गर्भतः भित्तिरपि

पद्दिकैव क्रोडं मध्यं चतुष्कोष्ठं भवेदित्यर्थः लिङ्गमेव [illegible] मुकाग्रामभेव क्रोडैव बहिरंतः
पदोन्नतेति गर्भभित्यविस्तुकापद्ममाणेन निर्गता [illegible] एकैव सांधारस्ये भेदान्तरस्य व
स्तम्भकेएवेत्यादि पीठादिवाह्यभित्यंतेयद्ममाणेने [illegible] व सर्वं मुकनालेहेतेनैव मानेन व
भाव० हिर्निर्गता बाह्यगर्भसमष्टपुत्तद्वाह्यमुकनासर्वांतरेगर्भसमान्तरनासाच सशोभमंतरंमध्य
यथोक्ते तथान्यदपि भेदान्तरमेव मे भवेदिति अत्रत्वेवमेवेति पदिकप्रमाणापरामर्शीनाय अ
२० द्विभाजित इति समं ततः सप्तभागभाजिते तेषु कृत्वा पादेन पीठं भावयेदिति क्रोडशब्देन मध्य
पीठपदिवेशः सोपितन्मानेन भित्तयश्चयावहिः सापिचशब्दात्पादेनैव गर्भभित्तिस्तदर्थेने
तिपदार्थे नयत्न स्थितेसुशिरेतदपि च शब्दादर्थेतिपदार्थेनैव एवं समानावेव पदानामुपयोगो
२५ नाधिकारात् श्रीमल्लिंगलामतेप्यस्येव प्रसादस्य विभागदर्शनाथे मुंगं लिंगपीठसमं कृ
त्वा पीठमानात्त्रिरंशः पीठवत्तु भवेद्भित्तिभित्तिस्त्वांधकारिका पीठवद्वाह्यभित्तिः स्यादित्ति
35 यत्त्वेवमेवेति पदं वस्तुभाजितइत्येतत्परामर्शकत्वेन व्याचष्टे तस्य यथोदिष्टप्रतिभागात्समानमेव
भागानामुपयुक्तत्वाद्ष्टमभागस्य विनियोगासंभवादवशिष्टत्वेनातिव्याप्तिः अन्यस्थलत्ताणान
रव्यवहितस्येवमेवेतिपरामर्शानुपपत्तिः अथैतदश्रुगम्यतेचेत्तन्निष्टाशास्त्रान्तरेण श्रीमल्लिंग
लामतेन सह विसंवादः तदलमुक्तमेवात्र साधुः साधारणप्रासादमकृत्यो कारणमाह लिंगेति
त्यादि मणिहेमादिनिर्मितेषु लिंगेषु बहुमूल्यत्वे चौरादेरपहरणशंकया गुप्तिप्रधान्यमभीत
णीयं तस्माद्धेतोर्वामविभागादिति प्रासादान्तर्भित्यंतरविरचनयायोधामविभागस्तस्मादपि
द्धिः पद्मिश्र्मोयेषां तेतथोदिता हेमादीन्यत्रादिग्रहणाद्रत्नरजतनिर्मितेष्वपीति लिंगशब्देन

यद्यर्चा संगृहीतास्त्रिविधं लिंगमुद्दिश्य व्यक्ताव्यक्तोपयाकृतीत्यनेन प्रागुक्तेन वचनान्तरस्य यद्यर्चा
सुचेति पुनरुक्तिः ब्रह्मविष्णुविरिंच्यादिप्रतिमाविषयान्तरस्थितान्स्वलिंगशब्दस्यासमर्थि द्विर्य
तोनदोषः अन्यच्च विस्तारायामप्रासादलक्षणान्तरे दशादिपंचवृद्धेष्विन्यादिदशहस्तान्तं चपंच
वृद्ध्या पंचाशद्धस्तान्तायेन नव प्रासादास्तेषु त्रिस्वेवत्र्यम्भागो विभागः तेषां प्रत्येकं स्वस्वव्यासयोय
स्यहस्तराशिः सकराहस्त इति द्विगुणः कार्य्यः करशब्दः संज्ञातो हि संज्ञा प्रतिपत्तेः तेन दश
हस्तो विंशत्या भागैः पंचदशहस्तस्त्रिंशता एवमपि पंचाशद्धस्तः शतेन भाज्यो येन प्रतिहस्तं भा
गद्वयं कल्प्यते ततः किमित्युच्यते लिंगवत्पीठमिति पीठस्थानत्वात्पीठशब्देन तदेवोपलक्ष्य
ते स्थानमेव पीठं तच्च तावद्दशहस्तस्यैव प्रासादस्योदाह्रियते तस्य हास्तिकलिंगमानेन पीठं भाग
द्वयेन मध्ये विंशतेः पीठार्थं मध्ये द्वयमवस्थाप्य पार्श्वावस्थितभागेन नवकस्य विनियोगायाह
अर्द्धेन सैकेनेति अत्र इह विप्रकृष्टत्वात् पीठस्यैवार्धेन सह एकेन यदर्धं वर्तते तेन भागद्वयेन त्रिधा
वत् इत्यवसाय भित्तिय द्विवर्जपीठपदवेशगर्भान्तरभित्तिबाह्यगर्भाख्यमन्तरम् एवमेकस्मात्ता
वत्पार्श्वादुपयुक्तः द्व्याधिकेन बहिर्भित्तिरिति तेनैव पीठार्धेन द्व्याधिकेन बाह्यभित्तिः उपयुक्तस्थि
तानां त्रयाणामेवं विनियोगः एवमेव पंचदशहस्तस्य भागत्रिंशतो मध्ये द्विहास्तिकलिंगस्य
पीठार्थं च त्रयमवस्थाप्य ततदर्धेनेति भागद्वयेनाध्यर्क्तं भवति सैकेनेति यावत्त्रयेणान्तरे त्रयमेवमेक
पार्श्वात्पीठार्धेन सममेकोनचत्वारिंशान्तं व्याप्ता भागाः उपयुक्ताः द्व्यधिकेनार्धेन बाह्यभित्तिरथा
दुपयुक्तशिष्टैः एकादशभिरेव बाह्यभित्तिः पंचाशत् एवमेवान्येषां हस्तानामवसेयम् शुक्राद्यादिय
थाप्युरेति आदिग्रहणाज्ज्योक्तायत्रिदवरोन्नतिरेतत्सर्वं प्रागुक्तवदित्यर्थः अथ सांधारप्रासादानां

मंडपप्रमाणमाह गर्भान्तमित्यादि गर्भाभ्यन्तरप्रमाणेन स्तम्भपरिधिरहितं तेषां सर्वप्रासादपार्श्वयोः
कोणप्रदेशो दत्तानेन मानेनैको मंडपः गर्भभित्त्यन्तमिति गर्भस्य या भित्तिस्तत्पर्यन्तमानेनान्त
द्वितीयो भयोरपि पार्श्वयोः स्तम्भद्वयदानात् द्वितीयः स्तम्भशिरः सायकादिका प्राग्नत्तत्पर्यन्तमानेन
भाव० तृतीयः बाह्यभित्तिपर्यन्तमानेन चतुर्थ इत्यर्थः एवं चैवं चत्वारो मंडपविभागप्रकाराः सयवीयसो
प्यत्रेति कन्यसप्रासादादन्यत्र ज्येष्ठप्रासादे त्वन्यथा स्थितः यवीयस इत्येव दानमुपलक्षणार्थम्
चू० वक्ष्यमाणवचनप्रामाण्यात् ये कन्यसप्रासादास्तेषां ज्येष्ठप्रासादेषु कथमित्युच्यते दैर्घ्यं विस्तारश्च वि
स्तृतिरिति प्रयमर्थः कन्यसप्रासादोक्तमंडपमानाद्दैर्घ्ये विस्तारे त्रिभागवर्ज्जे पादद्वयमानेन ज्ये
ष्ठप्रासादानां मंडपेषु विस्तृतिर्विस्तारो हि नइति प्रासादेत्यादि यदेतन्मंडपमानं तत्प्रासादसम
~ संस्थानं यथा प्रासादा वृत्तचतुरश्रादिना संस्थानेन तथैव मंडपास्तत्रापीत्यर्थः इतीत्यादि सामासि
कमिति संज्ञितं सामान्येन सर्वेन मानेन तत्कर्त्तृकवर्त्तनायाह यवीयसामित्यादि कन्यसप्रा
२६ सादानामष्टभागं [illegible] तत्कर्त्तृकवर्त्तनार्थं [illegible] विवर्तयेत् त्रिकारभाग
मिति मध्यमप्रासादेभ्यः द्वादशभागः ज्येष्ठानां षोडशभागमित्यर्थः संज्ञाभेदं निबंधन
36 मिति नामभेदोपलक्षकम् प्रथमप्रासादसंज्ञाः मेकरित्यादि समुद्रमथनो मंदरः स हेमगिरो
महराजः षोडशेत्यवधारणम् प्रधानभूतानामेव षोडशसंख्या नियमनाय यतो वक्ष्यमाण
प्रासादभेदाः नेकैः सम्भवन्ति [illegible] सर्वतोभद्रक इत्यादि सर्वतोभद्रः प्रासादः पं
चप्रकारोपि [illegible] भद्रसाधनं [illegible] रत्न इत्यादि रत्नत्रयः [illegible] प्रकारो
रोपि प्रासादसंवर्तनायेति [illegible] श्रीवत्सः [illegible] चतुष्प्रकारोपि श्रीवत्स

शिव
२६

ध्यर्थम् गर्भहरादित्यादि गर्भहरार्धं गर्भहराजङ्घोर्ध्वस्य योर्मिस्र ह श्रियः प्रमन्त्यर्थं द्वारम
याः कार्य्याः तलकंदकवर्तनायाह मेरावित्यादि मेरुप्रासादस्य तेजात्र षोडशभागो यस्मिन्
क्षयिदिनवहिर्दत्तस्तद्वादशाधिक शतभागो यललितं नकृत्वा वहिर्निर्गतं तलकंदाकारद
र्शनान्यथान्तयपरत्याप्यार्ष विषये स्त्रंचपंचकेचदत्ते सति कर्णगत्या गुणा च्युतेरिति कोणचतुष्क
स्त्रदानां दिशाप्रतिकोणं चाद्यान्प्रवेशादर्शनेन कोष्ठकत्रय विलोपनात्रवभिः कोष्ठकैर
भयपार्श्वावलंबी कोणबंधः प्रतएवकोणकोष्ठकेन प्रसन्नभयदिशापंचभिर्भवन्तीवा
ततोनवभिस्तथार्थैः पंचभिर्देहनाग्रप्रत्नयः तत्संख्यानेस्त्र कोष्ठकैर्गतिर्गमने पुनर्नवभिः
सप्तभिस्त्रिभिर्विशः प्रवेशः प्रवेशाद्रूपणकार्य्यः मध्ये द्वारप्रवेशो द्वादशभिस्तथा दिकसं
ख्येर्देशभिः तथाग्रताः षट्त्रेस्त्रप्रवेशाः विचित्रकुहरोदरइति विचित्रोक्ती णीकरण
दिव्या · पारेणस्वदाउद्द्वे मध्ये यस्य भूतवेदेत्यादि भूतसंख्याभिः पंचभिर्भूमिका मि
कप्राग्राचाद्वितीयोवेदसंख्याभिस्तृतीयश्च गुणसंख्याभिस्तस्त्र भिप्रत्नर्थ पंचमोच द्विति
भूमिकाविति एवं जगायाः शृष्टाग्रभ्रतिशिखरान्तं यावत्पंचप्राग्राद इति शिखरावयववि
शेषायस्य भूमिकाश्चोपर्युपरि शिखरविभागरूपाः विप्मार्कैशेति विप्सानि त्रयोदशाण
फतिर्हि गुणत्वषट्त्रिंशति संख्या नथार्कयुतिस्त्र त्वविंशति संख्या एवमीशयुतिर्द्वादशावि
शति संख्या एवमपि दिग्युतिर्विंशानि संख्या अंभोधियुतिश्चाष्टसंख्याः एताभ्यः षड्विंश
प्रतिसंख्यया प्रथमे प्राग्राटे शृंगोपललितानि स्वल्पदेवगृहाणि यस्य तथा च त्वविंश
ति संख्यया द्वितीये यावदष्टसंख्यया पंचमे यतस्त्राह शृंगकैर्नेशो दे: शनशब्दः काकाति

न्यायेनोभयत्रापि योज्यः शृंगशब्देनामलसारकान्युच्यंते पिण्डिकाचोद्धृताण्डकान्येव शि
खरकाणि संपूर्णो मेरुरिति यथाप्रतिपादितः पादमेरुर्दैर्घ्याद्धस्ताः पंचविंशतिः पार्श्वयो
रुभयोः प्रत्येकं सार्धाद्वादश खंडमेरुस्तु दैर्घ्याद्धस्ताः पंचाशत् पार्श्वयोः पंचविंशतिः अत
भाव० एवाह खंडमेरुरप्यायतः इति एवं च मेरुप्रासादोनेकप्रकारोपि अर्चा स्वेव व्यक्तदेशासु शास्
तेनाव्यक्तमुखलिंगे ष्वित्यर्थः सिद्धार्थिनामपि तद्विषयमेव हितः अथ मंदरवर्णनां तत्र इत्यादि
चू० प्राग्वदधिकदलभागं चतुरस्रीत्वं शोभाजितं दैर्घ्यात्कृत्वा पार्श्वप्रदेशेषु नवसु नवसु च वह्न्यादिदले
सति मध्ये द्वारप्रदेशे षड्भु निर्गम इति बाह्यान्मध्यमषड्भिर्लतोष्टभिर्निर्गमो निर्गमस्यैकेन
केलकेनैकमित्यर्थः ततो बाह्यादेव षड्भिः कोष्ठकैस्त्यावेदस्तत्र भित्ती पिनैः प्रवेशः का
५ गे र्यः निर्गमेति च शब्दाद्यावस्य रिमाणकेः वेशस्तावद्भिरेव पुनर्निर्गमप्रवे .. शाविभ्यर्थः
चू६ यावत्कोणपदं प्राप्तमिति कोणो यत्पदं दद्यावत्याप्ते सत्स्यादग्रिजलाश्रयेदिति अर्थयम
त्रयो जलाश्रयाश्चत्वारः सभवेत् एतेन पदशब्दस्योभयलिंगता प्रतिपादिता भवति
37 इत्यर्थः मर्यान्कोणकोष्ठकेन सप्तसु भयदिशासु पंचतन्दधत्येथैवान्ये पंचैव कोष्ठकाः को
णांबुधा इत्यर्थः इह निर्गमनदिशासु रुसा सादृश्य प्रवेशेनेत्यर्थः चमसशा गमस्थाणि
इति मेरुवदस्यापि चतसृषु दिक्षु गमाः द्वाराणि अनुकनासा वारापाटनिवृत्ता
इति चतसृष्वग्रावाटेषु निवृत्तानि निष्पादितानि देशोनत्रातर्व्ययाप्राग्वदेव शिखरो
पलतिलानि सर्वमेव सहस्राणि यस्यतानि इह विनियोगः [illegible] साङ्का तत्वात् श्रीमत्पि
गलामतोक्तविभागेन यदुक्तं तत्र त्रयो विंशैकविंशाश्चकर्णे षिंशादूर्ध्वे विनाशकल्पा

शिव चू०

शिखरे हैमान्यत्रिति ॥ कस्मिकस्मिनाइति हरेशाम्भसिंदिति चतुर्द्दिशाम्भ मिकः पादा
ख्याइति मेरुमासाद्द इवाचान्त्रमेयं प्रसावपि मेदर ॥ प्रचोक्तिति पूर्वोक्तव्यक्ताघाखेवहि
नः ॥ अथ कैलासः ॥ षद्विंशाद्दित्यादि प्राग्वद्देवाधिकदत्तलेत्रेषट्त्रिंषड्भागेभ्योजितेपार्श्व
नस्रम्हत्रपंचकेदत्ते सति मध्यप्रदेशेऽष्टभिकोष्ठेर्विनिर्गमः ॥ पार्श्वयोस्त्रिचतुरिति न
स्याष्टकोऽयललितनस्य यो पार्श्वौ तयोर्विषये त्रिभिश्चतुर्भिस्त्रिभिश्चयुगेरिति चतुर्भिः संवे
शाश्च निर्गमश्चतुरश्रपि संवेशाश्च निर्गमो यस्यास्संख्ये तेकार्य्याइति कार्य्याइति शेषः ॥ प्रति
प्रवेशाइति संवेशस्य मध्ये यदंशत्रयं तस्य संन्यागादिति लोपने नतत्स्थाने स्यैव स्लिष्यगि
ति पार्श्वेरेखालेपनक्रमेणाय अंशकत्रयस्य संन्यागस्तस्यास्मति त्रिप्रवेशाइति यथा खङ्ग
मुष्टि रूपाकारव्यक्तिः इष्टं सिद्धं निष्पन्नं समस्थानमाकारोयस्य सकैलासः ॥ शंकरप्रियाइति
शिवविषयएवास्य विनियोगो नान्यत्र अष्टाविति भूगोध्वम्भूमिकाइति प्रागुक्तरूपाणां भू
गाणामष्टाविति द्वादशसहभूमिकास्तु यथायथं यस्य तथास्याघाटाश्चत्वारः ॥ अथ भद्रः ॥ चतुर
श्रीत्यादि चतरस्रऽपि दिक्षु परिपाट्यागतभागाधिकदानात्तुरश्रतानीन इत्यर्थ वि
धिः सर्वसामान्यो यत्र यत्रनोक्तस्तत्रानुमेयः ॥ चतुरस्रकभागिकइत्यष्टाविंशतिभागांकिते
पार्श्वविषयेचतत्त्रयं पंचकेदत्तेकर्णागत्येति मेरुवर्त्तनाया मिवकर्णागत्येवत्रयंत्रयंत्यक्ता प्रति
कोणंत्रिभिः कोणचतुष्टयमिति कोणकोष्ठकेन सममर्पचभिः ॥ मध्ये पार्श्वावष्टभीकोणाबंधः ॥ इ
त्यंचतुष्टयं निष्पादयेदिति शेषः ॥ तदनंतरमेकैककोष्टकनिर्गमनतः ॥ सप्तमो भद्रकइति नि

प्कामोबाभ्यां द्वितीयस्त्रिभिस्तृतीयस्तु भयदिक्संक्षेपेन दमाः पंक्तिरिति यावत् सांधारइति
सर्वदा ततः संधारः कर्तव्यः चतस्त्रा मदइत्येतेन चतुर्द्वारत्वमप्यावेदितम् अथ भद्रस्यैव भेदा
तरम् शिखैरेरेयम्यो मिरिति एवमेवभद्रो वक्तृभिः शिखैरेः प्रागुक्तस्वरूपैर्युक्तो यदा क्रि
भाव० यते तदा सर्वतोभद्र उच्यते पुनरप्यन्यद्भद्रांतरं यवीयानित्यादि क्षेत्रस्य विस्तारे सर्वस्मिन्
क्षेत्रमाने सप्तभाजिते सति पार्श्वयोरिति वचनेकोणचतुष्टयोपलक्षणार्थं तेन प्रतिकोणं
लोचनन्यागादि तिहयेलोपना अंशकान्तकोमध्येरथ्या कामिधाना नि ध्यामः प्रतिदिशंग
चू० म्यएवंकाणकोष्ठकेन सप्तमभयभद्रपार्श्वाभ्यामन्यद्द्वयं प्रतिकोणं त्र्यस्तलोपनमवधार्य
म यवीयान् भद्रएवेत्यवधारणं यवीयः शब्दोपपदात् अन्यस्मासादृशकानिरासार्थमाह
एतत्स्त्र्यमाने नप्रासादांतरमाह हितइति अयमेव वास्तुप्रदेशोमालतुगितिर्लभयुक्तो न
३८ लिननामा भवति पुनरस्यैव विशेषः श्रीवत्स इत्यादि वास्तव्यात् कदाचिदयमेव वस्तुमा
ण श्रीवत्सशिखरान्वितो भवति तदा नंदनाभिधानो नंदनस्त्वपरमसस्यार्थकेन तत्तु एकरइ
38 न्यर्थः अथ गजप्रासादलक्षणमाह ॥ विपंचेत्यादि क्षेत्रात् करणार्धे पंचभागपरिहारेण पुष्पभा
गे पार्श्वात्यग्रेधे एव परिभ्रमणो भवति तोवर्तनघानित्यादि तइत्यर्थः पुनः प्राग्वदिति च
तुरस्रत्वेनैव प्रोतं ग्रन्थइति प्रकर्षेणोन्नतास्तुकता सा प्रागुक्तमानादपि गजप्रसादर्थः विमा
नाख्यमाह चतुरस्रइत्यादि अग्रवदर्थिकदतहेतवमानेन चतुरस्रेते ते प्रिये तेसप्तनंतरमेक
विंशत्या भागैर्विभाजिते पार्श्वदिशि च सत्तचत्वे यदन्ते मध्ये निर्गमः पंचांशः तत्पार्श्वयोः कम शिव

योस्तु चतुर्भिर्वेशः प्रवेशः ततो ग्रासमाप्तो न स्तंभः स्त्रंशश्च परिहृत्य कोणेशोन समस्तु
भयदिग्भागाभ्यां द्वाभ्यां कोणे विमानमासादस्यैर्न्यश्रयेण पार्श्वद्वयमध्यविनिर्गमाद्गतो
भवति अथ विमानभेदः तथेत्यादि अर्धं विमानलघा विभक्ताः कोणप्रदेशे अर्धं शालायां वि
लोपनात् ततिकोणस्तुभयपार्श्वाभ्यां मह इपंच विलोपनात्पूर्वोक्तेभ्यः सर्वेषां निर्गमेभ्यः अन्य
थाप्रकारान्तरेण प्रवेशनिर्गमकारणं तथा स्तंभपरिवर्जनाच सिद्ध्यर्थिना सहार्धत्वेन म
महाविमानो यं यं षडिते रुक्तः त्रिमध्यकइति त्रयो मध्यका निष्कासः शेषो ऽष्टशो ऽन्यार्धः केसरी
प्रासाद उच्यते चतुरस्रेत्यादि केवलमस्य चतुरस्रे तेनस्य चतुर्दिक्षु शुकनासा वर्तनं कर्त
व्यं द्विपमस्तक निर्भेद इति हस्तिकुंभसंलग्नाये सिंहास्तेषु कारस्य भूषणत्वेन चास्य क
तव्याः दैत्यकुलनाशनाप्रवृद्धं यस्योयम्य हरेस्तस्यायं प्रियो ऽतएवसर्वदा भगवतो विला:
कर्तव्यः हंसप्रासादमाह चतुरश्रेत्यादि चतुरश्रे तेत्रे चतुर्भाजिते षोडशकोष्ठकोपलक्ष
णे तथा स्वविषये चतुर्थ्या योजितइति द्वादशाद्वादशकोष्ठकयोजिते चतुष्क चतुष्कत्रयसंयो
जनान्यायेनेवमाधात चतुरश्रे तेत्रे ध्यज्यते स्वयंभुवः स्थानमिति ब्रह्मणः प्रासादः वृत्त
स्त्रपरिवर्तुलः क्रोडो यस्य तथा पद्मविहितपीठः तत्र श्रीवत्सयोः संबंधिभिः शिखरैर्युक्तः
पद्मयोः पार्श्वयोर्यौ भागराशी तयोर्योगभावर्ध्यमतरेतत्र त्रयस्त्रकारायणो वयस्य अथ श्रीवत्सः
दिगंशेत्यादि प्राग्वदधिकदनतेत्रमात्रे दशाधहत्वा पार्श्वयोस्त्रयस्त्रयपदलाकोणप्रदेशे
भागद्वितयं परिलोप्यैवभागचतुष्टयलोपनाद्भागषट्कं यदवशिष्यते ततस्त्रिभागात्मको

मध्ये रथकाभिधानो यो निर्गमस्तद्दासन्ने सलग्ने सार्धभागपरिमाणोऽके रथकस्य च भागमाना
र्धः प्रदेशः स्थिता बुधनिर्गमे यस्य एवमेव च वर्धमानसंज्ञः पीठिकामानात् अतः संपू
र्णो शालः नयेत्यादि तेन विस्तारे द्वादशधा कृतायाम् भागद्वयेनार्धभागेन ॥ रथेन रथ
कस्य कार्या उपकपोलको यदाह भागार्धसंक्रम एकतुल्यनिर्गतो उपकपोलका इति एकतु
भाग- ल्यत्वेन च भागद्वयमेव पीठवत्साद् दैर्घ्ये न देमा वा नैव विशेषः अनेनैवोक्तं तथा कोणस्तथाम
ध्य इति खंडशालास्वमाह नवं न विन्यस्येत्यादि तत्र घोः पूर्वोक्तयोः कम्बयोः रुणिर नलकं दव
सू० र्भना तेये समिति खंडशालो भवतीति वाक्यविशेषः अस्य तु संपूर्णशालवत् केलसंख्या ता तु
धानु यथ स्याभागैरेकादशभिः तेन विभाजयेत् दशान्तां द्वादशान्तां वा तु रमेकादशैव च
सार्धेन भागेन तत्तथा भागार्धसंक्रावृतेन भागेन रिताबुधनिर्गमः भवेत्ता संपूर्णशालव
२९ केलसंख्यानेव्यक्तिस्य भवेत् शत्रु निर्गमः कर्त्तव्यं अथ पीठवत्सोपलत कोणे मध्ये विवर्धितु
तः चवर्गमरत्यादि वत्समाणो यथ स्यात्तेन स्यात् षोडशांशेषा स्मैतः तत्र द्वय [illegible]
39 दामाद् तेन चतुर्भिर्मध्यगमो निर्गमनं यस्य त्रिकोणं शाइलिष्ट वहिनस्माते नाय मध्यैः वथा
त्रिभिरेशोऽस्य कोणोयस्य विलोपितैः ततः सार्धेन भागेनोपनिर्गमो यस्य तथा त्वम
ति यत्समाणउपनिर्गमस्तस्य मानमेव गमोपनिर्गमयोरंतरं मध्ये यस्य सार्धभागेन प
थैः गृहरूपमामाहमाह गर्भेत्यादि चतुरस्रे तेनैव यो गर्भः स चतुर्भिः कं कृत्वा तेन भागमा
नपार्श्व प्रदेशे शोभनैव वेला १ स्यात्प्रदेशो यस्य तन्मानमेव पुरुषोयस्य अयतस्तु [illegible] शिव
गर्भमाने नव [illegible] २९

वज्रोपलक्षिकाष्टकाष्ठायस्य षडस्रकोऽइत्यन्तर्गर्भान्तर्षड्भिर्वास्यपत्राग्रयोश्च विनि
वेशितो वहितावहिनि सूदनो गरुडो एवोपलक्षकत्वेनैवं रूपः अथ वलभी वक्ष्यशेत्यादि
अष्टांशभाजिते क्षेत्रे सति षोडशांश्यागादित्यष्टकान्मुकायं किंच्छ्यलोपनं पूर्वं कृत्वानंतरं मुखभद्रपा
र्श्वयोर्द्विकहयद्विकहयपेजनयावर्धितमायति दीर्घत्वं यस्य ततः षोडशांशाभ्यो द्वादशांशं यद्दा
दवशिष्टाश्चत्वारो ये तैः पुरोदानानि त्रिध्यान्तभ्रकनामोवलभ्यभिधानः एषचैवमायान अनुरश्री
व्यक्तलिंगे स्थिति प्रतिमास्ववहितेनानाव्यक्ते स्थित्याचार्यैरुद्दिष्टो गदितः कांस्यादिकृतसंवृत्ति इति
ति कांस्यादिभिः पित्तवरवटनाप्राकारैरंगता संवृतिर्वर्तनं यस्य पञ्चकं श्रीमङ्गलाभिधानं भेरी
संवर्तनैः फांसेनंयावर्तैस्तुस्यस्तिकैः कर्तव्यस्तु यथाशोभं प्रासादो वलिभिरिति कांस्यायाश्च
स्थितिनएवज्ञानते भिन्निमानं चास्य विकल्पेनाह पादैकमार्धमित्रिर्वेति सार्धनैकेन पादेन भि
त्तिरस्य तथासपाद द्विगुणमायति कवतिर्यस्यैश्च विकादीनां प्रतिमाविशेषाणां विशेषणमत्र
धानहेतुश्च चतुरस्रप्रासादमाह चतुरस्र इत्यादि स्वर्तकोणश्चतुरस्रएव नान्यो लिंगाश्रि दिशोषः
किं तु पदद्विकेर्वितस्त्यव्यंतरांशं शांशः अयमर्थैः वर्धितलिप्रमाणकैः समलंकृतः शोभार्थं वे
ष्टितत्स्त्यर्थः अष्टाष्टांशः कर्णेत्यदि तेत्रस्यपल्कार्णार्थं ततो भागन्यागादित्सर्वासमन्ता
वकाष्ठाष्टांशः अयमर्थः कर्णात्षोडशांशपरित्यागतो यस्मात्ततस्मात्तेनप्रतिकोणं त्र्यमवस्था
प्यदिग्वये मन्यसंपादनं एवं स्वचतुष्टयं दद्यादेव मष्टाश्रः प्रासादो भवति अथ प्रभृतिं नितदत्रा
अणिमालद्विसामहिमाप्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं च यस्यकमावसायित्वं चेत्यष्टाविभूत
यस्ताः प्रतिष्ठिते भवंति षोडशास्रमाह मध्यान्तइत्यादि अष्टाष्टादेव षोडशांशोत्पादन बुद्ध्यामार

अष्टाश्रत्वेन यत्नेन हृदयमवस्थितं तन्मध्ये ब्रह्मसूत्रात्मकमध्ये सूत्रचतुष्टयं तस्य प्रत्येकं सूत्रस्य पर्यंतमा
नग्रहणामेकपार्श्वे वस्थाप्य परपार्श्वतः खटिकासहितसूत्रं कृत्वा नेन रेखाद्वयं कोणमध्ये मत्स्यप्रभवा
यलांछने द्वे कार्ये इत्यमष्टसूत्रविकोणानां रेखुमत्स्याः प्रभवंत्येव तेमध्यांतप्रभवे मत्स्ये द्विगुणाद्वितियो
भाव० ड्शाश्रः द्वाश्रिलंघनात् देहेअष्टे विलंघ्य सूत्रास्फालनं कर्तव्यं अष्टाश्रोत्पादने एकाश्रिलंघनेन
सूत्राणि दत्तानीह तद्द्विगुणाद्वस्तुकेः द्व्याश्रिलंघनेन देयानि अथ भद्रस्यैव भेदांतरम् नलिनपद्याये
नलिनस्तथैतियः प्राग्रुक्तो द्वे शास्त्रे भिहितः पद्मप्रासादस्तल्लक्षणाद्वत्यर्थः एवमित्यादि अष्टाश्रि
चू० संपादनाय पंचेभागाः प्रदर्शिताः कर्णावस्थाष्टौनेदिव त्रिगुणितैः सद्भिरेवमिति षोडशाश्रितोत्पा
दनेप्रकारांतरेण यथाष्टाश्राः षोडशाश्रो मध्यांतप्रभवैर्मत्स्यैः कृत्वा दितएवत्रायमभिप्रायः तथा
ष्टाश्रिसाधकभागत्रिभागकरणाद्भागैकन्यागात्यन्त्यामाने तेन माधेन तथैव चाष्टसूत्रपिस्थाने षु
कोणाष्टकमत्स्यप्रभवायलांछनद्वयं दत्वा तथैवाश्रिद्वयलंघनपूर्वम् सूत्रपातनं कृत्वा मध्यस्थि
४० तप्रधानसूत्रसूत्रांतराणि परिलेपेत् एवं संकोटय इतितीव्राणांताः दलाकाराये षांतत्र वभयां
सद्नितत्राएव नरहतपद्मदलानुकारेण एषगर्वागमः वाशाद्भ्यात्रभितक्रमः समभूयस्त्वेवा
द्विमपद्माभत्वंयदाह पद्माभाद्दिपद्मरूपाः प्राग्रुक्त षोडशाश्राद्यमेनेवा विशेषो यत्कराणा
दष्टचत्वारि शाद्भागकरणपूर्वभागेकत्यागाद्यन्त्याने तन्मानेन वासे मत्स्यद्वयसंपादनं तस्यत
भागसूत्रेभ्यः पर्यंतमानग्रहणान्तन्मानेन गृहराजप्रसाद माह त्रिभूमिकइत्यादि समृद्दराज
त्रिभूमिकाद्युक्तोदारुमयश्च सर्वदाकार्यः समइत्थेति नियकासदिशाभद्राण्यानि चतुष्पकानि
यस्य परिश्वमश्चेति तिहृव्वविभूमिकाद्युपरिभमाः प्रदत्तिणमार्गाय स्य प्राग्रुद्दिष्टस्यगृहेश्वरस्य शिव
४०

भेदांतरम् विनेत्यादि अयं गर्भगृहसंज्ञको भद्रैर्विरहितः अग्रे च पट्टाकारशालयावीथिकयैव युक्तः पुन
रन्यद्भेदांतरं नदिहीन इत्यादि कुटीशालयाऽलिंदयोर्गर्भगृहे अपरस्य भेदः स नदिहीन इति पट्टशालारहितः
एकद्विभूमिक इति विकल्पनः कदाचिदेकभूमिको द्विपुर इत्यर्थः एते त्रयोपि प्रागुक्ताहृच्छनेनोदाननि
र्मिताः कार्य्याः यदुक्तं गर्भगृहभित्तयः प्रस्तुतिरेतत्वेऽथ वृत्तभेदाः कुंभागकलशाः कुंभ इति कुंभाख्यायो
वृत्तभेदः सकुंभावारः कलशाग्रामलसारकलस्य कार्य्य इत्यर्थः यथोक्तमार्ष्यकेशो उद्धत्तांघ्रिः क
लशः कलशामलसारकं स्यादिति उद्धुद्धंगक इति शिखरनिकटं यावत्तद्रूपयाज्जवर्धेव जंघया
चितः पुनरन्यो वृत्तभेदः साग्रोग्रे इत्यादि वृषभिधानप्रासादस्य वृत्तत्वमर्थासिद्धम् वृत्तभेदसा
मान्यात्तत्र अस्त्रांतर इति प्रकृतिर्नो पिपरिवर्तुलत्वेनांतरस्य प्रदर्शने वृषस्य कार्य्यम् अग्रे पु
रः सप्तकनासस्य एतेन वृत्तकुंभोग्रकनासाविरहिता विन्यावेदिनेभवति किंच चतुरस्रप्रासादेषु
वृत्तवृत्तकाः प्रोक्ता स्वेषेशापि वृत्तस्यैव भेदांतरम् याहल इत्यादि वृत्तभेदसामान्याद्धाहलस्य वृ
त्त एवेत्यर्थः वृष इत्यादि प्रोक्तः रूपो यो वृषप्रासादः स नस्यार्द्धरा इति शिवविषय एवास्य कारणं
नान्यविषयमित्यर्थः प्रतिपादितप्रासादान् संहरति एवमित्यादि यथोद्दिष्टं हत्वा मुख्यभेद
प्रयोजनाः एते एवमित्येतावंतो द्वाविंशतिसंख्याकाः न बहवो यतः परस्परभेदप्रभेददिशा बहुत्व
मेतेषां तत्साक्षात्कारणात् प्रदर्शिताः मुख्यभेदप्रयोजना इत्येतेभ्यः केचिन्मुख्यप्रयोजना मोख्य हे
मेतेषां तत्साक्षात्कारणान्न प्रदर्शिताः मुख्यभेदप्रयोजना इत्येतेभ्यः इदानीमेतेषामेव वेतेत्र मा
तवः केचित् प्रोक्ता इदेन भोगसाधकत्वेन प्रयोजनं येषां त इत्यर्थः इदानीमेतेषामेव प्रभृति पंचानां प
नान्याह मेर्वित्यादि मेर्वादयो विमानांताः पंच प्रासादाः पंचाशत्तो हस्तेभ्यः प्रभृति पंचानां प

वानां ह्यानितत्त्रिंशद्धस्ताभवंतीतिवाक्यशेषः कैलाशः करी कैलाशपरिमाणेन गजइत्यर्थः नंदिनइ
त्यादि स्हस्तंस्त्र अष्टाश्रइत्यादि सुपर्णइतिगरुडः धामराजइत्यादि गृहराजः पंचदशाष्टयेनपरमं मित
कदेत्यादि मितकदइति हंसः गर्भोष्टदिति प्रागुक्तत्वे भेदत्वेनोक्तः कुंभः द्विपट्टकादित्यादि द्विपट्
भाव० कादितिद्वादशभ्यः सिंहेत्यादि सिंहाद्याश्चचतुरष्टान्ताश्चत्वारः अष्टाभ्योधिकाना भवंतीति महाभद्रइ
त्यादि लिंगप्रमाणतोवापीति पूर्वोक्तानुवादः भवंतिनचतुष्कादित्यत्र डइत्यनुयोज्यमेव चतुर्हस्तादयः
प्रासादानभवंतीत्यावेदितंभवति मानादयइति अथइत्युपलक्षणम् ऊर्ध्वमपिमानादित्यस्यप्राक्तस्य
चू० तेनायमर्थः पंचाशद्धस्तान्मानाद्रूर्ध्वं चतुर्हस्ताद्याधोयत्रक्रियते तत्रदारणामल्लम्भीहेत्यर्थ भवत्यतोमू
तानायतनरात्तस्मात्कानांसंश्रयइति स्थानानि चतुर्हस्तप्रासादस्य त्यनस्वल्पगर्भत्वात् स्नानपूजनादि
देवस्यनोपपद्यतेइतितदर्थमाह लवीयसीत्यादि तत्रव्यवहारान्यथानुपपत्त्याप्रतिदिशंपीठस्यैतद्दोषा
८१ नुपपत्तिः प्रणालमित्योरस्तयोगञ्च अथेतदुच्यते प्रासादभित्तिपरिहार्याप्रासादन्यूनत्वेति तदस्तुयतस्त्वाह
नसंकोचोऽस्तिपीठस्येति पीठलिंगयोर्नकदाचित्संकोचलक्षणंभवेदित्यर्थः इदानीशिखरवर्तनामाह शिख
41 रेतिजंघामानतोयद्द्विगुणंशिखरमुक्तंभित्तितुल्याभवेज्जंघाशिखरेद्विगुणंतत इत्येतेनतत्सिंहस्तु विभक्ते
देर्घ्यदिशैवपार्श्वदिशिभागकरणस्यवक्ष्यमाणत्वात् परस्येति द्विगुणशिखरस्यत्र्यत्रस्येति त्र्यर्थभा
गप्रमाणशिखरस्यगुणेरितित्रिभिः शिखरंविभाजयेत् भागान्नयेति प्रथदिः इस्तोपरितनाइतुच्छमानं
दृश्यमानविभागोपपन्नाचतुर्भिरेवविभाजितान् इंहिनैकोगटगिनिलोचनदयंचेद्रश्चैकपश्चमेनैयथा
संख्यंकंठामलकचूडाख्याः अवयवाः अन्यस्यपुनः सार्धभागात्मकाशिखरस्यतथैवोपरिमनमेवत्

तीयभागं चन्द्रार्धीकृत्वा भागान्कंठोदाभ्यामामलकसार्धकं भागेन चूडा चूडाच किंभूतां किंस्थाने ति
यदानुकारात तथैव पूर्वां संस्थानात यात्रेन भूषिता पूर्णकोशो मानुलेग स्तान्संस्थानाय सुभूषणाच
अथवा पूर्णकोशं यदत्तं तदेव विभूषणमुपलत्तकत्वेन यत्र अर्थेनेपादेहसंपूर्तिना त्रिगुणोत्या
दि जंघोच्छ्रायेणनयाशिखरद्विगुणमानेन त्रिगुणेन चूडा शिखराकृतिर्थेबां नेपांलिंग्येक्षिति तिर
श्रीनं भिन्नुच्छ्रायान दवघेरभयपार्श्वयोश्चतुर्गुणं हृचे प्रसार्यन तनः स्थानान्न सूत्रेण एष ष्टिकया
च हस्त संवक्ष्यमाणाभिधान वेदिकायाः कपार्श्वहस्तमवस्थाप्य जंघोर्ध्वे यावद्भ्रामानुसारेण भयदि
शापिपार्श्वयोर्देहमितिशिखरस्य पृष्ठं वर्त्तयेत् सार्ध हकेनयागुणमिति तथैव वंशेयया समे सार्ध
भागद्वय शिखरान्तनः सार्ध हस्तद्वयत्वभवत्येव तस्मिन् सर्वहकेनयागुणमिति सर्वभागद्वया
त्मकमेव सूत्रं प्रसार्य्य तथैव पार्श्वद्वयाद्देदिपर्य्यान्ताभ्यां भ्रमानुसारेणोवदेहं वर्त्तयेदिति अथान्ये
नप्रकारेण देहं वर्त्तयेत् तदर्थमाह संहार्येति इष्टान्स्थाप्यत्वेनाद्यांश्च संहार्य्यत्वेन भागान् संकल
य्यति बुद्ध्या विनिश्चित्य संहार्य्य विभाजयेदिति क्रमानुसारेण संवर्त्तयेत् कथमिति मध्ये माह हा
ह्रान्यां शामिति क्रियाविशेषणमेतत् दहान्यां शंकृत्वा विलोपनपथानुसारेण त्यर्थः अन्यदपि प्र
कारांतरमाह दशेत्यादि कंठाद्धो वक्ष्यमाणाभिधानो वेदीबंधप्रदेशः स्कंदशा ब्देनो दिश्यते
तस्मिन् दश अंगीकृते सतियस्मभागिकी क्वानि दितिमध्यभागषट्कवर्जं पार्श्वद्वयाद्भागद्वयभा
गद्वयावधेः सूत्रं कृत्वा जंघापृष्ठं यावद्भ्रामानुसारेण हानिरित्यर्थः पुनरन्यः प्रकारः संहत्येत्या
दि तस्मिन् स्कंधबंधे त्रिराशिविधिनो भागीकृतेनवांशसंख्यया द्वादशाष्टादशसंख्या भावांशि

वाभागीकृत्य मध्यत्रिभागं गर्भगृहं समंतात् संहारे गाभयपार्श्वभित्तिभागद्वयहान्या वावर्तयेत् पुनरपि ल
क्षणांतरम् पंचेत्यादि प्रागुक्तदशभागकृतमेवानूद्यते तत्र दशकरणाद्भागद्वयभागद्वयहा
निरिति नियुक्ता इह तु पंचभागकरणाद्भागहानिरित्ययं विशेषः संवृतमंजरी चेह निष्पादनेशि
भाव० खरशरीरे कदाचिदेतेन विधिना यथावात्तुष्टिमावहेदिति कदाचिदेवं कदाचित्पूर्वोक्तविधिनेत्य
र्थः समेत्यादि यद्यपीह विषमाभ्रमिसामादानोक्ता तथापि संहितांतरप्रामाण्यात्समषडस्रादीनां
देवगृहाणां ज्ञेयापर्यंतं यथोद्दिष्टरूपविरचनं तद्रूपं प्रागुक्तनयेन पार्श्वद्वये सार्धभागभागद्व
सू० यमानेन तदुत्तमसारणपूर्वं मंजरीदेहसंवृतिः कर्तव्या एवंरूपाश्च देशांतरेषु क्रियंते प्रासादेषु
मालयाह स्वाहरूपं तेच एतदेव स्फुटीकरणाह गजेत्यादि विपंचभागकर्णार्धपरिभ्रमणे
त्यादिना गजस्य देवेत्रवर्तनाज्जंघांते च यावत्तथा रूपत्वं चोक्ते रानीशिखरसंवर्तनार्थं तदुक्तये
५२ पूर्वोदितोपपत्त्या चतुर्भागवर्जनवकिन्नेसमंततः कृतेस्तनिकंठाधोभागावस्थापनपूर्वमुभ
योः पार्श्वयोर्भागस्य परिलोपनात् फांसेरेवनेवाप्रकारविशेषैः शुकनासानिष्पत्तिवर्त्तनवरणां
निष्पादनमेव कार्यमित्यर्थः तदनु मध्यभागोपरि कंठामलकसारकचूडाः कार्याः प्रसंगादे
ववलभ्याः शिखरगवर्तनमाह संहृत्येत्यादि तद्देवेति गजोक्ताय विकेदक्षत्वयैव विभाजितेव
लभ्याः संबंधिनि शिखरावर्तनाध्याने फांसेरेव संवरणं निष्पादनमन्यैर्वा बुद्धिपरिकल्पितैः प्रका
रांतरैः कार्यम् पूर्वोद्दिष्टानां कंठमलसारकचूडानां पार्श्वमानमाह वेदार्धेति वक्ष्यमाणभागसं
ख्यातिप्रमाणषट्कल्पित्यावेदिं विभज्य त्रिभिर्भागैः कार्यम् पूर्वैः परिमाणेनोपरि कंठः मंथा

शाद्याधिकः पंचभागमानकः स्कारकइत्यामलकस्कारकः गलविस्ताराच्चार्धभागवर्ज्जे चूलकः
सार्धदिग्गुणा इति देव्याशेषविधानायाह पंचेत्यादि प्रागुक्तनयेन वेद्याः षडुक्तायाः षष्ठो भागः
पंचत्र इति पंचधाकृतः तस्यदलमर्धं तेन मानेन वेद्याः संबंधिनाषष्ठिभागेनेति यावत् ताव
न्मात्रकेनायामेनैर्द्ध्यविशेषेणाचोपलक्षितं पुनरपि यार्थं स्मानविशेषायाह तत्र्यंशेत्यादि
तदिति वेदिः षड्भागैः पंचांशापरामर्शाय तस्य पंचमभागस्य यच्चतुःशालन्मानेन विस्तृतिः प्रति
पादितमानेन मानान्तरमधिकमित्यर्थः किंचिदभ्यधिको विवेति प्रागुक्तचतुर्भागमानो क्राया
न्नपा सार्धद्वयभागात्मकाल्पार्धमानात् किंचिदिति मनागभ्यधिको वा कार्यो भागांतरकेस्वल्प
मामंतरेरोलस्तुक्तं भवति सर्वालिंगसमः कार्यः चतुरस्रादिभागत्रयांकितइत्यर्थः स्त्रीमत्लिंग
लामतेपि चूलकचतुरस्रा प्रवृत्तेति विभक्तं कारयेत् समिति मनः समशब्दो यस्मादपेपव्याख्ये
य इति विकल्पितस्तृतीयः प्राकारः तत्र तस्य वा काशलिंगमित्यभिधाने काम्येत्यादि सं भाता
पाद्येलोके प्रासादा सिंहानीनाहे तपस्या पृथानिवस्त्रारी नितेभ्यः कामनानुगुर्णे तत्र कृत्यंत् स्या
कोशलिंगस्याकारांतरमभिधातुमाह विसंक्षेपेति मध्यभागे कृत्वा कारो यः पद्मस्तदाकारः का
र्य्यः पूर्णकोशः प्रागुक्तो मानतुल्यगः तत्सदृशो वेति विकल्पः गृहेत्यादि गृहराजप्रासादेपुक्त
रीरेषु चतुर्दलेन प्रागुक्ते प्रचूलकः कलशाकारः कार्यः तस्य कलशाकृतित्वएवोपपत्तिमा
ह भागेनेत्यादि हिशब्दोयस्मादर्थे यत्प्राक्कोटौ मध्यमस्य मध्येपादप्रतिष्ठायां कुंभरूपतया
स्याधारप्रात्मा स्मकस्तडकः इदानीं पुनरंतकोटौ सकलप्रासादनिष्पत्तौ तन्मूर्ध्नि सकलस्यात्म

कएवप्रकृष्टशक्तिरूपपदार्थेनहनिर्भराकृतिः कार्य्यः उपक्रमोपसंहारलक्षणयोः पर्य्यन्तयोः कला
शात्मकप्रासादस्याधारपरत्वेपीक्तीक्षितेइत्यर्थः दारुजइत्यादि यथाविश्वकारोगृहराजोदारु
मयः यदुक्तं गृहराजोर्थसंज्ञस्त्र्यक्षकुटीरस्त्र्यक्षगृहप्रियः प्रहृतिहेनवोक्तयास्वयोदारुविनिर्मिता
भाव॰ इति सल्ललप्राकारश्चूलकोपितथाभूतोदारुजएवकार्य्यः नचत्र्यक्षगणमपिदारुजत्वेनतथा
विधचूलकप्राप्तोसंन्यायः कुटीरवर्जेद्वयोरर्थयोः कलशप्राकारदारुजचूलकेकरणंनियम्यते
चू॰ तत्कुटीरस्यपाषाणपक्वेष्टकादिमयत्वात्कपक्षानार्थंतत्रद्रव्यमयकलशाकृतिचूलककरणार्थंच
सर्वप्रासादानांचूलकः प्रतिष्ठायांवक्ष्यमाणमूलप्रतिष्ठावत्त्रिखंडवर्मेत्यादिमन्त्रन्यासादि त्रितत्त्वम
यत्वया मूर्तीशादिमयश्चेति यतमाह त्रिखंडवर्मेमूर्तीशाशिवधाममयोमृतइति तदानीको
४३ देवोदेवतावाकस्मिन्प्रासादेप्रतिष्ठाप्येत्याह वलभ्यामित्यादि सवितः कलशोपयवेति यतस्तस्य
कुटिप्रासादः पूर्वमुक्तइत्यर्थः अन्येषांतुदेवानामित्येतत्काम्येलोकेशाद्वेतिवदित्यनेनैकस्या
पस्यानुभावणस्य स्वचिह्नमपरंयद्वेति अथवायस्यदेवस्ययदपरंस्वचिह्नं किंचिदयस्त्वकलश
वषचिह्नमुक्तंनचक्रिखरमूर्धनिकर्तव्यंस्वबुधवेत्यर्थः श्रीमत्पिंगलामतेप्युक्तम् तद्ध्वस्तकायु
धमिति चूडायाः स्वरूपमाह यदित्यादि समस्तार्थमुच्छ्रितयद्रूपतत्त्विच्छिन्ति विनाशहेतुस्ततएव
विघ्नतोनृगंलिंगवद्भगवतोधिष्ठेयमाधारांतरंभातिशोभतेसाशूडेतिप्रकृतिं ध्वजाधारकरणा
स्थानमाह कंठाधइत्यादि ज्येष्ठप्रासादानांकंठादधः शिखरंचतुर्थांभक्तोपरितनेचतुर्थभागारं
भेध्वजाधारः कार्य्यः अथवापंचमेयथोक्तंतत्रैवपंचमेवायन्तंगिनः ध्वजाधारइतिगवान्तइत्यादि शिव

४३

43

समम प्रासादाग्रत्वात् शिखाग्रपरिमाणेनोद्दिष्टकारणमपि ज्येष्ठकनीयसां प्रासादानां मानत्वात्
र्म्यतद् शालिकादेशांनरसप्रसिद्धाः कार्याः दिग्देवतास्थानविधानायाह भित्तौष्टसां प्रामित्यादि दि
दिग्देवताः पार्श्वदेवतास्तासां प्रासादबद्देहस्येव तिस्रभुभित्तुभित्यष्टसां प्राप्तपरिमाणेन सुचिरमिति
गंभीरमाविस्तरं तद्दिरिति प्राग्युक्त गंभीरमानादेव द्विगुणविस्तारात् द्विरुन्नतमिति ततो विस्तारस्मा
नादेव द्विगुणमुन्नतमंशं तं विमर्दकइति प्राग्युक्त मध्यमर्मेरहितइत्यर्थः प्रासादमानेन द्वारमानमा
ह महत्तामित्यादि मुख्यप्रतिष्ठादेवानां गर्भोर्धेन द्वारस्योन्नतिरुन्नत्यर्धेन विशाखांतत्तद्द्वंबमिति
शाखाधरो निकामाख्यया कापियस्यप्रसिद्धिः तस्याधो तुंबरस्याद्यंशाशवजे मूर्ध्वे शाखयोः पृष्ठे
दीयतेयत् सिद्धिप्रोक्त प्रमाणमित्यर्थः चतुर्थांशेत्यादि शाखयोरधोभागे चतुर्थेकालश्चेति
महाकालः मध्यभामाभामेति वत्स ग्रर्क ततनयाय मुना युग्ममिति किंपुरुषाणां धनवारि
धीगृहीत पूर्णकलशो मालाविद्याधरावग्रइति गृहीतमुंडमालको विद्याधरो गोद्वयमिति
वृषभयुगलं ततश्च फणिनायकाविति पाठक्रमोक्रयनेनेत्यानवानां विधानक्रमइत्यर्थः फणि
नायक विशेषणं शेषवासुकीइति येनाह फणिचक्रकृतादोपाविति इत्येषनवसख्यात्मको
विनियोगो महशिनवशाखइति नवावयवे द्वारे न दन्यदित्यादि निर्दिष्टाकार विचारेनास्यादन्य
द्विविकंस्थानंत सार्थेनबाकुल्यमिति षोसंयकल्पयेत् लिंगमानेन द्वारमाह विस्तारादित्यादि र
लिंगमानं विस्ताराद यवा लिंगस्य यः षोडशांशस्तेनोनेचाभिधेयं पीठन्यूनाधिकंवेति पूर्वोक्त
स्यलिंगद्वारेपीठतुल्येइत्यैतेस्येवानुवादः इदानीं मंगलमानेन द्वारमाह ज्येष्ठेत्यादि स

शब्देन शून्यं मनुशब्देन चतुर्दशसंख्या प्रागुक्तैव शून्यं प्रथममवस्थाप्यानेनं तस्याग्रे चतुर्दश
निलिपेदेवं चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकः प्रस्तूयते तावत्परिमाणो रंगस्ते विस्ताराज्ज्येष्ठज्येष्ठद्वार
भाव० स्ततो दशादशहानितो नि द्वारं सत्तकं यावत्कन्यसमध्यममलघुतरमिति कन्यसकन्यसं ननुभूत
षड्कुरित्यने नैवांकविन्यासक्रमेण प्रथमंभूतसंख्यया पंचतदनु षडित्येवं पंचषष्टिसंख्यात्मके न
लघुतरमित्यनेनैवेनानि द्वाराणि दशादि पंचवृद्ध्या सादेष्वेव न चतुर्दशादिषट्त्रिंशदंतिकेष्वन
चू० नुमन्यादिति ज्ञेयं द्वारस्योर्ध्वं क्रमेणोर्ध्वं गणपत्यादीनां विधानमाह गणेशोत्रादि लक्ष्मी
शब्देनात्र श्रीरुच्यते हरिरिति नारायणः ईशास्त्र शंकरभट्टारकः न चाप्युक्तं हरिशंकराविति वा
णीपाप्या ख्योयतः मातरश्चेत्यत्र चकारो भिन्नसमुच्चयार्थो यत्तिणया मातंश्चेत्यर्थः द्वारमित्या
४६ दिना द्वारस्यायतत्विस्तारचतुर्थांशावर्जभ्रमादर्धचंद्राकारेणैव चद्विकाकार्या कपित्थकावित्या
दि द्वारविस्तारादेव षड्भागपरिमाणेन द्वारिकायां यथ कपित्थको चतुरस्राकारेण त्र्यवविशेषो र
५५ कुंभादन्यत्रेति कपित्थकस्यानेकदाचिन्कुंभवदंशोभायुक्तं कदाचिन्कुंभादन्यत्र कपित्थकावित्य
र्थः साचरार्धेति द्वारिकायाबाकुल्यमालायदर्धं तस्या एवोक्तायाश्चतदर्धं तेन हेतुभूतेनार्गला
स्यानेनातकप्रवेशः बाकुल्यार्थकरणहेतोः शाखासमकमिति द्वारिकासंलग्नं भवत्येव प्रशस्तमित्या
दि एतद्युदेवंप्रकारेरुक्तं द्वारं तकुद्राघमिति शोभनेनायेनयुक्तं मत्स्यशस्तंगायाम्य्र्यासागरकाष्ठजादि
भिरष्टाभिः सहान्येस्तुरभूतामि संख्यका द्विप्रकाराः सहचत्तविधः नेच प्रत्येकस्मात् समहान् स
संख्याकल्पनयाभागभागापहारतो येऽवशिष्यंते ते शोभनफलायायांत्यनंत्राया इत्येषामन्वयस

शिव
४४

तिपादन लिंगस्याद्वारपीठानामिति एतेषां लिंगादीनां भागाधिक्यमयो रूनावाय मानदोषाय
यतस्मायुगच्छिनि मिन्नसेत्यर्थः तेषु वर्गात् स्वभाजितइति यद्येकस्मादाययोगात्कोभन्नायद्यो
गोभवति तस्यैवयोज्यः अथवायोगमनयोयत्नातोन्यो वर्गः प्रयोज्यः तदित्यादि तत्रद्वारद्वारोन
रेणाकांतेन कार्य्यात् तथादि गर्भान्तेकिंचिद्धिदिच्छुत्वेयत्तथाविधमपिन कार्य्यात् विनतेबहिरं
तर्वेति बहिरंतर्वायद्विनतेपत दिवयदस्य मार्गशिथिलमिति विशिष्टसंधिबंधमेव स्वयमुक्त
नमित्ययत्नेनसंश्लिष्यत्कवाटमित्यर्थः अतएवाह कुंजदित्यादि सशब्दाभ्यां कवाटाभ्याय स्थि
धीयते तत्रैकेयोर्थम् तदसिद्धार्थतस्ययमुक्तनदस्मुक्तंभवति षष्ठीत्यादि द्रष्टिविंदयष्टिः कोणे
गृहादिनिर्माणस्य अभिप्रेभ्योजलकर्दमादि निर्गमनमार्गः ध्वजस्थकत्रिशूलोपात्मकः गो
पुरमितिपुरद्वारं कपामिरित्यादि गृहणोदारवद्वायाः प्राकसांधारप्रासादानां गर्भातगर्भ मि
त्यंतमित्यादिना मंडपमानमुक्तमिदानीं निर्धारणोमुच्यते पार्श्वतइत्यादि शुकनासायाः पा
र्श्वयोर्वत्समाणप्रमाणेन मागवत्वत्रं प्रमाणं मंडपषट्कं विकल्पमानेन कर्तव्यं कियत्प्रमाणेनेत्या
ह गर्भसूत्रेवेति प्रासादगर्भसमसूत्रेणेकः द्वितीयस्तु शुकनासागर्भसमसूत्रेण अनेनैव प्रसंगे
न शुकनासामिति प्रमाणमाह शुकाग्रेति शुकाग्रायामध्ये सूत्राभ्यामेवापरावुभौ एतदुक्तं
भवति प्रथमं यत्प्रमाणमानादिष्टं पुनरर्धाताभ्यां शुकाग्रागर्भप्रासादमध्यस्थाभ्यां तयोरित्या
दि तयोर्गर्भशुकाग्राकोडयोर्यत्प्रमाणमुक्तं तन्मानेनान्यद्वयमेवं षट्तावत्सामंडपानु
त्कामयखमंडपाअन्येचत्वारोयेनमानेनभवंति तदाह चत्वारोन्येतदग्रकेनप्रमाणेनेत्याह ग

भौर्यैत्यादि तस्या शब्देन शुकनासैव तस्या गर्भार्धे गम्भत्वेनोत्तिप्रकृतमेवं द्वयं शेषमत्वेन तयोरेव शु
काग्राश्रो उप्रासाद गर्भयोः समस्त चपरिमाणेनान्य द्वयमेवं चत्वारो भवंत्येव तदग्रेत्यादि तस्याः ।
शुकनासायाः पुरस्तात्रणो मेकत मस्याग्रेदूष भूस्यवत्यमाणलत्तणस्य स्थान मित्यर्थः मंडप
भाव० स्य चतुर्थांशाद् इति ।। मोसौ कृतो मंडपस्तत्र तुर्याशब्द वहिमान संस्त्रिष्टेत्युक्तं भवति विकल्पेन
निर्मानं तरमाह त्रिगुणादित्यादि मथवा तत एव मंडपात्रिगुणमानतो ध्वजयष्टिः कार्या
मथवा पृथमिति अत्रैव प्रतिष्ठितस्य देवस्य यदायुधं ध्वजयष्टाम्भु म्रिवृषादयो मूलायतन
देवीकावाकार्याः तदूर्ध्वा बलिभुजां कृते बलिपीठं कर्तव्यं जगतीत्यादि पुर इति प्रासादस्यैव
सू० पुरस्तात् कदाचिज्जगतीं बंधकाख्यो निर्माणविशेषः कदाचित्पुन मंडपस्यापि पुरो हि तदन्यद्यः
श्री मन्त्र मुक्तौ द्वे पि ।। मंडपाश्चैव सूत्रेण पुरस्तात् जगती हि नेति शिखाशिखरं नचतुर्थोश समं
४५ प्रदक्षिणामि ति प्रासादे ह स्याधो लग्ना परिभ्रमणि कां कर्यंति इति शेषः प्रासादपीठमपि
45 यस्याः प्रसिद्धितां तस्यादित्यादि तस्याः प्रदक्षिणाय बहिरिति पंक्त्या तएव निलीना मूलप्रासादच
तुर्भागमानेन दिग्देवानां प्रासादास्तदभिमुखाः कार्याः प्रचीत्यादि वलभ्यां वा पितामहमिति
वलभ्यभिधानप्रासादे ब्रह्माणं वा पूर्वस्यां दिशि प्रतिष्ठापयेदित्यध्याहार्यम् अर्थावलात्त नुमि
ति अर्धनारीश्वरम् आग्नेयेति पूर्वोक्तलक्षणम् मातृमंडलमिति मातृचक्रं यातुधानामिति नै
ऋत्यां दिशि चंडखंडाख्यमिति अर्धचंद्राख्येना सनेन स्थितं तमेवं वचयोगिनो योगासनवन्मूर्त्यु
जितमेव वारुण्यामित्यर्थः क्रौंच सूदनः कुमारः यदि दिक्प्रसादेषु न क्रियंते तत्प्रासादे दे

शिव
४५

ध्येतेषामवस्थानं विधेयमिति यावत् तुरीत्यादि अथवा देवायस्यापुरे गर्भे सा देवगर्भा पूः नस्याम
पिवाशब्दतः इह हि देवानां तथैवावस्थानमित्यर्थः अथ तस्या एव विनिवेशो निर्माणात्मक उच्य
ते मतेत्यादिः यदेव विष्कंभमानं विस्तारमानमभिप्रेतं तेन कृतसीम्नीति कृतपरिच्छेदे भूतले प्रति
ष्ठां कृत्वादिनेत्यादि ग्रहणाङ्कृवयेधेनोदीचीप्राचीवक्रवलारेयत्यात्मके न प्रागुद्दिष्टेनापीत्यर्थः
अनंतरमीशपदात्मभूतिग्रहाणि प्रकल्पयेत् तत्रेत्यादि तत्रेति गृहसमूहे ईशपदात्मके स्था
ने जपहेमार्चाधामकर्तव्यम् उपकरणान्वितमिति यद्यत्रोपकरणम् तत्र जपस्यालस्रुत्वादिहो
मस्यान्यादि अर्चनस्यहृत्यर्घपात्रादि च तदन्वितमित्यर्थः पर्जन्य इत्यादि सर्ववाद्यानीति ततावत
इ स्तिपरघनसंज्ञकचतुर्विधातोद्योदिशानि विपञ्चितागमाचार्येण स्थानेत्यादि जयंत इति ज
यंतपदे यमूहे तत्र महभ्रदित्यादि महभ्रदिंडस्तदाद्येत्र येइंद्रादिविसत्यकाख्याइति यावत् प्रतो
नोलीकिं मिधेत्याह सद्दारकवाटपट्टार्गलशोभिना सदारपाल्यास्त्कवाटपट्टाभ्यां सदर्गलेन
च शोभायुक्तेत्यर्थः मंडपाश्रेति तस्यामेव प्रतोल्यां चतुरायतनभद्रस्व विष्णुपामिधानानां त्रयाणा
मन्यनमोगे ...नाद्यादि सिद्धार्थवस्यमाणलक्षणो मंडपो तेषां वारगृहणात्यसिद्धयेपि
अयतत्स्लक्षणम् चतुष्षष्टीत्यादि चतुष्षष्टिपदविहिताह्नतो ग्राद्यष्टिस्यपायाइति षोडश विलो
पने कृते अष्टिशब्देन षोडशान्तरं कंदो मिथीयते यत इत्यम्तष्टपदात्मकयं सर्वःष्टकादर्शापद्मेव
पूर्वापरदिशोः पंक्तिद्वयलोपने कृते पंक्ति षट्कं यदवशिष्यते तत्र देव्यं निमित्तं दक्षिणा
वामपार्श्वयोर्न्यसेत् अवशिष्यते ये चत्वारः कोष्टकास्तान् पार्श्वयोरेव मतवारणकेन्यसेत्

यदाह चूनयः सुरभ्याश्रयाः चतुरस्रायतनो होव मिति एवं प्रतिपादितो पपन्ना चतुरस्रायतनो भवत्येव
न केवलं नाम्नास्त्रसन्निवेशविशेषेणापि यथ भद्रा मंडपः चतुरस्रसेत्र प्रतिदिशं षोडशधा भक्ता प्रति
कोणं च्छत्रति च्छेदितिको हे कचतुष्कलोपनात् एव षोडश चतस्रपु दिलमन्त्र वारणार्थे चत्वारस्त्र
भाव० लादेदेयाः यदा च प्रतिकोणचतुष्कलोपने कृते ततो हेतोर्हि सूर्य्येति चतुर्विंशति चतस्र व्यापाशा हको
हकाय स्यमसहितःस्युश्चतत्वांशकाः तदेव द्वादशकोष्ठात्मकं यत्किंद्वयं प्रतिदिशं मिन्यर्थन्य कामध्ये
षड्नार्धशतमिति चतुश्चत्वारिंशता वद्विरूपेतं भागैर्भागानां परिभ्रम इति रामैः कंय मिति चेत
चूं० दितं यगणनया कोणचतुष्टयात् षोडशलोपनेन भित्यर्थं षण्णवत्यवस्थापनेन चोभयथा द्वादशा
धिकशतपातनेन षट्पंचाशदधिकशतपातनेन षट्पंचाशदधिकशतद्वयात् चत्वारिंशादधिकं भ
वत्येव तस्य च कोणेषु भित्त्यभावादेदमस्रतानार्थं अतएव शास्त्रागप्रमाणकोभित्तिसन्निवेशो न विहि
४६ तान्तु कोपि परिवर्जनीयः अथ सुविहिताख्यवर्धमानान्यादि देवैरवसंवशा इतिश्रहाभिरूहाभिश्रि हि
तं दिग्दृष्ट्यात् षोडशलोपनेन चतस्रपु दिलु चतुष्क चतुष्कदाना हि निर्गमा मन्त्रवारणाय यस्य तथा
46 पंक्तिभागात्तु भयपार्श्वयोर्वामदक्षिणयोः संवेशः परिलोपनेन यस्य एवं दैर्घ्यात् भागषट्कप्रमाण
कोष्ठगर्भे इत्यर्थः मनः षष्ठानीद्रियाणिषडूर्मिः तद्धसिकाविषयाशंका तेषां षड्सिकानां प्रेक्षकाणां
स्थितिः स्थाने स्तंभादित्यादि ग्रहणाहितानन्किं किणी भिश्रेत्यर्थः अथ स्तंभास्तंभ इत्यादि षोढे निष
द्वप्रकारः रुचक इत्यादि तत्र रुचकाख्योयः स चतुरस्रः वृत्ताभिधानो छाष्यः हिवज्राभिधानः षो
डशास्त्रिर्द्योपन्नैव हिगणश्रिरित्यादि प्रलीनहंतोयाथैर्हि वुहिष्टेनयोः प्रलीननामाद्वात्रिंशदस्त्रिः
द्वष्टत्वनश्रिरेव वृत्तन्नाम्नामनोपि षष्टोयोहीनं मंडलाख्यः स सर्वलितेर्हीनके मेणन्तकारे रुपल

शिप
४६

लितइत्यर्थः साधारेत्यादि साधारणिरस इत्याधारेण शिरसाच सहयत्र कुंभ्व विद्योज्याः कुंभेभ्या
दि एषां कुंभोपकुंभविष्कंभस्थिराख्यास्त्वारः स्तंभव्यपाश्रयाः स्तंभाकाराः विकारीदि चतुर्होन्ये
ति ज्येष्ठमध्यकनीयसां प्रासादानां क्रमेण स्वस्वदैर्घ्यमानात् स्तंभस्तंबेधिनो विकारेति षोडश
द्वादशाष्टभागादाधाराः कार्य्याः एतदुक्तं भवति ज्येष्ठप्रासादानां ये स्तंभास्तेषां स्वदैर्घ्यमानतः
षोडशांशात् मध्यानां द्वादशांशात् कनीयसामष्टभागात् इति यावत् मूर्धानइत्यादि ततोने
दिकावर्तजगत्रिवलिस्तु स्थिराख्यास्त्वारो मूर्धानः शिरांसि स्तंभाधारसमाएवेति यदेवाधार
णां पार्श्वादौ प्रमाणं तदेवेषामित्यर्थः तत्र कुंभाख्यः कुंभाधारस्तावत् वस्वंशेत्यादि आधारैस्तै
त्रेव स्वांशास्य षष्टभक्तोवृत्तिकावर्तो व्योन्नूपकोदकः संख्ययाद्वाभ्यां भागाभ्यां कर्तव्यः वृत्ताख्यं इंडनेत्ये
कैनैवर्क्तठस्त्र दहनेः स्थितिः इत्यस्यपतुकं शिष्टभागद्वयस्योर्ध्वे निर्गमश्चैकैकेन पार्श्वप्रदेशातो
यस्य तथेत्यादि उपकुंभस्य लक्षणं तत्रानभिधानादेवं त्र्यपत्वमेव यतस्याह किंतेषचतुर्व्याडव्यपा
श्रयः चत्वारो व्याडाः मलग्रास्त्रस्य कार्य्याः नृसिंहावा वजिनावा यवा पद्मचिह्नाः कार्य्याः विष्कं
भइत्यादि विष्कंभाख्य आधारः कुंभवदेव किंतु नवांशाकल्पनवागत्रयेणायः खुरिकाख्योयः
कुंभेन तद्वास्य पीठत्वेन व्यपदिश्यते तदाह सिद्धपीठः सिद्धं विष्णत्रं पीठं यस्येत्यर्थः चतुर्थः न
स्थिराख्यैर्यः स्तंभानगानतस्थितितिस्तु परितिस्थि स्तंभानुकारेण हृत्तवत्तरस्यादिनेत्यर्थः न
म्रयसिरांसि त्रिविभक्तेत्यादि तकेष्टकांकितेशिरसः तेत्रेसत्यर्थः पंचतामध्यकोष्टकपार्श्व
योरंशेनांशेनमकरोक्तमाइति मकराकारायस्य सर्वेयावर्तउच्यते गतइत्यादि गडास्य
शिरसोभागवर्तनानभिधानादेवएवनिर्माणविधिः किंत्वर्थगजमुखवद्वेनोदगंशेणपा

द्वये मकरस्थाने विभूषित इति विशेषः अधइत्यादि शिवलिनाम्नः शिरसः अधः प्रदेशे येन नयोर्मध्ये क
राजमुखे निर्मिते तत्राधारे विवर्तनाये कोणे ग्रीवे उपरितनभागद्वये द्वाविंशद्वेत्रि ग्रीवे संयुक्तः स
भाव० न्वे व्यश्रमेखलात्रयसंयुक्ता शिवलिङ्गकः अंशमादि इत्यादि स्थिरा व्यस्यते येवं अंशशकल्पनयोपरितन
अंशशास्त्र दले कृतभूषणाय सस्थिरः अथ भागद्वये पीठिकायोगात्र पद्मदलवर्तनार्थं मुषि
योभाग उपकल्पितत्त्वदेवदेहेन तदंशशकल्पनेन एतद्रूपं भवति अष्टौ दलानि अथेत्यादि शाधार
त्रू० धिरः स्तंभलक्षणादनन्तरं तेषूपरितनलोपत्तलाख्यकाष्ठकाभ्यां सहितो दारुयष्टौ विन्यासो दा
रुनिर्माणादौ शैलेतु शैलमेव प्रकृतं प्रतोलीमंडपादिस्तंभपर्यन्तमपि प्रासादिकमेवाप्रकृतम
भिधीयते दृशेत्यादि दृशोरित्रशामाभिः संत्तके त्रिनये पृष्ठीत्यादि संयमिनामिति संयमितात्मनां
तपस्विविशेषाणाम् आत्मालोचनमिदं इत्यात्मस्वरूपज्ञाननिष्पत्तये गंधर्वे इत्यादि कोणइ
८७ तिपित्रस्थाने विकल्पनो वा गृहस्तनयम गंधर्वेभ्यो गां हुचन्द्रस्ये यस्मात्तेन संकुर्यादिति मठवा विकल्प
नः कुर्यात् तांबूलेत्यादि रुजीति रोगस्थाने गंधवह इति वायुस्थाने उष्मायनमिति उष्मगृहम् अ
47 हित्रयइति नागमुख्य भस्मादाख्य सोमस्कन्दाख्य कोष्ठागृहमिति भांडागारे अदितिद्वय इति अ
दिति दित्याख्ये अन्तर्मध्ये ब्रह्मादिषु पदेषु देवगृहगर्भमंडपः कार्यः प्रागुदिशायाः उदोन्यनिर्मा
र्माणांतरे चिह्नसंश्रयमिति ध्वजधाम वर्मेत्यादि वेवेत्यादि ववेत्यादि वर्मधामेति सन्ने हन. गृहम् का
वने कृताकृतमिति घटिता घटितं हव वर्ण सत्येत्यादि भिषजामिति वैद्यानां धामेति अन्नतांबूलादिति पि
तृपदादनंतरं दौवारिकपद इत्यर्थः अवरोधवधूमहत्तरिकाद्याः पालकाश्चेतः पुरस्त्रियः स्त्रीनिर्य
तारो महत्तरकाः तेषां स्थानः पुष्पदंतपद इत्यर्थः ततइत्यादि ततपदद्वये अस्त्रशोषाख्ये बलवत्तिर्मसि

लं स्थाने रुचिरो गपदे आरोग्यवद् मित्योऽथ स्थानं वायावितिवायुपदे गंधोवती विनां तृतोपती विनांच
स्थानम् स्थानमित्यादि फलाभृतीतिनागे मणितत्वविदां स्थानं पुष्ट्यायनवा मुख्येत्यादि तदग्रतइति भ
ल्लाटादनेतरं सोमपदइत्यर्थः गवादिगृहसंयुक्तमित्यत्र देवतानामित्यभिधानात्तदग्रतइत्यनुमंतव्यं
तेनायमर्थो यथा सोमपदादग्रतो ऽग्न्याहितेगवादिसंयुक्तमित्यादि ग्रहणान्मेषाजमहिषरत्नकाणां गृ
हम् अदितावित्यादि तत्स्थारकालयमिति मंत्रचचौगृहं याष्टीकानां वागृहं अथषट्पददेवस्थानवि
नियोगः॥ वैवस्वतेत्यादि राजवेश्मनो दक्षिणस्यां दिशि याम्यस्थानगृहमित्यर्थः शयनेयमइति पूर्वोक्ता
नुवादः यतः पूर्वं तत्रोक्तः पुरस्तुकमिदानीं शयनंतदंतं गमेव अर्थ्यमाभिधाने मरीचाचैव गृहणांस
मागमस्थाने पृथ्वीभृतीत्यादि वामदिक्पृथ्वीधराख्यदेवतानां करणस्थानमित्यर्थः रफइत्यादि क
शेषाणि यानि कोणभूतामापादीनां स्थानानि तानि रफसिनिमित्तंरहस्यस्थानानीत्यर्थः यस्यामित्यादि
पूर्वद्वारायाः पुरएषविधिः दिगंतरद्वारायाः कइतितदर्थमेतत् यस्यां दिशि पुरोद्वारमित्यादि तस्याः
पुरः यस्यामेव दिशि द्वारं भवेत् तां प्राचीं परिकल्प्य आग्नेय्यो यदैशादितो न्यासः स तदवस्थ एव कार्य्यः ग
आस्थानशयनेन्यथेति तद्विषयोयोन्यासः सोन्यथेति ततस्य द्वारायत्तुरोयात्परिवर्तनमपि त्वास्थानशयनं
स्वस्थानएव कार्य्यं पूर्वद्वारायः पुरोनिर्माणविनियोगो यथोक्तं वैवस्वतेपदे ऊर्ध्वादास्थानेशयनं यमे
इति तयो र्विनियोगो दिगंतरद्वाराणामपि निर्माणानां तत्रेत्यर्थः चतुः शालामित्यादि ऊर्ध्वादेयस्तितगृह
मिति यदुक्तं तद्विशेषणं चतुःशालं गृहं राज्ञइति चतस्रष्वपि दिक्षु शालाचतुष्टेनोपलक्षितं यच्चतुःशाले
प्राख्याशालया विरहितं मदीयत्याचाविशालं श्रीमत्किंरोणाप्राप्तं हिरण्यनाभाख्यं हीनमुत्तरशालया क
म् खिन्न पूर्वयाहीनं शालया वृद्धिदं मतमिति दक्षिणाया पश्चिमयावा विरहितं कार्य्यमित्यर्थः यदुक्तं तत्रैव

तुल्लीदक्षिणयाहीनायनार्थप्राणानाशाकृत् यत्राप्यपरयाहीनं पत्तम्नं तस्तं तां नकुर्वेति तङ्क्षितं विशालं वे
त्यत्र नदिति पूर्वोत्तरपरामर्शो यद्यदि कदाचिद्विशालं तन्पूर्वोत्तरशालाद्वयवर्ज्जं दक्षिणपश्चिमशालाद्वयो
पलक्षितमेवेत्युक्तं भवति य उक्तं तेनैव सिद्धार्थं तद्वेकुर्इयाम्यापरयुतं यदि पश्चिमोत्तरसंयुक्तं यमसूर्य्यं
भाव० मृत्युदम् उदकपूर्वयुतं यत्तस्या दंडाख्यं दंडकारकम् पूर्वयाम्ययुतं तेयं वाताख्यं कलहप्रियम् पूर्वाश्रयु पर
तं गेहं चुल्लिनामार्थनाशकृत् दक्षिणोत्तरसंयुक्तमन्यर्थं नहि रोधकृदति तत्रैवमध्ये विकल्पितोऽन्यदपि
राजगृहमाह धामानीत्यादि यस्मिन्नवगृहाणि तत्रैयावन्तोभिधानमन्यत्र्हमंडलं तथं तत्कार्य्यमिति त
वृ० दर्थमाह भूतेत्यादि पंचकोष्टकां कितेसति मध्यानंतरविश्रुते रिति प्रतिदिशमेकोयो मध्यकोष्टकोष्टकां
कितेतस्यये ग्रंनंतराः संप्रकालहिच्युतेः प्रतिलोपनादेवंकोणकोष्टकचतुष्टयेन तया मध्यप्राग्द
क्षिणोत्तरपंचमकोष्टकपंचकेन दशमं नवाशिष्यते तान्येवनवधामानीत्यर्थः तत्र यन्मध्येप्राग्गत
४८ नमन्तरानंतेवामदक्षिणपश्चिमं मित्युक्तं भवति सर्व्ववीथिकमिति चतस्त्वपि दिक्षुवीथिका परिभ्रम
मेस्थानानिकापिपिंडिकेतियासांप्रसिद्धिः यस्य तत्स्वस्तिकाख्यं तत्राप्युक्तं समेनाद्यदिजानासम्र
48 स्थितमुपतड्तिनदितराणि शेषाणीति तदानीमध्यगृहादितराणां शिष्टानां यार्थः प्रयोजनं तदुच्य
ते देवागारइत्यादि यंत्रमनुखोपस्करास्त्रयइति यस्योपस्करणस्योपकरणभांडसमूहं यत्र मेधयाख्यास्य
भोजनविशेषस्य कारणमथवानश्च क्रिकाप्रथानमित्यर्थः रात्रइत्यादि मध्यगृहे रात्रः श्रेष्ठोत्तरशाने
हस्तानांपरमितिप्रकृष्टं ततोधिकमन्यन्नकार्य्यमित्यर्थः मतोमानात्पादपादनवर्धितायामोदैर्घ्यं यस्य
यंयंपंचविंशादधिकशतं दैर्घ्यात् सप्तोपहान्या विस्तरदैर्घ्ये दिशोर्दिक्षुचतुष्टयेकोणाश्रयासदेर्थनेति
मध्यगृहप्रमाणदर्धनः हिस्सनेरित्यादि गृहपालस्यमध्यगृहे हिस्सन्तिहस्तं विस्ताराततेयेवतस्मा

नात्यायेनाधिकं देयात् समपरित्यादि त्तच्चत्वारि तद्देवमध्याद्दैर्घ्येन कोणेषु अष्टेत्यादि एतेनायते
र्नत्रपालस्य चतुष्षष्टि हस्तमध्ये तद्दायामवृद्धित इत्येतदधिकारन्यायेन स्थितं यावद्दहलहाणोद्देशाः
रसायायदृति षट्परिलोपने सति षड्वित्यादि वाशाब्दे त्र समसूत्रयार्थः युवराजस्य च मध्यगृहमशीतिह
स्तषडपायाद्दित्त विविहुच तन्मध्यादनेतेष्वेवार्थे विविति देवागारवत्स्यादिनोक्तेषु अतोयमुक्ते इत्यादि
अतेषु युवराजभवनादपरं गृहादिमं विगाः षष्टिहस्तमध्यमगृहं चतुरपायेन दित्तचत्वारएवमसौ पंचैव गृ
कोष्ठेत्यादि अन्येषां राजभृत्यानां स्वकस्वकयनानुसारेण पृथवायघ्यान्मनस्तु हिभवति द्वात्रिंशतदित्या
ग्रग्र दि ...जन्मनो ब्राह्मणस्य प्रधानगृहं द्वात्रिंशद्धस्तः ततो द्वात्रिंशतस्ततहान्येति चतुरचतुरपायेवान्यानि
चत्वारि एवं पंच गृहाणि ब्राह्मणस्य द्वात्रिंशदष्टाविंशति चतुर्विंशति विंशति षोडशहस्तान्यकानिभ्यस्ता
भानि तेभ्यो यह कयायद्दाकरोति अतो द्वितीयमष्टाविंशति हस्तं यत्तु क्षत्रियस्य प्रधानम तृतीयं च य
तु विंशति हस्तं तद्वैश्यस्य चतुर्थं यद्विंशति हस्तं यतकृद्रस्य यावत्तु क्षत्रियादीनां पंच पंच प्रतिपादयति
त्रिद्धैकहानितइति अष्टाविंशतिहस्तान्त्रिपरिहानितः पंचविंशति द्वाविंशति एकोनविंशति षोडशहस्ता
नि भवंति पंच क्षत्रियस्यैवं द्विपरिहाण्याणि भवंति वैश्यस्य चतुर्विंशतिहस्ताद्द्वाविंशति विंशति अष्टादशषो
डशहस्तानि पंचैव एवमपि विंशतिहस्तादेकपरिहानित एकोनविंशत्यष्टादशसप्तदशषोडशहस्तान्येव
पंच शूद्रस्येत्यर्थः एतद्देवाग्रे स्फुटीकरोति षोडशहास्तिकान्मानादधोन शालास्तिविनाभूतिपरिव
र्तयादित्येतेन ततोधो याः शाला गृहाणि वा क्रियंते ते च भूतिपरिवर्तं कुर्वंति स्वपादवर्धिनायमर्दतिशूवो
क्तानुवादः उक्तमित्यादि राजन्याएवोन्नरादिषु चनस्तु दित्तब्राह्मणायावसेयुरित्यर्थः भक्तकाइति अध्याः
ग्रहेत्यादि वाह्यचरकादिस्कंदादिप्रदेशांश्च न्यजातयः अमी कारधावकप्रभृतयो वसेयुः चंडालेत्यादि ॥

मौष्टिका इति ष्वपचानेनूत्यांतु विशेषत इति अंत्यजानां नेनूत्या दिक्षि विशेषाऊहा गेकारयितव्यानि ग्राथेत्या
दि अमरालयाः प्रासादास्तेषां पुरोग्रे पूर्वोक्तमानकामंडपास्ते स्तंभसंख्यया प्रत्येकं संज्ञाभेदेन भवंति सप्त
त्रइत्यादि तत्सज्ञायाह पंचाननव मंडपाय षीयांसइति कन्यसाः कन्यसेष्वेव प्रासादेषु द्वादशाष्टाविंशति स्त
भाव० भांते यावद्भवंति अत्र प्रवाह चतुर्मूलाप्यु निर्यातेरिति तेन सप्तत्र्यं मंडपोद्वादशभिः स्तंभैः चतुर्दशभिः
अभद्र एवं द्वाभ्यां द्वाभ्यां विवृद्ध्या यावदष्टाविंशति संख्यया वृद्धिभिः संज्ञकमन्यथैः तयेत्यादि तेभ्यो नंतरं ते
दृनाम्नः संवर्धनांतानेवेव दिहिवृद्धो व त्रिशान ऊर्ध्वं षट्चत्वारिंशदंतिका मध्यमा मध्यमानामेव प्रासादानां
चू० विनियुज्यंते मिश्राव्यापि इति तुद्रसाधनायेत्यर्थः द्वाभ्यामित्यादि द्वाभ्यां स्तंभाभ्यां पुष्पकनामाद्याः पुरः
मध्यकृत्ये ति भोग प्रायेषु ज्यायांसइत्यादि श्रीवत्साद्याः पुष्पकांतानवज्येष्ठप्रासादानां तेष्वेव दिक्ष्वाष
ट्चत्वारिंशदूनऊर्ध्वं चतुष्षष्ट्यंतानेवेत्यर्थः दशेत्यादि दशभिः रष्टभिः षड्भिश्चतुर्भिर्वा पुष्पकाः मंडपा
येते मिश्रकसंज्ञाः कार्याः यवीयसामेव प्रासादानां विनियुज्यंते मिश्रावापि इति तुद्रसाधनायेत्य
४९ र्थः द्वाभ्यामित्यादि द्वाभ्यां स्तंभाभ्यां पुष्पकनामाद्याः पुरः पादमंडपे विज्ञेयः निष्टेत्यादि निष्टाभिद्धिरि
ति सौख्यप्राप्तिः तुद्रसंसाधनायचेति रोगक्षिद्ध्यर्थम् इतीत्यादि विचित्राश्चेति नामारूपाः मंत्रवद्वाहि
49 थानेतयोगाहिः चित्रयथाभिलषितमर्थं साधयतीत्यर्थः ॥ भावचूडामणौ प्रासादरत्ने नाम पंचमः
पटलः ॥ इदानीमधिवासउच्यते ॥ अथेत्यादि अन्य गोपक्रमो धिवासः आमंत्रणमेव धाम्नः
पुरस्तात् इति प्रासादस्य पुरतो मंडपे वक्ष्यमाणोपपन्या शुभलक्षणो च कार्यः तत्प्रमाणमाह हस्तादि
त्यादि हस्तमात्रस्य लिंगस्य प्रतिष्ठायामष्टभिर्हि हस्तस्यार्कप्रमाणेन द्विहस्तस्य दिक्प्रमाणेनेति दश
भिरसौ मंडपः कार्यः यमेत्यादि चतुर्हस्तान्नवहस्तांतेयावत्प्रत्येकं यमहृद्धेति हस्तद्वयवृद्ध्या कार्या इ
त्यनयहस्तस्य द्वाविंशति हस्तो मंडपः विकल्पेन मानांतरमाह तदित्यादि तत्प्रमाणं हस्तादिकमादौ कृत्वा

अर्कादितो द्वादशान्तो ऽर्कादितस्तेन हस्तमानं यद्द्वादशहस्ता द्विहस्तस्य चतुर्दशा यावन्नवहस्तस्याष्टावि
शतिहस्ता इत्यर्थः अत्र तु वृद्धौ न तास्ववर्णाय मवृद्धिरेव तदर्धेनेति तन्मंडपार्धमानेनेशानदिशि माध्यादि
शिवाश्रानार्थं मंडपः मंडपः कार्य्यः सोपीत्यादि अत्रापि शब्देन मंडपद्वयमपि तदिग्भागमिति सूत्रेण
सम्यक्स्नानदिगवष्टंभेन कार्य्यं तोरणाय न्वितं त्वं यिवा स मंडपस्तोरणाय न्वितं इति व्यवहितेन संबंधः
आदिग्रहणादितानकपताका प्रायेवक्ष्यमानकमनमेयम् मंडपस्वरूपमाह मंडपमित्यादि प्राकारस्यभ
गवतः सदाशिवस्येव तेजः स्यान्नवा सो मंडपो न नु वेश्म सामान्येन रूपकयति मंडपं तेजस्त्रमितीत्याद्य
नं स्तोयाः शक्तयाय या मर्यो ज्ञानवामदेवाघोरतत्पुरुषभट्टारका धिष्टया स्ताम्भ्र नियम्य तेजसः पंचमा
यास्तत्तु परिवर्तितत्वेन प्रकृत्याद्यान्तु प्रयोगादयं हर्ता नाव्याप्तेः शांतीत्यादि मंडपस्य स्वतं तस्य व्ययानेोरणा
नि चत्वारीत्यर्थः अन्यद्वयपताकाभिः शक्तिसंख्याभिर्नव भिर्लतितं चिह्नितं भगवतेजसत्वामायाय
तोनवायाः शक्तयः शांत्यादि संज्ञयाली रहत्तम मद्रवानिवक्ष्यमाणोपपत्याल तत्राणावेति चत्वादितोरणा
नि एतेष्वेवोच्छ्रायमाह पंचेत्यादि कन्यसानामिति हस्तास्त्रष्टेति त्रिहस्तं यावत् क्रमेण पंचहस्तानि तोर
णानि हास्तिकस्य षड्हस्तानि द्विहास्तिकस्य सप्तहस्तानि त्रिहास्तिकस्य यावत् वसुदेवांगुलान्याणीति
एषामिति येषां मध्यमानां ज्येष्ठानां च तत्र सप्तहस्तप्रमाणेष्वेव वसुसंगुलायाणि मस्त्येकं मध्यमानान्तु
तेनाष्टांगुलाधिकानि सप्तहस्तानि तोरणानि चतुर्हस्तस्य षोडशांगुलाधिकसप्तहस्तानि पंचह
स्तस्याष्टहस्तानि अष्टहस्तानि षड्हस्तस्येति यावत् एवं ज्येष्ठानां वेदांगुलायाणि ततश्चतुर्दशाधिकाश्च
ष्टौ हस्ताः सप्तहस्तस्य तोरणानि अष्टहस्तं सांगुलाधिकानि नवहस्तस्य तमायोष्टहस्तप्रमाणानी
त्यर्थः यदुक्तं तत्र त्रिहस्तान्तात्तु हस्तैकवृद्धिः ऊर्ध्वमंडतिकम् वसुस्वंगुलान्वितानायावृद्धिः सा च तत्तंगुलेति

यः पुनर्हस्तादिविंशहस्तान्तानामिव चतुर्हस्तादिनवहस्तान्तानामपि चतुर्हस्तादिनवहस्तानामपि तेष्वेव वस्तुत
द्विवस्त्वेदांगुलवृद्धिरिति चेदुच्यते तदयुक्तं तदर्थान्मनोवचनस्याश्रवणात् प्रतिष्ठाशास्त्रान्तरेणैकवाक्य
तासंभवाच्च तथा वक्ष्यमाणानां चतुर्हस्तादिद्वादशहस्तान्तानां नवानां वेदीनां प्रत्येकं स्वेषुद्धास्तोरणस्यानुक्त
भाव० त्वात्तथा शाखोक्तायसमांतरत्वेन पार्श्वाभ्यां वेदिमानाद्धिस्तेनैस्थामसमजसता अन्यच्चैतंतरमेव वक्ष्यमाण
त्वाथ्य समाणवाक्यस्यार्था ननुगुणचोद्यत्वेनाप्युक्तमेवानुक्तमेव साध्यं तेष्वित्यादि तेष्विति हस्तादिषु
त्रिषु तावत्यरामेयः खातस्तोरणानां शाखाप्रवेशायाधः क्रियते सतेषु त्रिष्वपि हस्तमानेन परइति तेना
चू० हस्तमानात् खातस्य चतुर्हस्तादिनवहस्तान्तानां परः स्वकायाः स्वकायावृद्धेरर्थेनोपलक्षितः इत्यन्यचतुर्हस्त
स्य चतुरंगुलादिके हस्तस्याष्टांगुलाधिको यावन्नवहस्तस्यांगुलाधिक इत्यर्थः शाखयोरित्यादि उक्ताय
समसमेवांतरं तोरणानां पार्श्वमानमित्युक्तं भवति अन्यथा तत्तथइति कामना विषयमन्यथा प्रमाणमि
५० त्यर्थः शाल्यमित्यादि शाखोपरिपङ्क्तिका रूपं तत्तच्च हस्ततोरणानामष्टाभ्यां गुलेभ्यो योनक्रूध्यात् नव
हस्तस्ययानि तोरणानि तेषां षोडशांगुलात्मरेवा शाख्दश्चेवांतरविभागो त्वेति द्विहस्तादीनामष्टहस्तान्ता
50 नां यो विभागानुसारेणभागकल्पना साध्वबुद्ध्यैव ज्ञातव्या किंच कृतो गुलाधिकेयनान्तु च श्रीमत्पिंगला
मतेषु एकांगुलाच सर्वेषां शालवृद्धिः प्रकीर्तिता पूर्वोक्ताष्टांगुलमानादिति तत्पृत्तेत्यादि तेषामेव तोरणा
नामुपरि पार्श्वयोर्या निर्गमस्तम्भला निलानि विस्तारात्पंचमभागेन तान्यष्टेत्यादि सामान्येन प्रमाणेन र
दूतेरणोति साध्यमन्येन तत इत्यादि निशाकरस्तु खो वृष दारशब्दे बाला भिधायकत्वात्कार्तिकेयवा
चकः अग्निरिति चंडी प्रसिद्धः यतो गणेश्वराणामेव प्रतीहारत्वेनस्क्रतिः तद्ब्राणान्द्र स्मरन्निति तेषां प्रत्येकं
येयस्य गणाः स्वस्वव्याप्यादयः तत्तोष्टावित्यादि प्रशान्ताद्याष्टशांनामष्टौकलशानां संज्ञा स्पष्टाः श्रुति
पं

धारिकाग्न्यधिवासमंडपवेद्याः कोणकोष्ठानि हिमेंद्रेत्यादि हिमेंद्रायुधबंधूककुसुमनीलघनोप
मा इत्यत्रोपमाशब्दो हिमादीनां प्रत्येकमभिसंबध्यते हिमोपमा इंद्रायुधोपमा बंधूकोपमा कु
सुमोपमा नीलोपमा घनोपमा इति प्रागादीशानांतदिक्पतीनां क्रमात् मध्ये ब्रह्मणा यवा चित्रेति त्रि
त्र्यश्रेन शाद्बलस्य हिमोपमेत्युक्ता पुरेनरुक्तिः शंखकुंदेत्यर्धपर्यायैः श्वेतवर्णस्य युक्तत्वाद्दृष्टो
षः वारुणीयाघनोपमा प्रोक्ता सा विकल्पेन धवला कार्या भवंत्यासु यत इति कामादिभेदेन स्व
स्वकार्यानुरूपवर्णा भवंतीत्यर्थः अष्टांगुलेत्यादि मध्यप्रदेशे अष्टावंगुलानि उच्छ्रिता स्थलिका
धारिकाभिधाना निकोष्ठानि चतुर्हस्तानि यस्याः सा तथा हारलिके लिंगादि हस्तादीनां नवहस्तानां
हस्तस्य वृद्धौ कोष्ठानि स्थलिकार्धांगुलेनांगुलेन वृद्धिः हस्तेत्यादि हस्तमानादिनान्येनापि मा
नेन यत्कन्यसकन्यसंध्यंगुलोत्तरा वृद्धिः तावद्यावन्नवहस्तप्रमाणपरिगतस्तृतीयांशो हस्तकर
स्य द्वितीयहस्तस्यैव षोडशांगुलाधिको हस्त इत्यर्थः वेदीत्यादि वेदीति चतुरस्रं भगशब्देन यो
न्याकारमग्निमंडपस्येत्यादि एतत्कुंडाष्टकं पूर्वादिदिक्क्रमेणाग्न्यधिवासमंडपवेद्याबहिः प्रासा
दस्य वा बहिर्भवेदिति संबंधः ततोन्यद्वेद्यां मूर्धनीति शिवेशयोर्मध्ये यद्भवति तत्तत्व पंचेत्यादि व
क्ष्यमाणनयेन ब्रह्मभिः पृथिव्यादिभिर्वा पंचभिर्योन्यासस्तस्मिन्वृत्ताकृति चतुर्दिक्षु मध्ये शिवेशयो
स्तथैव पंचमे आशयादितराणि वेति कामनातस्तथा तथा तु पाणीत्यर्थः तदाकारेण वेष्टनमेख
लाभ्यंतरे भूमेर्भागात्मना योगायेष्टा चतुरस्रा योन्यादिनेव करौष्टमित्यादि कुंडे चतुर्विंशतिभा
गेनोष्टः कर्तव्यः अत एव हारलिके एकांगुलमानेन कुंडेत्यादि नाभिः सर्वकुंडानां तथैव हस्तमा
नादर्धेन त्रिभागेन वा हिता सर्वेषां चाश्वत्थपत्राकारेणैकरूपैव मेखलापि कुंडाकारा हस्तमाने
कुंडे यद्येका मेखला तत्सा षडंगुला अथ भिरस्तस्त्वतु भिस्त्रिभिर्वाभ्यां क्रमेणांगुलाभ्यांत

तन्यत्र दृष्टेन्दुपाततः इत्येषवर्णार्थोनुमंतव्यः शेषमधमधः खनेदिति मेखलामानस्याधः खातोहालि
कस्य पंचदशांगुलोनुपातत इत्यर्थः द्विगुणमित्यादि लिंगस्य योन्यस्यभागः ततो द्विगुणा विस्तृति
भद्रासनेभद्रपीठम् भद्रमिति शोभनं अथ स्रुक्स्रुवलक्षणं स्रुक्स्रुवावित्यादि किंशुकः पलाशः
भाव० श्रीपर्णीवृत्तएव प्रोक्ताभिधाने योन्ये पौराणिकः कश्चिद्दृष्टमतोवाकुर्यात् काश्मर्य्यभोपिवेति केचि
त्कामनाविषये यथाग्निकादपिवृत्तादित्याशयः स्रुक्तावत् वद्धायामेति वद्धायामेति षट्त्रिंशदंगुला
देर्ध्याद्र रत्नागाष्टवेदिकेति कन्यसादिलिंगापेक्षयेतत् अयमर्थः तत्र मानांगुलवेदिका स्रुक्कन्य
सूत्र० सानाम् युगाः सप्ततत्त्वांगुलमिति मिधानाम् अष्टांगुलवेदिकाज्येष्ठानां अंगुलमानेनचतासां
कंठत्र्यंगुलस्यगांभीर्येणसर्वासामाज्याधारो नंतरमेव वक्ष्यमाणाभिधानमवटमंडलं यत्रस्रुची
णिचत्वारिपंचवांगुलानिवाविस्तृतं परिवर्तुलत्वात् एवएवतस्याः संहितांतरष्टकलक्षणया विशेषा
५१ न्यद्दैर्घ्यादि सर्वसदृशं श्रीमत्किरणे नहि स्तुतिमानेषडंगुलयङ्क्तं तत्रैव षड्वृत्तं पुष्करम्भमादितिः
कंठपार्श्वान्त्रखातं यावत्त्रांगुला मुखप्रदेशे अर्थेविभज्य मध्यपंचमभागवर्जं प्रतिपार्श्वभागद्व
51 यात्स्रासो वेणिकेणः त्र्योपरिकंठस्यपृष्ठपार्श्वप्रान्तावधियेस्याः तथाक निष्ठाप्रमाणेन पृथुः प्रारभ
स्त्रांतावधिः यथायथं निम्नमाज्यनिगमः अवटमंडलात्कंठस्यपृष्ठे मध्यमार्गेण त्रुखातं याव
दास्याः कल्पयातुजलः षडंगुलप्रमाणो योदंडस्तदग्रप्रान्तवेदिकाधः स्फातिसंख्येयमन्नेमिरंगु
लेरन्यास्तन्मात्रवेदिर्येस्याः उक्तंच मृत्युजिद्विधाने षडंप्रायशिराहेनदंडः कुंभसमास्थितइति इत्य
दीर्घसमासेव्यवहितसंबंधिपदेश्वस्रुगेवविवक्षिता स्रुवस्त्वादि तयोनिरितिसमानजातीयएवं अ
गस्त्ववत्स्थूलदंडः कर्षप्रमाणस्याज्यस्याधारोवक्ष्यमाणाभिधानस्य पुष्करस्यावटोगांभीर्येयस्य
दंडमूलेप्रारंभेष्याहितावि निर्मितानागंडिकाश्रामलसारान्तकृतिर्यस्यसस्यांगुलोच्छ्रितदैर्घ्योवेति हस्तमा

शिव
५१

नीयवाडा विंशत्यांगुलानां गोपदाभाग्रपुष्करइति गोपदमिति विंबानुकारो मध्ये शिखो नयावन्त्य
प्रयो न्तरेखयायुताः तत्पाश्वादीशाङ्गभीरेयस्य पुष्करस्य पृष्ठे बहिः कुंभद्वयेन च युक्तः एवं रूपः स्रुवो
यवास्तन्त्रे सकलस्यैय थोक्तः एतयोराकारः समामिपत्रादवसेयः समिध इति यत्तत्पत्राश्वत्था
दयः स्थूलत्वमानेन कनिष्ठायाः यानाधिकाः अष्टाश्व इत्यादि चरुकृते याः स्थाली सा तौडवरी ताम्रम
यी तथा प्रतिसराइत्येकहस्तसूत्रेवलिंगस्य ब्रह्मादि भागप्रदर्शन सन्ध्यामानि रक्ताकुंभा निद्राकल
शाः अघेत्यादि सबाह्याभ्यंतरमिति यथैव बाह्ये करन्यासादि कृतं तथैवाभ्यन्तरे पुष्पे छकाख्यौ पीत्यर्थः
परांत निर्माल्याये ति सकलक्षोभोपसंहारद्वारेण स्वरूपावस्थितेः शान्तरूपात्मिकैव पराशक्ति तौ स
मावित्य सहजशुद्ध्यपहतसामर्थ्यत्वेन स्वात्मनः क्षोभान्तःस्त्वादि मूढत्वान्तहिलयास्वतत्वादाविभा
वः तदुक्तं स्पंदकारिकायां गुरुभिः निजाशुद्ध्यसमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः यदा क्षोभः प्रलीये
ततदास्यात्परं पदम् तदास्यात्त्वक्तु विमोपधर्मोज्ञत्वकर्तृत्वलक्षणः यतस्तदीप्सितं सर्वं जानाति च क
रोति च कर्माण्युं विधायकरमिति संहितां तत्र परिदृष्टविधिना यथोक्तं सुरु संहितायां सर्वप्रिन्यालहस्त
तु कृत्वा गंधायलं कृतम् न्यसेद्ब्रह्माणि शाखास्तु पंचपंचसुनुक्रमात् गंधमंडलकं कृत्वा वामांगुष्ठेन
मध्यतः विन्यसेत्तत्र देवेशं विद्याराजपरं शिव पूजयेत्सार्घपाद्यैस्तु गंधधूपपवित्रकैरिति अन्यवास्त
न्त्रविधानाविन्यस्य संपूजितस्थशिवमंत्रास्कोयत्रतंकृत्वा उक्तं वदितिप्रागुक्तनयेन सद्योधरशिर इ
ति शिखसंतितंकलशादयमीशान दिशि विन्यसेदित्यर्थः मंडपस्येत्यादि पूर्वोत्तरेशानपश्चिमेभ्यः
अन्यतमेनवस्तुके च्छकेषु मध्यात्मागादीशानं तं कौमेराणा शिवसदाशिव ईश्वर विद्या माया काल नियु
ति पुरुष प्रकृत्याख्यानिनवैव तत्वानि विन्यस्यानि यस्मिन् कारकाणीत्युपयोगद्रव्याणि स्त्रुग्मतिष्ठादी
नि रत्नानि पंचाभिधानानि विन्यसेत्तेषुपंचसुपात्रेषु पवित्राये दितिब्रह्माभिरादियहणादंगेकदाचित्

यङ्कं ओं श्रीमन्मिंगलामते नद्धकेश्च हृदाद्यैवेति ब्रह्मभिश्च सद्योजातादि ॐ मेणगोमूत्रं गोमयं तीरं दधि
सर्पिः ॐ शोदकानि ॐ मादशादिभिः ॐ यादिति सद्योमयमित्यादि सद्योमयमित्यपतितेभूमायत्र
हैममुपस्करमिति सौवर्णं गृहोपकरणं भाण्डप्रायम् सर्वाभरणजातं चेति सौवर्णमेवाभरणं हृदं
भाव० प्रकृतानित्यादि प्रकृतितत्त्वस्थाने ॐ ॐ मादिकमिति आदि ग्रहणात्कर्पूरशब्देन मृदद्रव्यादि गाह
नद्रति मायायां नराजनं नेवद्गभकाव्ययायस्यसिं इं नड्वेत्यादि नड्वरादि वृत्तसंभवं त्वक् संग्रहम्
कषायसंग्रहं हरीतक्यामलकक्षीरवृक्षशाकल्यपरिपाको त्यादिति गंधानिति पूर्वोद्दिष्टान्मृगमदा
दीनन्याश्च स्वस्वस्वरतीन्द्र नियताविति नियतितत्त्वप्रदेशे तन्नोष्ठावित्यादि तद्ध्वाधेष्टस्वदिक्तकलशा
चू० श्वकं तद्विशेषणं श्वेतोमलो गंधगर्भ इति श्वेतचंदनवारिगर्भः अमलो गगणादि सलिलगर्भः एवं
यावदेषु विमिश्च संलिलगर्भः नेचलारादयोगर्भोदाख्य सन्दशीताः अष्टावष्टसु स्वनामभिश्चतुर्थ्य
ते रिति याम्यस्थनिजाम्नेयः यथा भगवतः परमशिवस्यात्ममूर्तिर्विद्यामूर्तिः शाक्तिमूर्तिश्चेति
५२ तिस्रः तत्रात्ममूर्तिर्ब्रह्मभिः विद्यामूर्तिर्विद्यांगैस्यथ्याकरणप्रस्थानेनाष्टाभिर्मातृकापर्वभिर्नवमे
नस्कृताभिधानेन तत्कारणपूजादिदेवस्य शाक्तिमूर्तिस्तु वामाद्याभिरष्टाभिर्मनोन्मनीवर्जं विश्वाद्या
52 श्चाष्टावेव रौद्रीवर्जं नामाभिधानानि श्रीमद्भैरवेऽभिहितानि यदुक्तं॥ विश्वतानक्रियेवाङ्कचवागीशी
ज्वालिनी तया वामा ज्येष्ठा च रौद्री च परमानवशाकयः इत्यनेन उमापत्यादेस्तु तन्माव प्रादिभिश्च
शाक्त्रसोकाभिः यदुक्तम् ॥ भूमिरापोग्निरनिलं खमात्मा चंद्रभास्करौ देवदेवस्य कथिता मूर्तयोष्टौ स्व
मानत इति एतेषां यस्याममीयामूर्तेयस्तत्रामभिश्चतुर्थ्यन्तेस्तैकलशाम्भालन्तु कार्य्याः एतत्स्वमूर्ति
मूर्तीशादिस्वरूपमत्रैपादद्देशेभान्तुः भ्येन्नामूर्त्तिन्यासं गृहत्वम्ः ॐ ध्योदित्यादिना स्फुटमभिधास्यति
इहतु प्रसंगात्किंचिद्व्याकृतं बहिर्न्यसेतेषां कलशानपरानपि महाप्रतिमासु बद्धजलस्नानापेक्षया

मेडपस्येत्यादि कषायवर्गोस्ति तदनंतरमेव पूर्वोदिताभिधानवृत्तसमुद्भवेनत्वक्फकल्केन तथा च श्रीमति
गलामते कषायैः क्षीरवृक्षोत्थैस्त्वक्फकलकैर्लेदनंतरमिति अथ लक्षणोद्धारः तिन्यस्येत्यादि लक्ष्मा
वभास्येदित्यनेन पूजाभागमेव ब्रह्मरेखा विहीनं नवधा भोज्यं नैव लक्षणोपपत्तेः श्रीमत्रैदिकेश्वर
मतेपि ॥ स्फुटमेतत्फलं पूजाभागं त्रिधा भाज्येति श्रीमत्किरणेपि ॥ ऊर्ध्वभागं त्रिधा भक्त्वेति त्रिभागन
वभागकरणात्मकपक्षात्रैभेदः भागत्रयेत्यादि उपरितनभागत्रयादर्धो लवनमिति लक्षणात्मकरे
खाद्वयमवतारणीयं तत्राप्युक्तं लक्षणं स्यात्त्रिभागिकमिति श्रीमत्रैदिकेश्वरमतेपि ॥ द्विभागाल्लक्ष
णं भवेदिति लक्षणरेखयोर्मध्यप्रमाणमाह लिंगायामेत्यादि अर्धनासमं भवेदिति अर्धफनासममग्रेस्य
लिंगस्य यच्चायामो दैर्घ्यं तस्योडशभागे कृते सति भागे कन्यागाङ्गागाहृयमानेन लक्ष्मदेहस्येति लक्षणा
कृते विष्कंभो व्यवधानात्मकमंतरमित्यर्थः इत्थं सर्वलिंगस्य चतुर्विंशतिभागे नार्धोपन्याललक्षणैर्वै पुल्व
ग्रतोन्यो विष्कंभऊनोधिको वा भवति किंत्वसावुपदर्वोल्बद्वसिद्धिनिमित्तलक्षणरेखास्थौल्यमानमाह रेखे
त्यादि उत्तमोत्तमलिंगे षट्यवषट्युलानत्तामाणेन गंभीरा लक्ष्मरेखा अन्यान्येष्वपि तु तन्मममध्यमादिषु कन्यसके
न्यसांतेषु त्रैराशिकाक्रमेणा प्रकारान्परिकल्पयेत् नवगुणितानामष्टानां यवानां ह्रासमतिभागसंख्याप
लक्षितानामष्टाष्टभागापहारतोष्टावेव भागाः कन्यसकन्यसस्यायांति नवभागोनमेकयवप्रमाणमिति
यावत् तथा चोक्तं श्रीमत्किरणे ॥ ज्येष्ठलिंगस्याया रेखा द्विरष्टावयवा भवेत् इतरेषां तु क्रमशः स्याद्ध्रासांगाद्धा
नं नवकमात् तद्धासमतिभागेन भवेद्यद्वान्यथा कृतम् यवाष्टकं यदुक्तं तन्नवभागविभाजितम् एकैकह्रास
तो रेखा ज्येष्ठलिंगक्रमादिति पद्मसूत्रयोरुत्सवस्थानमाह भागत्रयादित्यादि नवभ्यो भागेभ्यो भाग
त्रयादर्धोर्ध्वे लंबनरेखे स्थिते ते पि पुनर्भागत्रयादर्धः पद्म

सूत्रविनिर्गमः अस्योलंबनेरेखावानिरर्थः श्रीमल्लिङ्गलामनेपि ॥ लंबसूत्रार्धमानात्तु पत्रसू
त्रावतारणमिति तस्य च सूत्रसूत्रस्य यत्तत्काचिह्नं खी विज्ञाय अर्थव्यपाश्रयात्कामनाव श्रात्मायम
पत्रसूत्रविनिर्गमे सामान्येनाभिधाय पुनर्विस्तरेणाह पत्रेत्यादि तस्मिन्पत्रसूत्रव्यक्तिस्थाना
भाव० न्तके पूजाभागादथः स्यात्रिभागे पत्रसूत्रे अष्टविभक्ते सत्यधोभागद्वयवर्जं यत्तंभागानां पत्रसूत्रोत्पाद
नपूर्वं परिवर्तनम् तदुक्तं तत्रैव तदर्थं मष्टधाभक्त्वा षट्सूत्रमानं पृष्ठतो युतमिति अत्रैव विकल्पेन लक्षणान्त
रं नवेत्यादि तस्मिन्पत्रसूत्रे नवभक्ते सति सप्तभागानां परिग्रहणात्सकलकामदं लक्षणं अत्रैव तृतीयः
सू० प्रकारः भागेत्यादि त्रिभिर्विभाजिते तस्मिन्नेव पत्रदेत्रे भागद्वं तत्सार्धेन विवर्जितं वा लक्ष्म त्र्ययमर्थः त
स्मिन्पत्रदेत्रे विभाजिते अधोभागार्धवर्जं सार्धभागद्वयात्मकसूत्राभ्यां विवर्तितं लक्ष्म संततिमीप्स
तां राज्ञां कामानां च तदुक्तं तत्रैव लंबार्धगुणवत्कृत्स्नमाज्ञागद्वयस्य तत्सार्धमेतत्स्थितमेभाग
५२ मात्रार्धे भाविताग्मना मिति पुनस्तत्रैव च तत्त्वभेदो पत्रलक्षितस्य तुर्थः प्रकारः विको रत्यादि तस्मिन्ने
व प्रदेशे षोडशभाजिते सति प्राग्वद्द्योभागद्वयवर्जं तत एवाथः अष्टमूर्ध्वे क्रमेणाष्टारं संख्ये पंच
मिभांगे पत्रसूत्रद्वयमुभाभ्यां पार्श्वाभ्यामवतारणीयं तथैव भागद्वयवर्जं नवभिर्भागैर्नन्यत् भानु
भिरितिद्वादशभिस्तद्वदन्यत् शक्रैरिति चतुर्दशभिश्चतुर्थमन्यद्वेद्वानवमं अंशाक्रमेणावेति
तिर्यग्रेखाभिरूर्ध्वरेखाभिश्च तन्द्रवं विभज्य कोष्ठकव्यक्तेः प्रतिकोष्ठके करणागन्यत्तु सारेणवा
पत्राविति पत्रसूत्रे अपैवतारणीये पृष्ठइत्यादि तयोर्द्वयोः पत्रसूत्रयोर्लिंगस्य पृष्ठतो यद्गृहसंतत्य
र्पितेयावत्संगमः कार्यः सर्वसाधारणः इति सर्वप्रकाराणां लक्षणानामधोभागद्वयवर्जनन्या
येन पत्रसूत्रद्वयं यन्त्रेन पृष्ठं ब्रह्मसूत्रांतरं नयेत् उक्तं च श्रीमत्रादिके अवमाने ॥ संगमः पत्रसूत्राणां

शिव
५२

द्विभागपृष्ठतो भवेत् अत्र सर्वत्रागमसंस्थाने कार्य्ये यत्नाद्धि पश्चिते भोगकामानामन्यदपि लक्षणांतरम्
पृष्ठेत्यादि अथः स्नपनमूर्ध्वे गगननयायः पृष्ठस्ते सिंहलक्षणस्य मध्ये नीतियावत् तत्र यत्र मस्तकाकृति
वा तल्लक्षणभागस्तिद्रमिति पृष्ठभागांतांस्य चमभागानि के यावत्तार्द्धस्त्वस्त विधिनेत्यर्थः तत्रैवेमा
दि तस्मिन् प्रदेशे मस्तकोर्ध्वे वर्तीलक्षणांश्रयवाकावानुकारेण तद्वत् तथाभूतं भक्तिनिमित्तं क्रियतेय
लक्षणवर्ज्जे अथ संपत्तस्त्र युक्तं यदुक्तं तन्मुक्तिनिमित्तं तिर्य्यगित्यादि स्तंभादिनिमित्तं यत्न क्रियते
तत्समसमभागे तिर्य्यगिति तिरश्चीने स्थितत्वात्ततयवाकारे दर्शितः तथा संस्थानेनेह लिंगे त्रैस
मसभागे लक्षण पृष्ठे पार्श्वे हृयावद्बंभे न कार्य्यमित्यर्थः तस्येत्यादि तस्य गजाख्यस्य तत्तथा रूपे स
कैवरेखाग्रयो भवति अत्र सरूत्वन्यायेन लंबस्त्वंतरेपत्तस्त्रयेच भवतस्तस्य रेखा भवत्येकेति
कृत्वा प्रगुणोति सुपुष्पा हरिवादिनेति विस्तुभागावधि तत्त्वपोवस्थितभागांते यावदित्युक्तं
भवति लोकपाललिंगानां सामान्येन पत्तस्त्रविनिर्गममाह तथाभागेत्यादि अन्येषां पु
ष्पतस्त्रैकैत्रैत देवपूर्वो भागस्त्रत्रिभागदिशामध्यभागे तत्सूत्रविनिर्गमइतियावत् तदेके
त्यादि तदुक्तरूपलक्षणमिद्धपूजिते लिंगे वज्रसंबंधिनासंस्थानेन तत्संस्थानचतुरस्रनमिथा
नाफल्लेनावेदयति नीलाणां तस्यैव शिरोवर्तनानावल्लकशंच मध्यदेशात्किंचिदुत्कर्तितव्य शा
तेत्यादि शक्तिसंस्थलिंगसंस्थनात्तदपिलक्षणं शाक्याहुम् अथ विष्कंभस्त्रम्तमिति लक्षण
विष्कंभार्थाद्भयपार्श्वविभये च्युतिरिति ह्रासो यस्यात्तपवो नतमस्तकं तद्भवति यास्येत्यादि
कपूजितेवारुणपाशस्याग्रंशिरस्तदाभतस्यापिशिरइत्यर्थः नैशाचेरत्यादि नैऋतेस्त्रसिजिह्वा

स्वाङ्गुष्ठान शिलासाग्रं यस्य तत् सामान्येचेत्यादि लोकपाल लिंगेभ्यो यानि यानि तानि सामान्यानि
भीलानि भिन्नं तेष्वयथाक्रमादिभेदेन शिरोवर्तनाकृता तेनैवाकारेण लक्षितेन लक्षणमपीत्युक्तं भ
वति तेनेत्यादि न लौहे पि चले इति स्थिरे लौहे कर्तव्यमित्यर्थः नबाणलिंग इति स्वोलिंगात्मक
भाव० स्याकारएव बाणलिंगरोह नदीप्रस्रवणोद्भवानां लक्षणमेतौ नित्यसन्निहितत्वेन लक्षणोद्धार
पेक्षापुरस्तादपि वक्ष्यति बाणलिंगं पुरा सिद्धैः संस्कृतं नित्यसन्निधीति रोहइति स्वयंव्यक्तेन नदीप्र
चू० स्रवणोद्भव इति नपरं नर्मदाप्रवाहादुद्भवो यस्य तस्मिन्यावदन्यतोपि कृतस्मिन्नदीप्रवाहात् रत्न
लिंगानां भास्वरं तेज एव नद्रेत्यत्तुरित्युक्तं भवति दृगुन्मीलनमिति नेत्रविकासः लक्षणमाहात्म्य
माह लक्ष्मेत्यादि ज्ञानक्रियात्मकयत्वारमेशधामतेजस्तत्त्वरूपत्वेनानएवतेन विना लिंगेषु
कदाचित्सान्निध्यं न देव विशेषयति मानोन्मानादिनेत्यादि मानाद्विरहितेलिंगे यथोदितयुक्त्या
५४ प्रतिपादितेन लक्ष्मस्त्रस्ति तत्त्रत्रावश्यमेव देवतासन्निधानमायाति मृग्येत्यादि मृत्युजिता १ २ ३ ४
तेनरत्नोद्भवाः सिद्धार्थाः नैराजनं प्रागुक्तमेव त्रापि च शीतलकमित्यपरायस्य प्रसिद्धिः एवं पि
54 ष्टकेन ः सर्पिस्तथादीप इर्वीतत नर्काचिक पिंडादिरुच्यते सुमनः शब्देन यानि कानि चित्पुष्पाणि र
त्नकरबकमिति मुक्तामणिरत्नकनकप्रायं यथनं तत्तोवेद्यामिति वेदिमध्ये वालुकारचितस्थाने लि
कार्या कुशांकुरक्तेप्रस्तरणे स्थापार्श्वे प्राग्ग्यं पद्मं विकल्पयेत् यद्वा कर्णमल्किरणो वालुकापूरितेपीठे तत्त्व
ध्ये स्तरणं कुशैः प्राक्शिरः स्थापयेल्लिंगमिति आसनमंत्रेः स्वेरिति आसनमंत्राः स्वकस्वकसंहि
तादिपरिदृष्टाः पद्म तत्रतावद्धर्मादीनां चत्वारः आनंतस्यपारमेश्वर्यामधिष्ठानशक्तेश्च द्वाविंशतिः शिव
५४

तत्त्वदायतन एवेति प्रणवेनैवेत्यर्थः गुणाधिका इति मूलमन्त्रस्य यावन्त्या गुणाधिका तेन कुल
विहूवर्जितस्याकृतिचान्तिव्य यदुक्तं यत्राकृतिस्तत्र गुणावसंतीति प्रागालब्धमिति प्रागानि
मंत्रितं शिरः समीपे निद्राकलशं तन्मस्तिनेत्य ब्रह्मणेत्यमेतत् उपाधानं शिरोधारणं विधानक
मिति तस्या एव स्थाल्या मृग्मस्य गर्ते शिलामिति भेषभाजनं पाषाणात्मकं पात्रमिति भोजनकृ
तेन दाधारः गृहोपस्करणानि यानि चेति स्थाल्यादीन्युक्तानि यानि चाप्यनुक्तान्यपीत्यर्थः पु
ष्पप्रतिसराणीति अकादनपटस्योपरि पूर्वोक्तनयेन ब्रह्मादिभागप्रदर्शकान् पुष्पस्रग्दामा
दीन् भूतिभेस्म प्रकाराणि तिस्वापस्थाने सर्वं यथोक्तं विनिवेशनं पुष्पान्तरिस्तान्यायेन परिकल्प
येत् लोकेपालास्तु संयुक्तानीति अत्र क्रियांतरास्त्रवणान्तरिकल्पयेदित्येव क्रिया शिवाज्ञा प्रति
बोधितानीति शिवसंबंधि यदाज्ञापदं तेन बोधितानेवं भवंनस्तिष्ठन्ति त्याज्ञापदम् पादेदेशान्या दि
सगादितः पूर्वमित्यादि कुंभप्रतिष्ठाविधिसमये स्थाववद्भियजमानाकेजलानि लेत्यादिना स
मूर्तिन्यासोगादितः पुनरिह प्रसंगात्कथ्यंते भोगिनश्चन्ये तेनावह्मायाः स्वकस्वकेशस हि
ताम्रूर्तयोभोगार्थिनः प्रतिष्ठायां अन्यच्च भोगिन एवानंतादयो मंत्रनायकाः शुद्धेमार्गे इति मा
र्गोर्ध्व सदाशिवतत्त्वावधि भोगकामानां या प्रतिष्ठा तत्रानंतादयो यथा गुरुप्रतिष्ठायामन्ये वे
त्यसितांगादयो भैरवाख्या मंत्रेश्वरा एव यथोक्तं श्रीमतंगे लाभमते भैरवान् रुद्रकर्मणि असि
तांगोरुरुश्चंडः क्रोधउन्मत्तकस्तथा कपाली भीषणश्चैव संहारी भैरवेश्वरा इति भैरवाश्चेतेश्वरा
श्च मंत्राणामपीत्यर्थः क्वचिल्लोकमतोपि वेति तत्रैव रुद्राः रुद्राध्वरोक्तापि लोके पालमूर्तीशा इति
अन्येत रुद्रारुद्राध्वर इति सितासितप्रतिष्ठायां शैववेदमन्त्रविहितायामिति व्याकुर्वते नदयुक्तम

वेस्याः प्रतिष्ठायास्तथात्वप्रसङ्गात् ॥ धारिकेत्यादि योधाचोव्यापकाइति स्त्रीप्रतिमाप्रतिष्ठायां धारिका
दीप्तिमत्याद्याश्चतस्रोमूर्त्तिशक्तयएवन्तन्यस्तमूर्त्तीश्वराः पंचेत्यादि भोगकामस्य सदाशिवप्रतिष्ठायांत्मा
द्यात्माकाशपर्य्यन्ताः पंचमन्त्रयोमूर्त्तीशाश्चब्रह्मविष्ण्वादयश्चादिशब्दात्रुद्रेश्वरसदाशिवान्ताः पंचमु
भाव० मुक्तेस्तत्त्वन्यस्तप्रतिष्ठायां निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्ताशान्त्यतीतान्ताख्याः पंच मूर्त्तयो यथा सद्यःसद्योजा
ताख्याः पंचमूर्त्तीशाः हृदाह सद्योजातादिदेवतइति अन्येतु पंचमूर्त्त्यात्मकेत्यासइति मंगलप्र
प्रासादाइत्याहुः अन्यत्र मुमुक्षोरेवस्त्रीप्रतिमाप्रतिष्ठायांवामाज्येष्ठाक्रियाज्ञानीइकाइत्या
चू० ख्यायासोताः पंचईश्वराइति मूर्त्तिशक्तयएवत्तुइकर्मनिमित्तंयान्तुयाश्चचोः कालसंकर्षिण्या
द्यातास्तमहामोहाद्याः पंचयावत् त्रिखंडादनुवर्मेति त्रिप्रकारोमंत्रमार्गेतस्मात्रिखंडदनुवर्मेतोमं
त्रमंत्रमहेश्वरात्मकं सेवाकल्पयाः संसिद्धाश्चतएवोक्तंचानंतादयः शुद्धेमार्गेमंडलिनोपिका मुमु
५५ क्षवोनिवृत्याद्याः सद्योजातादिदेवतात्यादिनाइत्यमनुरूपतयासेश्वराश्चष्टावुक्तनयेनमूर्त्त
योथवापंचविन्यस्याक्षिपदस्थइति ब्रह्मभागादिषु त्रिष्वपिपदेषु गुणपदेवतास्तुपिंगलामत
55 इवमूर्त्तिनकक्रिमूर्त्तीशानांक्रमेणब्रह्मभागाधिकोन्यासः साधारणेतिप्रणवेनमाणुरूपेणन्यासःसा
धिसाधारणत्वात् यदुक्तंतत्रैव ॥ मूर्त्तिमंत्रात्तयान्येवाएकोवायासरोव्ययइतितद्व्यापकं महेशानमि
ति निर्दिष्टानेकप्रकारमूर्त्तिवर्गेभ्योन्यत्तमवर्गोयाविन्यस्तासांव्यापकं महेशानमित्युक्तएवतास्यो
महांश्चेशानश्चसर्वतोमुखशक्तिकमिति स्वस्वाध्यव्याप्याविद्यात्माव्याप्यस्यार्थ्यंजानस्तवांकक्रिमम्
हस्त्वेनसोतेतदंमयात्मकेनप्रकाशमानं अतएवचसर्वाकारंतस्यापिहेयस्य यस्याकारः सर्वस्व
स्यात्मनिमम स्वसंमि त्रिमिति कारणगत्यात्कमेणोर्ध्वं शादशांतेयावन्नादोन्नारसर्वम् पुनः ॥
मि

शिव
५५

शाक्तं तत्प्रवेशादिति यावत् भिन्नं वा स्वाणुनेति स्वमन्त्रेणात्तरसम्पुटात्मकेन भिन्नमिति सम
स्तव्यस्तानां शंभवान्यस्तत् नाडीसंधानमिति तेषां दिग्विन्यस्तानां मूर्तीशानामन्वन्तरत्वेन भिन्न
चिन्तां प्रतिष्ठेय नाड्यां तन्नाडियोजनात्मकं येन एकनाडिप्रोतं समस्तमूर्तिमूर्तीशाजातमवभास
येत् अभिन्नचिन्तां तु शिवात्मब्रह्मणां मूर्तीशत्वेनात्र विभागेन विन्यस्तानां पुनरप्यवयविनो याना
डीतस्यामुक्तप्रकारेण संयोजनमेव अभिन्नचिन्तेति पाठान्तरपनिमित्ते दिग्विभागाविन्यासा
दिनैतदेव प्रकटयति प्राचितस्तु कथमित्यादिना बिम्बविकेति अंबिकापदमत्र समस्तानां स्त्रीप्रति
मानामुपलक्षणं सहस्रांशुः सूर्यः सर्वाखित्यादि कदाचित्प्रत्येकं मूर्तिधरेभ्यः प्रत्येकं दिश्यपृ
वासेर्वस्म मूर्ध्नावस्थिताः प्रतिदिशामित्यर्थः शिवएकादशिकेति शिवनन्देगब्रह्मभेदेनैकादशा
गत्वेपि संख्याविशेषो कान्तसर्वसंहितास्तत्तद्द्वारोद्दृश्यते तदत्तदनुपादानेनाव्याप्तेः यत्रापि
क्वचिद्दृश्यते तत्रतस्य पृथग्विनियोगः नैतत्पाशार्थशान्तये श्रीमत्कालोत्तरे हृदादिविन्यासादनं
तरमाह नेत्रं दत्वा तदा वासौ देवदेवः सदाशिव इति विधियोषणादिति शास्त्रविहितं यद्विधा
नमेव विधिः पूजाहोमजपात्मकस्तस्योषणाद्धेतोर्मूर्तीशानां सांनिध्यं भवत्येव तथेत्यादि ब्रह्मशा
ब्देन कारणं वाक्त्वेन परापरसूक्ष्मस्थूलचतुष्टयविभागात्मका वक्ष्यान विदः पंडितार्थवर
तयाव्याप्तिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण इति वेदानेष्टिकृ
इति वेदार्थानुष्ठानपराः नतु नरधिगतशैवार्थत्वेनानपेक्षितवेदाचाराः पठन्तो देवतालिंगान्म
न्त्रानिति देवतालिंगं चिह्नं वक्ष्यत्वेन येषां मन्त्राणां तान् पठन्तो नत्वौदासीन्यमाश्रिताः संस्कृताः
शिवशंबैरिति शैवमन्त्रैः कृतदेवन्यासादिकाः बहिर्बालोद इति यागस्थानाद्बहिः सोप्यवकाशनएर

नितिस्तोत्रमंत्रानिति विधिर्वीर्य्यप्ररोचनादिति विधिनाशास्त्रीयक्रमानुष्ठानेन शक्त्युन्मेषजननो विघ्नौ
घविनाशाय पर्य्याप्ताभवतीत्यध्याहारः मूर्तिस्वरूपमाह नैष्ठिकाइत्यादि नैष्ठिकाभौतिकाश्च मूर्तिपाः
कार्य्याः नैष्ठिकानां लक्षणं ऊतिलिंगाः भौतिकास्तु तद्वर्जिताः एतेषामेव प्रयोजकं तरम् स्वमूर्तीत्या
मृग॰ दि स्वस्यामूर्तेर्यद्रूपं त्रिनेत्रचतुर्भुजाद्यात्मकं सामर्थ्यं च दृक्क्रियात्मकं व्याप्तिश्च त त्त्वभुवनाद्य
ध्वनि तथा संधानं नाडीनामेव यत्नागतक्रमेतेषु स्वमूर्तिरूपादिषु विषये विनियोगाः एकानन्तायेषां तेन
तदर्थं सावधानाइत्यर्थः सर्वसंधानयोगकृदिति एकैकां मूर्तिं व्यक्तत्वेनोक्तानामेतेषां स्वमस्तत्वं योगसं
वृ॰ धानकारीदैशिकश्चेष्टः लिंगेत्यादि वेदीपीठिकेव क्रियाख्यापीठविग्रहेति पूर्वोक्तस्याद्यक्रियात्मकं पीठ
मित्येवमादेरनुवादः रंध्रेगर्भेभगाकारेणोत्कीर्णेलक्षणं यस्यानिरोधयेदिति लिंगवत्तद्वा समभागेपृथ्व्य
कृष्टललरणेप्रस्थापयेत् ब्रह्मशिलालक्षणं गर्भेत्यादि प्रासादगर्भस्य यश्चतुर्थोंशस्तत्स्थानेनेत्यर्थः
५६ श्रीमत्किरणेपि ॥ कोणात्कोणाच तत्सूत्रं गर्भमानस्य यद्भवेदिति श्रीमद्विद्यामतेतु हस्तमात्रस्यावि
स्तारांगुलाधिका तदन्येषांतु लिंगानां क्रमेणैकांगुलाधिकेति विशेषविस्तारामिति वक्ष्यमाण
56 दीर्घप्रमाणादिभिर्विस्तारार्थकैः शक्तंपतेर्निचितां स्वैरेतत्वक्ष्यमाणाधारधर्मिणीमिति लिंगमूले निवेश
येदिति स्थापयेयेव पृथक् शाख्यास्तरणोपीठिकावत्त् समस्तमूर्तिमूर्तीशेति मूर्तिमूर्तीश विन्याशाद्य
नस्याश्च पिकर्तव्य तत्त्वात्मकं च यत्त्स्कंधत्रय मंत्र विद्याशिवरुत्तिते तदङ्गिता तथानव गन्धाः रत्ना
दि विन्यासस्थानानि यस्यास्तां तथाभूतां न्यसेत् क्लिष्टामिति चंदनादिनाविलेपनेनचार्चितां समावृता
मिति सदस्त्रादिभिः स्वमंत्रैरित्यादि येयत्रवाच्यवाचकयोगेन व्यवस्थिताः तैः स्वतएवावाच्य विशेषणं
विधिशास्त्रविदिति विधिः शास्त्रोक्तं यद्विधानं शास्त्रं च मंत्रप्रयोगादिति तेउभेयोजानातिसएवं तेषांस्वैर्मंत्रैः

शिव
५६

पूजनं निवेदयति इत्यादि विन्यासस्थानानियमस्तत्र इत्यादिहेमतनुस्थलइति वचनमुद्देशार्थमेतस्या
ग्रे विनियोगः रोचनायरुचेदिति दीप्तिसंधुक्षणाय ततः प्राग्वदित्यादि प्राग्वदिति कुम्भप्रतिष्ठाया मि
वन्यस्तास्तनेषु तत्त्वमन्त्रानित्यादि आचार्यो मध्यान्तमस्मं दिगंशेषु स्थंडिलाद्यधिकरणएवास्तन विन्यास
पूर्वं पूजां करोति तेनैवक्रमेणाग्नौ मन्त्रोपस्थानादिको होमोनवथैवाष्टमिर्मूर्तिधरैः सहितस्याचेदेव
व्यक्तस्याकाम्ययोगवदिति व्यक्तं प्रकटं यत्स्याकाम्यं व्यापकत्वेन तस्य योगस्तादात्म्येनावस्थानं तत्त्वाभिन्न
इत्यर्थः एतदुक्तं भवति मूर्तिपाः स्वव्याप्त्या होमं कुर्वन्ति देशिकः सर्वव्याप्त्येति प्रागप्युक्तं सर्वत्र
धानयोगक्रे देशिकात्रम इत्यत्रमेव संपातसंस्कृतानीति तत्र होमेन देवत्वमाहेति स्रुवमुखेन बिंदु विन्या
सात्मकसंस्कारः कृतोयेषां तानि सम्पातनिर्व्यक्तत्वेनांतर्गतस्य विधानशक्ति यद्दाह तदाविस्तानि व्यक्तकर
णमिति आत्मादितत्त्वत्रयव्याप्तिमाह मायेत्यादि मायातत्त्वावधिरात्मतत्त्वव्याप्तिः सदाशिवतत्त्वाव
धिर्विद्यातत्त्वव्याप्तिः शिवतत्त्वावधिस्तु शिवतत्त्वस्येति लिंगविषयमेतत् पीठविषयं तु वक्ष्यमाणेषु
त्पातत्पीठं क्रियाव्याप्त्येषमात्मिका भगवतः परियहवर्तिनी याक्रियाशक्तिस्तदर्थः शिवव्याप्तिरिन्द्र
स्तं ब्रह्मशिलायास्तथा याधर्मिणी मिन्त्राधिका हत्स्यमानवाक्यादनेन मूर्तित्वभगवदधिष्ठानशक्तिसम
धिष्ठितायाय तत्स्याविद्याधारणस्तमत्वेनतद्रूपिकायास्तस्याः शुद्धविद्यावधिरेव तत्त्वत्रयस्यव्याप्तिर्भाव्या
इत्यन्ताः सर्वव्याप्तीः संशोध्यानुक्रमेणातः सर्वं संभूयपश्चात् मंत्राञ्जपेत् दर्भस्पृष्टा इति दर्भाग्रेण
तेन भागं स्पृष्टान्तस्त्राञ्जपेदित्यर्थः तेन भागमनेन शुद्धं संतं तेष्वीश्वरपदमात्मतत्त्वे ईश्वरो ब्रह्मा विद्यातत्त्वे ईश्वरोवि
ष्णुर्विष्णुपि हायिकाणारमेरीश्यक्तिः शिवतत्त्वे रुद्राधिष्ठायिकेतितेषु इत्यंतेषु ईश्वरं यथाक्रमीश्वरेण सहितं प
रतत्त्वमुपस्थाप्येति आत्मतत्त्वादस्येतत्तत्संपरस्मिन्यरत्र विद्यातत्त्वे तदात्मतत्त्वमुपस्थाप्यतेयोजयित्वा

सर्वएवमूर्त्यधिपः तदनेनरंगेनैवविधानेनापरेशोधयेयुः यावच्छिवतत्वं इत्यंतं तत्रत्रययोगः मूलादिर
त्यादि शांतिकं भाद्रवृषमंत्रेणाकरणाभूतेनाथवामूलमंत्रेण प्रोक्षणात्मकं कर्म प्रायश्चित्तार्थं यो विधिस्तत्त
भाव० थ्यं तेजयहोमात्मकं कर्म गृहतेमे स्तथैवोक्तं होमसमस्त्र जपएवकार्य्यः तथेत्यादि पीठस्यात्मतत्वादिभाग
त्रये तत्र येति लिंगवत्संप्रोक्ष्य शिलां तु येति तेनैव संस्कारेण ब्रह्मशिलामपि तथा च श्रीमत्स्वगेंद्रे लिंगेय
उक्तः संस्कारः सोपि कार्य्यस्तयोरपीति आधारधर्मिणी मिति पूर्वोक्तान्वाहः अग्रथनामूर्तीनायः संदेहः
सामर्थ्यतत्त्वतत्त्वां एतदुक्तं भवति परमेश्वरस्य समस्ताध्वमूर्तिव्यापकलतत्वां शक्तिमेव तदेवाह इत्यु
चू० त्यादि तत्वदर्शिनः परमार्थविदो ये भगवत एवैकाज्ञानक्रियाशक्तित्रयरूपां कथयंति आत्मादि तत्वत्रय
स्या इति यस्मात् क्रियाशक्त्यात्मको शः आत्मतत्वमित्युच्यते ज्ञानशक्त्यात्मकं विद्यातत्वं इच्छाशक्त्यात्मकं शिव
तत्वं एतत्रयपीठिकायामपि द्रष्टव्यं शुद्धेत्यादि लिंगपीठिकाब्रह्मशिलात्मके त्रितये सिंकुंडे सति तदात्म
५८ कस्य विधेः स्वरणनिमित्तं होमः कर्तव्यः कथमुपविष्टेरितीह तेनोक्तं त्वात्मविधिः संहितानत्वादपेक्ष्यः
यतस्तु इत्युक्तं श्रीमत्सु निःश्वासपारमेश्वरे पूर्वस्मिन्नग्निकुंडे तु स्नायेद्दक्षिणे तथा उदक्प्रत्येकं तु होतव्यमाचार्य्ये
मूर्तिधारके तैन्ततेवारुणे कुंडे वायव्ये तु तदैशाने एवं प्रत्येकं तु होतव्यमाचार्य्ये मूर्तिधारके मध्यमे चाग्निकुं
57 डे तु यागमंडपमंदिरे उदक्प्रत्येकं तत्वे होमंतु गुरुणा सदेति केन मंत्रेणाप्रत्येकं वा पदैरिति येतः पदैर्ख्यैलैः
पृथक्पृथक् कस्मात् एवाशक्यतनु स्मारेण समस्तैरपि व्याहृतिप्रयोगेणेत्यर्थः ततइत्यादि प्रोक्षाभ्यां मृदतिकर्णा
निकटे मनोहृद्येति स्नानशक्त्या यदुक्तं श्रीमन्मिलामते दक्षिणाग्रवरोत्विंदे निवर्तितविधानं च स्नान
शक्त्या समर्पयेदिति निरुद्धेति तत्कर्म शिवसमर्पितं कृत्वा स्वभास्वरमिति पाशुपतास्त्रेण सैवातिभास्वरत्वा
तेन चरुं फडंतेन मांसादगर्भादि विघ्नान्न न्हादयेत् करोत्यादि स्वयंभुवो ब्रह्मणः स्थानं मध्यमं तत्कोणस्थिता
तत्कोणस्तदानात् निक्षिप्य तात्वाहा शब्देन दारम्य तस्य यष्टिः प्रान्यधिकशतभागेन तत्र ब्रह्मस्थाने

पवित्य ज्योत्तरस्यां दिशि किंचिन्न्यान्यादप्य शिलांन्यसेदित्यर्थः विन्यास समयेच मंत्रमयोगयाह प्रणव
मित्यादि ॐ नमो व्यापिनि स्थिरे अचले ध्रुवे ह्रीं लं ह्रीं स्वाहा वर्ण १८ इत्यनेनाष्टादशमंत्रेण सैव्य
सर्वगतं स्मरन्निति परमेश्वरशक्त्याधिष्ठानात्मकं वल्मीकबिलं तदाश्रुत्यमिति प्रतिष्ठेय लिंगपीठात्म
कं स्नावदृष्टं भनितिरेधनामिति ज्ञानशक्त्यावलोक्य एवं भगवतः परमाशक्तिरसि तदाज्ञयावेह
स्त्री यत्तामिति गत्वैनेमैवक्रमेण तदकं प्रतिष्ठामनुत्त्वये ततो विज्ञापयेद्देवी माचार्य्यः पूजितां सतीम् त्वमेव
परमाशक्तिस्त्वमेवामनयाधिका शिवाज्ञया देवि त्वयाध्यासितव्यमिव सर्वदेति निरोध्यचवद्यमाणमभि
यानानि रत्नादीति विन्यसेद्वज्रमिति हेरकं अर्केष्टः सूर्य्यकांतः अतिनीलं महानीलं पुष्यकः पुष्परा
गः अञ्जरागः पद्मरागः दीप्तिशक्तिः समस्तदीप्त्यधिष्ठायिकायाः परमेश्वरी शक्तिः हेमरत्नवर्णमुक्ता
मेव अरुणं ताम्रमयस्यी मरम् बङ्काकूंचफत्तारं रूप्यं आरारख्यरीति ध्वनिः कांस्यं पत्रगः सीसः प
ते ध्याहेमादीनां अभिधानानि प्राक्प्रासनालिंगविधान समये प्रतिपादितानि तत्पुनरिहानुभाष
णं तदप्यतेनाप्रसिद्धाभिधानानामविस्मरणाय ननु पुनरुक्तत्वादतिव्याप्तिर्भाव्या प्राक्तइति अत्य
ष्टकमष्टानुदिक्षु मध्ये कं यदुक्तं मेति मंत्रान्येव समस्तानि मध्यगते इत्येवकारेण भिन्नक्रमेणाव्याख्ये
यः देहशक्तिमिति देहात्मकसामर्थ्य शिलेति मनः शिलाकचित्रशिलांजनाख्यायास्तेवं कांसेति
कांसीसं तास्यमिति हेममाक्षीकं सत्ताख्यपारदं अयिगैरिकं सुवर्णगैरिकं धातून् नित्येतान्विज्ञानी
यात्सुगंधेति गंधपाषाणाभिधानेन यत्नु विशेषणसहस्रं गोभ्रकाख्यः स्मृतिवीर्य्यात्मिकानिति सूत
तेवीर्य्यमनुसंधानात्मिकाया शक्तिस्तत्करणिकान् तथेति पूर्वक्रमेण त्र्यष्टाः अच्युतक्रांता विष्णुक्रां
ता चंदनं शोणमिति रक्तचंदनं श्रांतवारमिति सितचंदनम् पुंखिकाशंखपुष्पिका आरोग्यशक्तिं

संध्यायेत्यारोगिनाहेमो ॥ प्राक्किरधिष्ठिया एता इत्यनुसंध्यायेत्यर्थः ॥ श्रीहिशाब्देन धान्यं अनन्तरविलानि
ति पूर्वोक्तानुवादः ॥ तत्प्यात्मकानेतानिति म्राप्यायनशक्त्यधिष्ठेयान् अतएव विश्वधारणा अनेकश
क्त्यधिष्ठानादिश्वाधारामेव यदुक्तं विश्वाधाराम भिध्यायेति एतानि वलोके शावाचकैर्मंत्रैः पूर्वप्रति
भाव० पादितेन्यसेत्त् दिव्यामनेन प्रणवेन हृन्मंत्रेण वापीति विशेषः यदुक्तं यस्ययो विहितो मंत्रो रत्नादी
नानिवेशने न्यसेत्तेन मंत्रेण अथवा प्रणवेन त्वदिगीशेन मंत्रेण हृदयेनाथवा गुरुरिति मध्यग
चू० र्भेत्तहेमं कूर्मं तथा पृथ्वीमिति सौवर्णकूर्मे तथेति सौवर्णोव पृथ्वीदेवी तिन हि शेषणामिव व्यवहि
तपदेन वृषो वृषभः सौवर्णमेव श्रीमन्मृगेंद्रे ॥ हेमकूर्ममहीवृषा इत्यत्र हेमशब्दस्त्रयाणाम
पि विशेषकः श्रीमन्नंदिकेश्वरमतेन कूर्मं ताम्रेण कारयेत् पृथिवी राजता कार्या वृषो वै काञ्चनात्मक मि
ति भेदाः लक्षणाणां खपुष्पिके च तत्सहितास हदेवाभिधानाडोषधिः अनंतमनुनाचेत्यनेन वाच
५८ कमंत्रेणेतन्मध्येन्यसेत् रत्नादीनामेतेषामलाभे वैकल्पिको विधिः वज्रमित्यादि लोहानामलाभे
अग्निदेवतमिति मृगमू वराएकाप्यचोषधिः सहदेवाख्या शिवशास्त्रे एतानि च सर्वगर्तेष्वन्यासं भवेदि
58 ति यदुक्तं श्रीमत्किरणे ॥ न्यसेद्धृद्ग्रेयवान् हेमसहां वा संभवो यदि यदुक्तं श्रीमत्किरणे न्यसेद्धृद्ग्रेयवान्
हेमसहां वा संभवो यदि ॥ ततो रक्षोत्रमं पारतं पूर्वोक्तस्यैव विधानाय बीजानि च समानीति उक्तं यद्विधा
नांतरं तस्मात्तेसमस्तबीजानि च स्वल्पानि तानि निर्बीजगा हृदोषपरिहारायेत्यर्थः यदुक्तं नत्वेवग ॥ बी
जगर्ते नकर्त्तव्यं गर्ते दोषो महान् भवेत् सर्वं कल्पाप यद्वत्तमिति लिंगस्य ब्रह्मभागमानेन ब्रह्मशिलाया
नवखातोपलतिलं खातं स्यु ध्वमुच्यते उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये ब्रह्मभागविष्णोर्वस्यप्रमाणेन गंभीरकम् खातेम
ध्येतयान्यानि नवखातानि कारयेदिति वर्मणास्त्रेण संरक्ष्येति वर्मास्त्राभ्यां संरक्ष्य दिक्पतिभ्यो बलिं क्षिपेत् कृत

न्यासइति वास्तिपद्येपादनेनतरं करन्यासादिकृत्वा स्वमंत्रेण प्राणसंख्यं होमं कुर्यात् एतत्प्रयोजनमाह शि
लास्खलच्युतिछिद्रनिषेधायेति ब्रह्मशिलायाः स्खलच्युतितोयच्छिद्रं विघ्नप्रभवावकाशस्तन्निवारणायास्मिने
त्यवाशिवभट्टारकेरोणेवहोमः अस्त्रेणवाल्पने ब्रह्मणोहोमं कृत्वा तदनन्तरं गुरुर्वक्ष्यमाणकं कर्मारभेत
मुहूर्तं समनुगणइति मुहूर्तः पंचदशांशो दिवसस्य रात्रेस्तेन शिवादयस्त्रिंशन्मुहूर्ताः अहोरात्रमध्ये भ
वंति शिवभुजगमित्रपित्र्यवसुजलविश्वविरिंचपंकजप्रभवाः इंद्राग्नी इति शाचरवरुणार्यमयोनय
स्त्वाह्निभजाजाहिर्बुध्न्याः पूषादस्रांतकाग्निधातारः इंद्वदितिगुरुहरिरविस्त्वष्टानिलसंज्ञकाः दाणाः
रात्रौ मुहूर्ताः पंचदशांशो रात्रेस्तेवं मुहूर्त इति सैत्तेनुपतेनयजुर्वेदानुवाकपठितेन तत्रदेवतासंज्ञा
येव निबद्धाः अग्निर्देवताकृत्तिकानक्षत्रमित्यादिकयो तेषांमध्यापः सगुणाः किंच यजमानानुकूले
दाविति आनुकूल्यमिदो येष्या तत्सर्वं प्रतिपादितं तया सतारत्वं निरूपद्रवे चेंदाविति प्रकृतं इंद्रो रूप
ग्रहः पापग्रहयोगः तद्रहितं ध्रुवमार्दवेति ध्रुवमार्दवनक्षत्रस्वरूपात्मके भोगमोक्षप्रतिष्ठाविषय
मेतत् उच्चाटनकर्माणि चतुरात्मके क्षिप्रकार्येति मित्रेत्ति साम्यात्मके स्थिरे षिद्धेति साग्ययोः केंद्राकेणौ
वै ध्रुवविषयएवेत्युपश्यायः उग्रकर्मनिमित्तं महापुके दारुणनिमित्तं त्वाद्रामूलयोरन्यंतरेण संयुक्ते इ
तियावत् स्वकामानुगते षिद्धेति साम्ययोः केंद्राकृणोचरति सध्रुवसाधारणात्मके तदात्मकार्यसंसिद्ध्यै इ
ति नुदङ्मार्गस्थिते सूर्ये इति भोगाद्यभिलाषविषयएवनियमः ननु मुमुक्षविषयो यत्नतस्य सर्वदा सोका
प्यो उक्तं वृप्रतिष्ठासमुच्चये यत्रवा तत्रवा काले प्रतिष्ठा क्रियते विभोः मुमुक्षये नियमो नास्ति सिद्धौवसति
गृह्यते इति सिद्ध्यर्थिनस्तूत्तरायणं विनान्यदा यदुक्तं तत्रैव उत्तरे ह्यवने लिंगस्थापिते सृज्यते सदा मुभि
क्षतेमम आरोग्यं देहिनां कुनते समें इति निरुक्तान इति उल्काभूकंपदिग्दाहादिवर्जिते बलीयसीति ब

लीयस्त्वं राशेर्यथा भवति तदपि पूर्वं प्रतिपादितमथ यिपतुङ्गोच्चस्थेवेत्यादिना भौमादिषु सुहृत्स्वर्क्षत्रिकोणो
च्चस्थितेष्विति सुहृत्त्वविशेषणमिदं सुहृत्तस्य भौमादयः पापाः सुहृत्स्थाननिवासिनो यदि भवन्ति तेषां च
भाव० मित्रामित्रभावो वराहमिहिरोक्तैवाधिगन्तव्यो यदाह बृहज्जातके शत्रू मंदसितौ समश्च शशिजो मित्राणि
शेषा रवेस्तीक्ष्णांशुर्हिमरश्मिजाश्च सुहृदौ शेषाः समाः शीतगोः जीवेन्दूष्णकराः कुजस्य सुहृदो ज्ञोरिः सि
चू० ताकी समौ मित्रे सूर्यसितौ बुधस्य हिमगुः समाश्चापरे सूरेः सौम्यसितावरी रविसुतो मध्यः परेत्वन्यथा
सौम्यार्की सुहृदौ समः सुरगुरुः सौरस्य चान्येरयः इति अत्र भौमादिस्थितिपापग्रहसंग्रहाद्यान्यथा सा
मान्येन ग्रहसंग्रहो विवक्षितो यदि भवेत्तदा सूर्यादिस्थितिवचनं भवेत् अथ सूर्यस्यापि पापत्वं तत्र स
र्वत्र केवलं वराहमिहिरमतमेव इत्थं बहुवचनानुपपत्तिरिति चेत् न क्षीणेन्दुपापसंयुतपापापेतयात
उपपत्तेः यदाहुः क्षीणेन्द्वर्कयमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः इति एवमप्येतेषु स्वक्षेत्रस्थितेषु वा
५९ क्षेत्रशब्देनात्र राशिर्विवक्षितः यदाहुः राशिक्षेत्रगृहर्क्षभानि भवनं चैकार्थसंप्रत्ययाः एव तेन स्वरा
शिस्थ इति यावत् ग्रहाणां च राशयो यथा स्वं पूर्वमभिहिताः अथवा तेष्वेव त्रिकोणस्थितेषु त्रिको
59 णानि च अर्कस्य सिंहः चंद्रस्य वृषः भौमस्य मेषः बुधस्य कन्या गुरोर्धन्वी शुक्रस्य तुला शनैश्चरस्य
कुंभः यदुक्तं लघुजातके अर्कादीनां त्रिकोणसंज्ञानि सिंहवृषाजप्रमदाः कार्मुकभृत्तौलिकुंभ
धरा इति अथोच्चस्थितेषु अन्येकं यदुच्चस्थानं तत्र सूर्यस्य मेषराशिरुच्चस्थानं चंद्रस्य वृषः यत्त्रिको
णत्वस्य पूर्वमुक्तं भौमस्य मकरः बुधस्य कन्या या तेष्वेव त्रिकोणमुक्ताः बृहस्पतेः कर्किः शुक्रस्य मी
नाः शनैश्चरस्य तुला यदुक्तं तत्रैव अजवृषमृगांगनाः कर्किमीनवणिजो शकेष्विनाद्युच्चाः इति एते
शुभो भौमादिषु पापेषु दिष्टस्थानानामन्यतमस्थानावस्थितेषु लग्नादेः शोभनत्वमित्युक्तं भवति सुहृदो

तिष्ठेति चोत्थाप्येति हस्तं मंत्रेण तिष्ठ भगवन्नित्यामंत्रण विज्ञप्तिकयोर्म्याप्याप्याय ऋग्वेदपठितेनोत्ति
ष्ठ ब्रह्मणस्पते देवेत्यादिना सम्पूज्याप्यार्घं दित्वा च तत्रैव तदन्तततः प्रदेशान्वालयेत् अस्य ष्टावोध्ये
शाखकमित्यत एव प्रतिष्ठातो नेतरं द्वारं निवर्त्तनानि पुराणाः केचिदिकंति अन्यथा स्पृष्टाथ ऊर्ध्वे शा
खकः प्रवेशः क्लेशानिष्पाद्यो भवति उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये द्वारबंधं विना लिंगं द्वारे नैव प्रवेशये
त् द्वारबंधे कृते लिंगमाकाशेन प्रवेशयेदिति अथ भद्रब्रह्मशिलातः पूर्वादितः तस्य तथा द्वारस्या
नंतरावस्थापिते भद्रपीठे तावत्तन्द्रयाणि निवेशयेत् स्थिरो भवेत्यथेति प्रासादप्रवेशसमय एवोप
स्कृतिसंपादनाय स्थिरो भवेति च शाल्वमुन्याद्यानंतरं स्वभ्रमसत्त्रेणोद्धान्यरेचयेदिति संस्कारांतरप्र
दर्शने यंत्रेण विष्टव्रमिति धारणार्थं इष्टकाष्टादिविन्यासेन प्रयत्नविशेषो यंत्रमिति प्रसिद्धिः तेन वि
ष्टब्धेन तथालंबनमानैः सूत्रैः समस्तं प्रगुणीकृतं सुस्पष्टतां नीतं गुरुमूर्तिप्रमहितं तं भगवंतं
स्वभ्रमवतारयेत् कथमिति तदर्थमाह शक्तीन्यादि शाक्तियां पीठब्रह्मशिलात्मकेन रूपद्वयेनाव
स्थिताततस्तावन्मध्यममाधारभूतायां ब्रह्मशिलाख्यायाः क्रियाशक्तेः शक्तिमतस्त्र लिंगाकारस्य वो
धशक्त्यात्मनस्तदानीं संयोगजसमभेदं नानात्वपाव स्थितिप्रविलयलक्षणं ध्यायत्यतोथ मेधर्मिभावस्तयोः
धर्मधर्मिणोर्भगवतः शाक्तिः साधर्म एव तयोः सहावस्थानात्मकमिति यावत् अत एव प्रतिष्ठाप्रतिष्ठा
ने शिवशक्त्योरात्मस्थैनावस्थितिः लयांतं मंत्रमुच्चार्य ध्येति विहं तदतोभ हृदंनादोच्चारण पयापाण
शक्तिप्रेरणसामर्थ्यपर्यंतमित्यर्थः एतेन स्पृष्टिमार्गेण विन्यस्य दृष्टवतारयेत् पीठेत्यादि ततस्तयोर्ब्र
ह्मशिलालिंगयोः संयोगात्मकपीठबंधं कृत्वा देवीपीठिकाविग्रहां क्रियाख्यामुद्बोधयेत् इति बोध
येत् तां च लिंगवत्स्वैरेव प्रगुणीकृत्य क्रियामंत्रेण चतुर्थ्यंतेन ॐ क्रियाशक्त्यै पीठिकाख्यायै नम

इत्येवमात्मकेन सन्निवेशायेन तस्मिन्बोधशक्त्यात्मक इति ज्ञानशक्त्यात्मके लिंगे यत्तत् क्रियाशक्तिसमर्प
णमिति सन्निवेशेनं प्रतिष्ठायेनेति येनानेनासंयोगेन कृतेन सताप्रतिष्ठा भवति द्वक्रियात्मकं तत्त्वे
सम्यक्तं भवतीत्यर्थः प्राक् पीठिकालक्षणारंभे ये तदावेदितमथ क्रियात्मकं पीठं बोधशक्त्यात्म
भाव० नः प्रभोरधिष्ठेयं तयोर्योगस्तत्त्वं द्वक्रियात्मकमित्यादिना सानचेदित्यादि सा पीठिकाय दिनग
णाणतत्तद्वचालनादिनाप्रगुणीकार्या चालनेच तस्याहोमं यथाक्रुया किंवेनाथवा हेलग ततः
चू० पीठलिंगयोः संधिपूरणार्थं वज्रलेपविधानाह सर्जेत्यादि सर्जो व्याख्याकं हरूहृत्तनिर्यासो लाक्षा
सर्जरसापराभिधानः लोहमलः कोडाव्यः चैमैरात्सव समये यस्यात्मनिः कं त्वचूर्णं शंखादेव
चूर्णिनात्, एते विशेषपाचितेस्मै तैलेन यारा भिधानेन तहत्तनिर्यासेन तस्यैव सलतैलत्वेन कचि
न्मसिद्धेः श्रीमन्तिगलामतेपि स्वयमंथीनतः पृथ्यासर्जलोहमलादिभिः लाक्षातैलविपकैस्तु
६० शंखचूर्णसमन्वितैरिति ततइत्यादि पूर्वलिंगे पीठे ब्रह्मशिलायांच प्रत्येकं तत्त्वत्रयन्यासः कृतः ग
इदानीमेकैव त्रयाणां वक्ष्यमाणाचदेकैकविस्कंधवर्मीधाने तदेव विशेषयति पीठेत्यादि ततस्त
स्मादेव ध्यनः ये पीठमंत्रा विद्या विधेशास्तएव पीठमंत्रत्वेनयतोव्यपदिश्यन्ते नान्यीठे विधानत्वेन समभि
त्यर्थः मूर्तिः संहितान्तरदृष्टोष्टात्रिंशत्कलाकलितः कायस्तदादीन्मूर्तिमंत्रान्ब्रह्मात्मकानुपरतेल
मिति तस्यान्यतेजीवचत्वारभूतं यतन्त्वष्ट इत्तानक्रियात्मकं तस्यचोगानिरूपकोपदेशाय शिरः
शिखाहृयः सचयवाः शक्तयएवविकृतिं चेति सकलोपाधिविरहान्निस्तरंग तया शांतवितता नाम्निका
शिव तत्त्वेन समन्म क्रियामथ इति पीठाधोगणेशालोकेशादीन् ब्रह्मशिलायामात्मतत्त्वेनु समभि
न्यं विस्कंधं वर्मेमा गत्रये ब्रह्मशिला पीठलिंगात्मके विन्यस्तं भवति गणेशालोकेशानांच क्रियाशक्त्य

ष्टिहेयत्वमेव प्रतिष्ठासमुच्चये प्येवमेव विन्यासः तदुक्तं तत्र लिंगमूर्त्यै निदेवेशामंगेभ्रेस्याभिर
स्थिते तदर्थः शान्तिसंलीनान्न पूजयेद्ब्रह्मवर्त्तिनः गणेशालोकपालांश्च लिंगमूले प्रपूजये
दिति निरोध्य विधिवदिति यथा शास्त्रपरिदृष्टयां गुहरणभया निरोधमुद्रया निरोध्येति आकल्पमनु
ग्रहकृत्त्वेन भगवन्सन्निधानं क्रियतामिति विज्ञप्तिं विधायेति यावत् उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये ततो वि
ज्ञापयेत्प्रभुं मंत्रमेतेन संयुक्तो लोकानुग्रहकाम्यया अत्र लिंगे महादेव सन्निधीभव सर्वदा या
वच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी तावत्त्वयात्र देवेश स्थातव्यं स्वेच्छया विभो ततो निरोधनं कुर्यादिति
धूपमर्घं वषट्कृतमिति वा तद्देवतापूजाप्रकरणोक्तस्य विधेरनुवादः प्रणिपत्य क्षमापयेदिति यथोक्तं प्र
तिष्ठासमुच्चय एव ततो मूर्त्तिधरैः सार्धं कृत्वा चैव प्रदक्षिणां प्रणिपत्य यथान्यायमिदं विज्ञापयेच्छिवम्
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि शास्त्रोक्तं न कृतं च यत् तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति श्रीमत्पराख्ये
पि ततो विज्ञापयेत्प्रभुमिति भवंतु सिद्धयः सर्वाः साधकस्य तवेच्छया याः काश्चिदीतयो लोके नाशं
गच्छंतु ताः प्रभो स्वास्थ्यं भवतु लोकस्य नृपतिः श्रीरस्तु तमा एवं विज्ञाप्य देवेशं क्षमयन्नामिति वेवदे
त् इति एवमित्यादि पूजाहोमजपादि सर्वं प्रथमदिन एव चतुर्ष्वपि दिनेषु विधेयम् उक्तं च श्रीमत्किं
गत्यामतेव धूपयात्विशेषेण गंधपुष्पविलेपनैः पूजानैवेद्यदानैश्च यावद्दिनचतुष्टयम् इति वेडी
प्रास्ययागादिन कृते तावन्नैवेद्यादिकस्य भक्षणाद्यावपि न दोषः चतुर्थ्यादि विधानवदिति पाठ
क्रमानपेक्षयापि न क्रमेणास्यानुष्ठानात्मके विधाने योजनानति नैवेद्यापनयनपूर्वं चतुर्थे दिवसे स्नानादिका
र्यं प्रथमत्रानुष्ठानक्रमः साध्यांशं संविसर्ज्येचेति साधकाभिप्रायेणेदं यतो यः प्रतिष्ठितो मंत्रः स सा
धकस्यैव साध्यः तं विशिष्टतरसन्निधानद्वारेण तत्त्वमेकं चंडेशपूजनाच्चापि विसर्ज्य न तु विशिष्टसन्नि
धानद्वारेण तस्य प्रतिष्ठितत्वात् ज्ञानशक्तिपद इति लिंगमूर्तौ चैव मंत्रैरिति संहितां तदृष्टेश्चंडेशावा

चंडेश्वरं फडंतेनास्त्रशिवभट्टारकस्यैव अंशात्मकशिवशक्तिं ततश्चंडेश्वरं स्मरेदिति यथैव प्रथमदिने पूजां कृत्वा तत्
हृद्देवं तेन दापयेत् उक्तं च श्रीमत्पिंगलामते नैवेद्यार्पणं कृत्वा विहिशेषं विसर्ज्येच न्यस्य चंडेश्वरं मूर्तेः क्रोध
देवाहि निर्गतम् यजेदिति संहितांतरे प्रत्यक्षेपि चंडं तत्कमलेभ्यर्च्य शिवत्नामशंभरेरिति जप्ताच्चैतीति तत्स्तोत्र
देवयथाशक्ति जपं कृत्वा तन्माध्यावेद्य यथोक्तं तंतरसंहितायां गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतंजपम् सिद्धि
भवतु मे येन त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थितमित्येतेन विधिना ततस्साधानं कर्णिकंकणामिति सर्पकटककेयूरादिभू
षितम् टंकोद्यतकरमिति परस्तव्यामूत्तहस्ते शाणपधात्मस्थमिति पूरकरेचकप्रसरसंध्यंभंत्रेकृत्वेत्यर्थः स्वा
धारशक्त्यात्मके कमले स्वधिकरणभूते पेशान्यादि शिविनिवेशयेत् श्रीमत्पिंगलामतेपि तन्निवेश्य समुत्को
ल्य लिंगादीशो निवेशयेत् मागाधाराणु याशक्तिः साचलाचलरूपिणी तदासनं प्रकल्प्यादौ तत्र चंडं निवे
शयेदिति समयादिनियामुकमित्यादि ग्रहणात्रिमाल्यस्य लंघनभक्षणाद्यपिनियमयतीत्यर्थः अत ए
व विशेषइति शिवाद्दत्तनैवेद्यभक्षणेलंघने त्यजः कानेवादीपितस्सायिनिरोधकमवादिनमेवकृ
त्वा निरोधकमित्यर्थः उक्तं च श्रीमत्पराख्ये चंडरूपः सर्वपरोक्षो बध्नाति समयच्युतानिति प्रागतएवा
हिष्ट एवं दिनानि चत्वारि मार्गाकृष्टस्यवस्तुन इत्यादिना ततइत्यादि ततश्चंडेशपूजनादनंतरं तं स्नाना
दि कृत्वा साधारविधाविधाविति सकलजगदनुग्रहकृत्वेन प्रतिष्ठितं यज्ञगवतोरूपं तत्स्पर्शत्यक्त्वभिमत
फलाय पूजयेत् अथ चललिंगप्रतिष्ठामाह चलेत्यादि यच्चललिंगं पृथक्पीठं तत्संस्कृतमिति स्थि
रे लिंगप्रतिष्ठासंस्कारविधिनैव यद्वक्ष्यति पूर्ववत्संस्कृतस्नानं न्यस्तागमभिवासितमिति अन्न वक्त्र
माणवचनलिंगोद्यतत्र्यंडकल्पनावर्जमन्यत्सर्वमेवापेक्षणीयं यदाह पृथक्पीठलिंगप्रतिष्ठाविधानस
मये मागवत्त्वं ना द्ध विन्यासः कार्यो ब्रह्मेश्वराहतेद्वतिसंस्कृतेन्यसेदिति पीठइत्यर्थः अथ पृथक्पीठविषय
मेतत्तत्र अभेदेन संस्कृतमिति अनादिसंस्थैर्युक्तत्वात् पूर्णेत्यादि प्रतिष्ठादिवसात्प्रभृति पूर्णां कृत्वं तं भोगा

यदेशं तदेशस्थितोयः स्वमंत्रस्तदानीं विसर्ज्य आचार्यस्यारोपितं प्रतिष्ठितं यजेदित्यर्थः अभिन्नेत्या
दि पीठलग्नं पृथक्पीठं यत्र चललिंगं तन्मनःशिवमित्याहुः तदभिधानायोपपत्तिः मनइत्येषयोश्या
त इति मनुष्यवबोधनं इतियोधातुरस्मै विज्ञानवाचकोयतः तेनतल्लिंगंवक्ष्यमाणोपपत्त्यामु
मुक्षुणापुत्रकेनैवबोधमात्रएव विनैवस्थैर्यं निमित्तमदनीयं नान्येनाचार्यादिना यतस्त्वाह नत
त्रालिविशेषाध्वक्रियान्यासोपि वेद्विजाः तत्रार्चणीयं गुरुणासिद्धार्थं साधकेनवेति विशेषाध्वक्रि
यान्यासस्त्वप्रथमं यथा प्रतिष्ठायांव्यस्तत्वेनदर्शितस्तथास्ते तत्र न कार्यः किंतुसमस्ताध्वव्याप
कत्वेनतानशास्त्रात्मकमेदितुक्तंभवति रौद्रमित्यादि इदमन्यत्तत्त्वस्मिद्धार्थं यतोनोरौद्रेन
वभासंख्ययाशिरः प्रभृतिभागत्रयादधोभागेयवकमेवचिह्नोयस्य तथापीठाधिष्ठानलांशक
मिति पीठिकायामाविष्टोतभेतोनलांशकविभागोयस्यतत् एवंच भागद्वयेनार्चा पीठे च भाग
इत्यर्थः प्रागप्यस्यलोकपाललिंगविधानसमयेलक्षणमुद्दिष्टं रौद्रं रौद्रेषु कृत्येषु यवाकं व्यक
मेव चा भागत्रयेणतस्यार्चा त्रिभागः पिंडिकावृटइत्यादिना लक्षणोद्धारसमये च षष्ठियवानने
वास्यादित्यभिधायतत्रैवचायवाकारंपत्तद्वयविवर्जितमित्यर्थः सुरालयइति प्रासादे हितकामे
स्तत्तथाविधगृहेपिनस्थाप्यम् अत्रावकाशकइति निरवकाशेसमशाने निरावर्णे इत्यर्थः बाण
लिंगविषयं प्रतिष्ठाया विहितसंस्काराकरणेहेतुमाह आणेत्यादि पूर्वमेवयतस्तत्सिद्धत्रिपुरवा
सिजनंतैः संस्कृतमथोनित्यसन्निधानेननित्यसंस्कारावद्यमाणस्तस्य क्रियंते नवा क्रियंते
यतस्त्वाह तत्राध्वमूर्तिमूर्तीशैशकल्पना क्रियतेनवेति तदुद्भवस्थानान्याह प्रसिद्धमित्यादि पुण्य
शैलाः श्रीपर्वतपारियात्रादयः सिद्धक्षेत्राणि च पुष्करकेदारकुरुक्षेत्रप्रभृतीनि पुण्यनद्यस्त्वगं क
गानर्मदासरस्वतीदेविकाद्याः पूर्वमप्युक्ताः एवमेतेषुप्रदेशेषु इवीयस्यनत्वतत्वैर्व त्रिपुरद
हनसमयेतद्वासिजनार्चितलिंगानिपातताः शिवबाणसंज्ञानात्रनियोगानिकाः वतनमेदानइतिले

भाव०

सू०

६२

62

का यथा तत्र बाणेन पार्थिवलिंगानां समाहितत्वात् अन्यैर्वा तानि तेषां पार्थिवत्वेन दीजलांतः प्रवाहित
त्वेन तत्काल एव विशरणसंभावनया कलांतरं स्थित्यनुपपत्तेः केवलं प्रतिष्ठामात्रमेवेतरत् नो क्लि
रेतत्र लक्षणमिति नवाणलिंगे रोहः इत्यनेनस्यानुवादः स्वसंस्थानं विसंस्थानमिति सर्वमेव लिं
गाकारं विसंस्थानमित्येकदेशाएव लिंगाकारेणान्यत्रघटितापाषाणकृतीत्यर्थः न तथा विधमपि
सर्वप्रासादलिंगगं कुर्यादेतदपि बाणलिंगे स्वयंव्यक्ते सर्वपीठगृहाश्रय इत्यनेनस्यानुभाषणम्
विकल्पार्हं न जात्वेतदपि भोगार्थमेतस्यान्योदार्थ्येवेति एवं विकल्पयोग्यं च तत्र कदाचिद्यतः स
वैकामार्थसाधकं पूर्वानुगृहीतत्वत एव होमादिना वंसंख्य उक्तः संभूतिकामे स्नावत्कार्यो नवा
कार्यः चंडकल्पनात्तु न क्रियत एवमेव संकरो जातु सामान्येतरयोगात इत्येतत्साध्यपूर्वे निविष्टाणु
संकरोपि न जातु चिदित्यस्यानुभाषणम् पुष्पेत्यादि यः प्रागुक्तः स्थंडिले महेशाराधनोपायस्त
दर्थमेतत्पुष्पादिकल्पिते पीठइति तस्मिन् स्थंडिले शिवयागार्थं पुष्पादिना कल्पिते पीठ इत्याधा
रेऽग्न्यादिग्रहणार्थं सिद्धार्थकैर्वा रजोभिः कल्पिते मन इत्यादि अथवेतिपदांतरेऽथवा तस्मिन्ने
व स्थंडिले पुष्पादेरसंभवात् अनन्यसाकल्पितेऽधारे स्थविशुद्धार्थं भूमावित्यर्थः किंच स्वमूर्तीत्यादि मनो
याग विधिना एतेषां पुष्पादिकल्पितानां स्वमूर्तौ च पूजितानामन्यतमेनातु लिंग त्रुटिस्खलइत्यर्थो या
गावधि मंत्रावाहनविसर्जने न तु स्थिरप्रतिष्ठितानां शिवविशेषसन्निधानमात्रविसर्जनमप्येतदुक्तं
भवति सिद्धिरभिप्रेतस्य शिवयागस्य निष्पत्तिः बाणेच्छिद्रविवर्जित इति बाणलिंगं पुरा सिद्धेः
संस्कृते नित्यसन्निधीति उक्तमेव वचनतः पूर्वादितात्त्वच्छिद्रेपि सिद्धिरित्येतदाशंका निरासायेत दि
त्यर्थः चलमित्यादि न केवलं छिद्रयुक्ते बाणेन सिद्धिर्यावदन्यदपि चलेऽचलमित्युपधानादिना वे
ष्टितं तत्र कचित्स्थिरतामिति पूज्यतां नयेत् यदाकृतिर्वे पुत्वेन सन्निधानाद्यसंभवात् नोचेत्यादि भद्रपीठपु
ष्पवस्त्राद्याधारेन तदर्चनीयं न तु भूमौ इत्युक्तं भवति श्रीमत्पिंगलामतेपि प्रागासनं प्रतिष्ठाप्या।

शिव

६२

पुष्पाद्यैरर्चयेत्याहितं तत्सोपरियज्ञे लिंगे नतु भूमौ कदाचन तस्माभावाद्याद्यवत्तोर्थे स्थितं वाप्यकरंडके
इति साध्येत्यादि सिद्धमंत्रस्ते विलंतं न सर्वेषांहृष्टिप्रदं नयेत्त सामान्यमिति चंडीशयागे विना प्र
तिमामिवयोविधिरुक्तः स सर्वएव पीठिकास्थापनमन्यथानुपपत्त्यारत्नाद्यस्य च धातुलोहो व
धिबीजं तन्स्य पंचकस्य तथा कूर्मं पद्मवृषहपृथिव्यभिधानस्य चतुष्टयस्य न्यसेदित्येमिति पीठिका
विन्यासाद्यूर्ध्वे पीठिका गर्भएव न्यासः ब्रह्मपीठ इति ब्रह्मशिलाख्यं नदीत्यादि यदि कदाचि
ल्लिंगार्चनमप्रज्ञालुभिर्नदीप्रवाहाल्लिंगाकाराणि ग्रामप्रतिबिंबानि प्रतिष्ठाप्यंते तत्तेषां पृथक् पी
ठचललिंगानां प्रतिष्ठासमये यो विधिरुक्तः सो चेव सान्निध्यार्थं पीठे स्थानमिति प्रतिष्ठा सुमंत्रैरि
त्यादि स्वाध्यपंकज इति यस्य यावत्यध्वनिव्याप्तिस्तावद्देवात्म विद्याशिवात्मक त्रिखंडोयासनपंक
जमधिष्ठेयत्वात् तथा तावत्येवाध्वनि यानि तत्त्वानि येयथामूर्तीशाः यथोक्तं सुज्ञाशुद्धाध्वरेत्येवाक
विस्त्रोकभक्तोपिवाते संयुक्तं स्थापने साध्येत्यादि साध्यानामजनलोकनिवासिनो देवविशेषाः
सिद्धाश्चरन्ना नयो गाभ्यासात्प्राप्ताणिमाद्याः देवशुवापवंशहिमवद्वाः प्रतिमालतणो नाभ्युधो भुज
गाकाराः फणालंकृतमस्तकाः नागाः शेषादयइत्येतेन यथोद्दिष्टाः ऋषीणामित्येवं महर्षयो न्येपि
शिवाधिष्ठानत्तागतान्इत्येतेन तत्रैवोद्दिष्टाः तेषामथवा उदासीनाः सोपवीताः कमंडलुहस्ता वि
णः सनर्षयइत्येतेन यतुद्दिष्टास्तेषां सरितस्त्रगंगायमुनाद्याः स्वंवंत्यश्च जलेन जलसंस्थिताः
इत्येतेन यथोद्दिष्टास्तासां प्रेतेषां पिशाचानां तानां पृथिवीतत्त्वान्तपरमध्यनिव्याप्तिरित्यर्थः परेषां भुव
नेशानामित्येतत्तु स्वमंत्रैरन्यदेवानां स्थापनमेतत्सानुभावत्वं प्रदप्रतिष्ठामाह यथोक्तेत्यादि प्र
तिपादितमाला विरहितत्वपशुक्लांपटे स्थितां पूजियेत् संस्कृतां विधिवन्मंत्रैरिति प्रतिष्ठासमये

भाव०

चू०

६२

63

नोक्तेन विधिना मन्त्रैः स्वकारणभूमेराचार्य्येण कर्त्तव्यं संस्कारमिति सिद्धं तद्विन्यासादिना सन्निधिं प्रापि
तानया विधया पूजयेत् तदभीप्सितं प्राप्नोति पूजनं तु तत्पूर्वमात्रमदोषाय पुष्पादिभिरादिग्रहणात्
स्नानादिविलेपनानि तेजस्तत्त्वविनाशभयात् स्थितः प्रादर्शप्रति बिम्बे पूजा कार्य्या न विग्रहे उक्तं च प्रति
ष्ठासमुच्चये लेपचित्रगतानां च धारणार्थं विशेषतः स्नानादिमानसं कार्य्यं तथा रत्नशिलादिके ने
त्रोन्मीलनमन्त्रादिन्यासनादि विधिः पुनः निरंकुशं क्रमैः कार्य्या यथा चित्रं न नश्यतीति द्वारप्रतिष्ठा
माह द्वारेत्यादि शाखाद्वयमूर्ध्वोर्ध्व उडुंभरे च एवं चत्वारि यानि द्वाराणि तानि तानि कषायस्तीर्णकामल
क शाकलानि तेरादिग्रहणान्न्यग्रोधपञ्चगव्यैरन्यैर्वामृत्यु प्रतिष्ठास्नानोपयोगिभिः कृतानीति स्ना
पितानि वासोभिराच्छादयेदिति शेषः मार्ग इति तत्तद्यथाख्येनान्तरयान्त्रित मन्त्रान् विनिवेशयेत्
यत उक्तं तेन चतन्नादयः मुख्ये मार्गे मण्डलिनो पिवाष्टदिक्षु ह्यर्धेन्ये वा कश्चिल्लोकभ्रंते पिवेति तत
स्नान्तत्वादि द्विये प्रतिभागं यथाशक्ति होमं कृत्वा वास्तोष्पतिं यजेत अथ इति द्वारावयवस्याधः चतु
र्थे स्तोधोदुंभरात्यस्याधो द्रव्यप्रतोपस्थानं संभवात् रत्नं तत विन्यासं तत्त्वात्क्रमेण रत्नादि पञ्चक
धातु रत्नौषधीलोहधीजातं कं प्रागुक्तं क्रमाद्विभक्तामा वृद्धिः ऋद्ध्याख्ये औषधी प्रागुक्ते लोह
नवृहत्वाति त्रिकाख्ययात्र हिर्देशोशुप्रतिष्ठा गोमेदादि वृषभ्रंश सस्मुद्रलासम्निका दरदाख्यया
मुंगरकेतीहयस्य प्रक्षिप्ताः हेमं तारेषु हिंगुलकाख्यया रोगेन्द्रः कृष्टः औरक्तयडौषधविशेषः
लक्षणा कुमारी औषधि रेव समुद्र इरेदिति ततः शय्यास्थानान्प्रतिष्ठास्थानमानयेत् ततः प्रण
वेकमल इति प्रणवात्मकमाज्ञात्रयाधिष्ठितं ततत्रयन्त्रपीठिकमत्रेपविद्यानाचार्यस्तत्र दिन्यसेत्
एतदेवाह मायानन्तं ततो धस्तादित्यादिना अधोर्ध्व व्यापकत्वेन च विन्यसेत् तदनन्तरं क्रियाजा

शिव

६२

तमित्यनुष्ठानात्तु त्वं स्ववालनदाजातं यक्रियामिति मायमित्रं होमेनाख्यपुकेन प्रामयित्वा
दत्तिणादिनादीक्षितमित्याचार्यो ह्यस्मृतिपरानकलप्रायरानन्यानविदीक्षितान्यरितोवयित्वा
मियाविनाः प्रार्थिताः संततः संवृतुरिति द्वारप्रतिष्ठा श्रयेत्यादि प्रासादेदेहस्यात्मनि संबंध विधिं हृ
दावरणप्रतिष्ठाख्यस्मसणव उक्तं च प्रतिष्ठाममुख्यये हस्वतिष्ठेति चोच्यते इति मुकुन्दास्तानिष्यते
श्रियस्ववर्धय समामामावित्यर्थः यत उक्तं माक्र शिवरोधगाम्भुकाचेति अनवबाहु प्राग्वेदीगर्भमल
कइति प्रथमस्यां भूमिकायां योगमेलान्यलके द्वितीयवेदिकायाँ भइति यावत् तत्र प्रणवेनाधारमा
मन्त्रे यस्य प्राकस्य पद्यस्य तस्मिन्निति स्थानीयं यत् तन्त्रमेतत् भजपेत्तयेति विभवानुसारेण कृतरवे
विधायेत्यन्वव सोमंशांतरलितावेष्टितं कृत्वा प्रणत न्त्रमावाह्य पयभ्यतरे योजयेत् तद्वियानमुपाद
नमिति तदित्यात्मतत्त्वमेव विशेष्यते वियानमिति वियते कर्मादिकं निर्मिणोतीति वियानमुपा
उपादानमिति सविकल्पनिर्विकल्पपरामर्शानामुत्पन्निहेतुरत उपचरितोयं उपादानप्राचेन्य
व्यापरिणामितया प्रसंगः आपतेराचेतन्यादस्य तथा च श्रीमल्लिकरणे परिणामो वेतन नस्यमयुज्य
ते इति व्यक्तिस्थानमिति व्यक्तेः साकाशाख्यायाः स्थानमाश्रयः प्रकाशः स्वभावत्वादेव यदाकूः
त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशाः तथा यश्च जातवेदाः यस्त्रपुरुषे ध्यातरः प्रकाश इति परापरमिति
मुडाम्मुडमूपृदयात्म सर्वात्मनामभिन्नं तदित्यनादिमध्यान्ता नानामात्मनामविशेषसकेतैः तस्मिन्न
हि विन्यस्ते सर्वात्मनां मन्त्र विशेषाते स्वेवयव विन्यस्ता भवंतीत्यर्थः संधायेत्येवं संचिन्त्य प्रणविंद
प्राकमिति प्रणवश्च विदंशकस्रेत्येवं संधाय तदनुप्राणशामेयवायुश्वरणदिशा आचार्यः शिवा
त्मा संप्रबोधयन्निति शिवप्रणीतेः प्रयोगमत्रेव्यवहन्न संहृत्य उक्तं भकं कृत्वेति तानन्दस्यात्मयुष्म
मुष्टिना संपुटीकृत्य तु भवस्य यानि सतरगम्हनूपेण ष्यिता यदाह किं विन चिंतक इति यत्नल्पे

वृषाणांशान्याहुंफडंतायस्यमिति हुंफडिति संपुटस्थंतदुक्तौष्ठ्यन्याहन्यस्तुरेनीयानारातनुस्मायायत्रत्रुप
मीयते संपदि तत्रतत्राहृत्यहादृष्टांतेनीत्या तन्तोरेचकप्रयोगेन युक्तेन्यस्मिन्स्थानेवाहिकमिति तस्मि
न्नेवन्यासाणलवणांगुष्ठ्यहकाव्यान्यमेतत् तद्वृगबोधकमिति न किंदप्रियमिकारणं कुलादिपरस्मि
भाव० ष्टांतमित्यादिवाहिकस्वरूपम् तेषां दर्शपक्षाणुमिदिति यस्यतत्वस्य यईश्वरो यजनामपदं यज्ञाणमे
वर्तेरवैवमप्रयोगाय ॐकल्पायेनमइति अन्नयादिशान्तत्वदर्शिना आचार्येण समस्तात्र विनियोगः
चू० कर्तव्यः श्रीव्रजइति बुडिकर्मणां संग्रहः विकारादूरकत्वेन मायायोज्याः मकृतित्वेनतस्याः शक्तिद्वेः
अकृतस्वकारणंश्मतस्यापरिवर्धनंप्रतिकर्मयतः कालस्यस्वसाध्यकलनादितत्साधकत्वेन सकलो
६४ योज्यः नियामकशाब्देन नियतिनत्वम् तस्य स्वसाध्यकर्मफलभोगनियमः तत्साधनत्वेन तयोज्य
पतेनतत्वानांमेरकत्वेन मंत्रणः सहमंत्रैर्योज्याः देवमिति मूलमंत्रवाच्यं सांगव्यापकत्वेनेति आ
त्मतत्वमस्त्यादिव्यापकत्वेन मंत्रयोज्यमर्वानेतान् प्रागुक्तयानिरोधमुद्रयानिरोधयेत् श्रीमतिगला
65 मतेपुष्कर्क सर्वभूतात्मवृत्तिस्थव्यापकं चदिगीश्वरं तत्कर्मानुग्रहात्मत्वेन विकारमवानिर्वतं माया
प्रकृतिसंपुष्कंन्यसित्वेवनिरोधयेदिति तर्पणहोमभेतेषां कुर्त्वेन्यर्थः यतः संतिपिता मंत्राः सन्नि
हितामंत्रंति विधिकिंडमिति विधानानुष्ठानादपर्यामेवाज्ञानयत्किंडं विद्यादिप्रभवाकाशः निवर्तये
दितितप्रतिपूरणायहोमं कृत्वेत्युक्तेभवति विसर्ज्यांगुष्ठमसेवतिमंडलेकुंडेचपः इतिमो मंवले
तमस्वभगवन्निति प्रयोगदिशा विसर्ज्य द्विजान्भजेदिति दक्षिणाभोजनादिनाहृष्ट्यनुष्ठानंकु
र्यादेतेनशौकृष्णुरमियाविनाः प्रागुक्तवत् ततश्वेत्यादि तदनु चवेदिकावेधंस्तुपयेतकुंठवामलसा
धकमपिसंपाद्य चूडाख्याकाशलिंगमागत्यलिंगमतिष्ठायां यदुक्तं तत्तत्वंल्लक्षणोद्गारचतुर्थी
होमं चडयागवज्जमाचरेत् तस्याश्चूडायाः संवेशः प्रवेशः साधारणेपिंडिकामतिनिधायामल

भाव
६४

कोपरि ब्रह्मरंध्रोर्ध्वे नेति स्वायामभद्राग्रेनेतियावत् इत्यंतस्याः षेयेध्येति सिद्धान्त्याकाशलिंगाभिधाना
नुरोधेन निरवकाशत्वं स्थित्याबानादित्या षेयेध्ये संभवति मचप्रोवेप्रापवप्रतिष्ठा विधिरन्यत्र मूर्ति
वर्क्रांग विन्यासविशेषाध्वक्रियायत्रजितस्या मोकाध्ये ननन्दमूर्ति विन्यासक्रियानवविशेषाध्व
क्रियाकार्या यदि चूडाप्रतिष्ठायां मूर्त्तिन्यासलक्षणाद्वारादिनक्रियते कथं तर्हि लिंगोक्तसर्वेमा
चरितं भवेत् एतदर्गे गर्भेमुद्रितस्य हूस्रामाणादिकमाकलय्य तदुक्तमित्यदोषः तदियमा
हस्वतिष्ठासंहितोनरोक्तसंचरणप्रतिष्ठापराभिधाना मुक्तामामादप्रतिष्ठामाह मातादेत्यादि
यदा प्रासादसकलदेहनिष्पत्तिः संपन्ना तदानीमषोकाध्येमुक्तं भवति कथमित्यत आह
जंघा मध्यमध्यो नताध्व स्थितिप्रासादजंघाप्रांतमात्मतत्वन्यासः तदुपरिमध्यप्रांतेवेदिपर्य
ते विद्यातत्वस्य उपरामधाकंठामलकमारकलत्रशिवतत्वन्यासः इत्यर्थः मूर्तिसहिता ति
ति एतान् प्रागुक्तत्वाव्रह्मादिमूर्तिसहिताञ्चेने सासारन्निति लिंगप्रतिष्ठायां मंत्रविन्यासान्मुक्त
तप्रयोगेन प्रासादप्रतिष्ठायात्वचेतसा स्थावस्थितिविशेषः सान्निध्यहोमादिच समानं मन्य
व्यापकं परं न्यसेदिति आत्मादितत्वत्रयातीभावेन सम्मतत्वविन्यासमभिसंधाय तदनु प
रमेशं सर्वव्यापकत्वेन विन्यसेदित्यर्थः सहितांत नरेभ्योभेदः यततत्र सर्वतत्वमयत्वेन प्रा
सादउच्यते पंडकंपीमलिंगत्वाप्रामतेपराख्येचु सर्वतत्वमयोयस्मात्प्रासादः परमेश्वर
यद्यथावृस्थितं तत्र ततयाकथ्यतेततः धारकत्वे स्थिताधृथ्वी अयोध्यासमादिसंग्रहे तत्राकं
व स्थितेतेजः पवनेस्पर्शनेतथा व्याकाशं शुषिरेप्युक्तं शब्दः प्रासाद नामनि स्पर्शः काकेस्थ
तं स्योमस्य रूपं गुलादिषुस्थितं रसाक्त रूप शेनाहादेगंधोधूमादिषुस्थितः इत्यादयः सर्वेप्रा
कार्यायोगे रखांपत्या तलिखिताः मयखंतप्रतिष्ठातत इत्यादि मूर्तिगम्यइतिफलसमृद्धि

रक्षणार्थम् एतच्च विशेषयति तेनेत्यादिना अनिष्टसूचनायाः फलश्रुतिर्यथा तेनैव सं
२ रक्षणं क्रियते तथैतदपि भोगमोक्षात्मिकायाः फलश्रुतिर्महाध्वजारोहः कर्त्तव्यः शोभनार्थम् अ
तिमङ्गलाय मते यथा शरीरमपि तेनैव विफलं रक्षणं विना ध्वजं विना न प्रासादः प्रतिष्ठानाधिकारहीनेति र
प्रतिष्ठासमुच्चयेपि प्रासादे ध्वजनिर्मुक्ते पूजाहोमजपादिकम् सर्वं विलुप्यते यस्मात्तस्मात्कार्यो
भाव॰ ध्वजोच्छ्रय इति इहापि वदयति विघ्नसंघातनाशनमित्यनेन तत्प्रमाणमाह प्रासादायतिलक्षि
तमिति प्रासादायामप्रमाणेनेत्यर्थः अस्यैव मानविकल्पः जंघावलंबीति ध्वजशब्देन दण्डमूला
चू॰ दिरुच्यते स च प्रथमतः प्रभृति जंघापर्यन्तं यावत् अथवा जंघायायत्प्रमाणं तेन प्रमाणेन दण्डे न
तावतेति तत्प्रमाणकेनैव दण्डेन युक्तो नान्यथा हितः इत्युक्तात्प्रमाणादथवा शोभार्थेत्र प्र
६५ माणाद्भ्रमन्याह शोनकार्य्यो मृदु स्निग्ध दृढ इति यो मृदुः स्फुटतरणस्तु पातिस्निग्धः प्रवृत्तस्य शोभ
त्वादृढः प्रचंचवात्राहतिसहः समृदुस्निग्धदृढ इत्येषः अन्यच्च सर्वदा[illegible]लोयविवर्जितः अन्ये
पियेसर्वदारुदोषाह्लेर्विवर्जितो यः सव्रणतः अन्यस्मादपि दारुतः सद्दयमेतदिति दण्डमूलदं
65 डात्मकं घनावृतमिति कवचमंत्रेण पटाकादि तन्यसेदनदलत इति अपिवास्त्रदिवसे देवं संरक्ष्य
तस्योत्तरदिग्भागि मृद्भवसाहृतायां पाद्यायां न्यसेत्रिरेखं डवमेति तत्र तस्मिन्दण्डे दण्डमूलात्मके हृदये
त्रिप्रकारस्यात्मविद्याशिवात्मको न्यासः यथोक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये आत्मविद्ये न्यसेद्दण्डे शिवं तत्वं
ध्वजे स्थितमिति तथा मूर्त्तीशान्यासोपि तस्मिन्नेव कार्य्यः होमादि पूर्ववदिति होमस्नानादि ग्रहणा
रत्नन्यासस्नानविलेपनानि किंत्वस्त्रेण जप इति वक्ष्यमाणेनात्र यागे मध्यादन्यतमेन च
जप इति पुनः पुनः प्रोक्षणम् शुद्धे ध्वनि ध्वजाधार इति हेमजपाभ्यामस्त्रशुद्धिं कृत्वा [illegible] मा
गुक्तो यो ध्वजाधारः कंठायः पादमानेनेत्यनेन सविशेषमुक्तं प्रतिष्ठासमुच्चयेपि ध्वजय

ष्टिर्हृत्पृष्ठे एषामेवाप्येकविन्यस् शिवरसस्तत्तीयां शेकन्यसानां न दिश्यते चतुर्थे मध्यमानां तु
ज्येष्ठानां चैव पंचमे इति नेत्राधारशक्त्यात्मकं पञ्चमं न्यसेत् नयनत्रमूर्ध्नि स्थानीयं दंडमस्त्रांगे रे
वकृतसकलीकरणं तत इति ध्वजमपीति द्रुमूलात्मकमस्त्रमंत्रेण निष्कलवाच्येन योजयित्वा
यथोक्तं तत्रैव सकलं विन्यसेद्दंडे निष्कलं तु ध्वजे न्यसेदिति तदनु न्यसेत् अघोरमथवेति अघो
रस्येदमाघोरम् अथवा शिवसंबंधि यत्पाशुपतास्त्रं परमिति तद्विशेषणमेव ब्रह्मशिरसेति
शिरोमंत्रेण विद्याधिपेनेति हृदयेन पुरुहुतेकवचं अथ ध्वजदेवताध्यानं ॥ मृदुत्वकेंदरमित्या
स्यति द्विलक्षणा जिह्वमिति तदाकारस्यैया जिह्वयोपललितं इत्थं ध्यात्वा तस्यारोहणेनत्र ३ इत्या ड
पचारं चैत्यारोपितस्य स्थाने विलेपनाभरणपूजातत्वेश्वरन्यासात्मकं तत्राप्युक्तं शेषमस्य यथापू
र्वमतिरिक्तं तु कथ्यते निम्नानि यानि तुल्यानि तेषु तत्वेश्वराश्रये प्राणवाः शांभवाः शाक्ताः स्वापु
धव्य अयाणायः ध्यात्वा न्यस्यास्तुते सर्वविघ्नानामाय सिद्धय इति मंत्रैः फडंतैः शार्वैर्वेति त
कदाचिदस्त्रमंत्रैः कदाचित्किंतु मंत्रैः फट्कारांतैरिति शेषः नपरागमविभ्रम इति परेशाशान्तु
णामागमक्ताचोविभ्रमः सनभवति तस्मिन् राष्ट्रे सकालवर्षी पर्जन्य इति शांतानीतिश्च मनि
स्ताः पयोभृतो गावः पयस्विन्य इति बहुक्षीरा हृष्टिभाजः शिल्पिप्रभृतीनुभन्यूहहन्विवेतनमु
पनीवितो पितायेत् रुद्राइतिस्मृताः संतोरुद्राणां वो भवंतीत्यर्थः जीर्णेत्यादि न केवलमित्य
नीप्रतिष्ठितएवं तन्स्त्राणयो यावज्जीर्णोपि संस्कृत इति पीर्णाप्राप्येपि तस्मान्नित्याससममेव जीर्णा
संस्करणान्तुण्यंतस्मात्कारणाज्जीर्णोयोजननिमित्तेयत्नमातिष्ठेत् जीर्णोद्धारमाह जीर्ण
यद्बहुनाकालेन जर्जरितप्रायमनेगमेग विकलं सगर्भचयस्य घटनासमये सर्वप्रकारैर
पिगर्भेनज्ञानः कालांतरेण तु मध्यक्षीभूतमलफलकं ब्रणाइ ष्वित किंइंतीति तेन तन्मानेनोर्ध्वे
मानेनतेनैवाधिकेन यथोक्तेन तथैव मानेन निष्पापात्मकेनन्तोनाधिकेन वाप्युक्तं तत् स्वकस्मा

नुगतेच यदिति सकृत्यस्थले भक्तापादेरनुगृहीतेन तदर्थं यस्मात्प्रतितन्मंत्रांतरसाधकेनताराध्यं पी
ठं यात्मनो यतो मंत्रः सन्निधानं करोति पिशाचादीनामाश्रयतां च यान्यतस्तत्त्वाराध्यं नज्ञोऽन्या
न्यन्निवेशयेत् उक्तं च श्रीमच्चंद्रिकेश्वरमते येनामहेच श्रीलिंगदर्थं यथा देहीत्यक्तान्यत्वतिपद्य
भाव० ते एवं त्रिशूले चलिते स्थाने त्यजति देवता शून्यं दृष्ट्वा तु तत्स्थाने पिशाचग्रहराक्षसाः प्रेतवेताल
भूतानि समाश्रयंति न संशयः तस्मादुद्धरणं कार्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् तथैतत्कार्यमित्यत
चू० आह बहिरित्यादि मंत्रप्रतिष्ठाशास्त्रांतरोक्तं प्रारंभकाले ब्राह्मणादीनां भोजनं दक्षिणादिच
देयमित्यपेक्ष्य यथोक्तं तेनैव॥ तस्मादुद्धरणं कार्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ब्राह्मणान्भोजयि
त्वा दोषापशमनं तेन च शक्त्या च दक्षिणां दत्त्वा शांतिं वपुषा यथाविधि। तस्मादुद्धरणं कार्यं
६६ गुरुणा सर्ववेदिना उद्धृतेन विधानेन मंत्रहीनेन देशिकैः व्याधिना कलहेनापि हन्यादाशु
सपार्थिवमिति तदपरे प्रासादाद्दक्षिणादिग्भागे दिक्कालाद्विलक्षणं प्रकृतियागादेस्ते न
शिवमादौ संपूज्य यथोक्तप्रतिष्ठासमुच्चये दक्षिणायामनो मूर्तौ स्थंडिलस्थं शिवं यजेदिति
66 ततो विदिक्पतीन् यथावास्तुदेहावस्थितानन्ब्रह्मादीन् बहिः स्थितांश्च चरकीस्कंदादीन्प्रसाद
धः संप्रयाने वा त्रतानरक्षाभिसंधाय संपूज्य च बलिनैवेद्यात्मकं बलिं किरेन्निति पद्, ततस्त्रामि
त जननेपूर्वं मंत्रेण कृत्वा भागभाग इति अस्य भागादि चयेद्यथाशक्त्यास्त्रकान्त्रमार्गतो नन्यूनेन यद्युक्तं श्री
मच्चंद्रिकेश्वरमते सहस्रेणास्त्रचालनमिति प्रतिष्ठासमुच्चयेपि लिंगसंचालनार्थं च सहस्रं तु जुहुया
त्पुनः पुनः संस्थापनार्थं तु शतहोमो विधीयते इति तत्रास्त्रमंत्रहोमं कृत्वा तदनु क्रोधैः स्पर्शं कृत्वा त्र
स्त्रमेव जपेत् ततः शांतिकं भावयता समभ्युक्ष्य विलोमेनार्घं दद्यादिति सहारक्रमेण संहितयार्घं यि
त्वा तत्पूर्ववृत्तशास्त्रांतरोक्तवत्समाप्ति विसर्जनिकां कृत्वा यथोक्तप्रतिष्ठासमुच्चये शिवे विज्ञापयेत्ततः
जीर्णलिंगमिदं देव सर्वदोषावहं नृणाम् अस्योद्धारकृते शांतिरित्येवं भाषितं त्वया तत्त्वयाधि

ष्ठितं देव उद्दरामितवान्नयेति ततो विसृजेदिति विसर्जयेत् मूर्तिमूर्त्तिपादीन् सहकृक्रियानिति पी
ठस्थान् न केवलं तान् विसर्जयेत् यावत्पीठवृत्तिर्वर्त्तते येषामग्रणीनां तथावृत्तभागस्थितानिति लिं
गस्थमपि न त्यजेत् मंत्रात्मांगं शिवमपि तथा विखंडेनाथनास्महमत्मतीनपि चंडेशं चेत्यनन्तरं
तं सर्वं यस्मागावाहितं जातं तद्धि सर्ज्यते दनुक्लनित्रेण हेमेन लिंतिलांगलेन सौवर्णो नाक्षयुतेति
न्यास्त्वाद्धमंत्रेण वृषस्कंदयुजार्क्षेति वृषभकक्रदक्षइयागोवलकृतयाय यदुक्तं श्रीमन्तेदिकेश्व
रमते ततस्तु स्वानयेत्क्षितिं सौवर्णो लांगलेः मृभेः वृषस्यकक्रदेवक्षावालस्त्वस्तयं चिनेमिति।
कृतः सौवर्णः पाशो यथा न प्रदेशो युस्याः तयेत्तमोबहिर्भागमिति तस्मात्पीठबंधस्यानादि हि मे
ग्रशिवं पठं च तदेवयत्र मंत्रतर्पणादिकृतं मंडलाग्न्यगाराधिकमित्यर्थः तत्रतस्थानस्थमाणाम
दि १ कौतुक्षपो विनियोगः यदाह लिपेत्यादि सुवर्णरजतादिनाकृतेयत्रत्समत्रमिति एवंवस्तुनने वंक्रु
त्वावास्तोत्मति संपूज्य दिक्पातिबलिपर्यंतं प्रांतिं कृत्वा प्रायश्चित्तविशुद्धये होमं कृत्वा श्र्णा
द्भुतिं च दत्वा कृतेयत्तन्मंडलस्थाय शिवाय विनिवेदयेत् यदुक्तं श्रीमत्प्रतिष्ठापारमेश्वरे ततो पू
र्णाहुतिं दत्वा प्रायश्चित्तविशुद्धये निवेदयेत्ततो गत्वा शिवाय विहितं त्वयेत् विधिं किंचित्त्वयत्किंचि
त्किंचिदकं प्रजायतां राज्ञः कर्तुः प्रजानां च शांतिर्भवतु सर्वदा अस्माकं तु महायागं क्षमीतो
भव सर्वदे पीठेत्यादि सगुणा लिंगे पीठं यदि वागुणं भवेत्तदानीं तदुद्धृत्यान्यन्निवेशयेत् न तु लिं
गोद्धारः कार्यो विगुणं तु लिंगे उद्धृत्य येनेति प्रागुक्तवेधर्म्येण ॐ भयमप्युद्धृत्य सगुणमन्यन्निवे
शयेत् न तु सगुणमपि लिंगमुद्धृत्य विगुणपीठोद्धारः इति व्यत्ययशब्दस्यार्थः एवमित्यादि चूलकः
चूला प्रागुक्ता या मलस्तारको परिवर्तिनी धाम प्रासादः एतद्विषय एव विधिर्जीर्णोद्धारो मंत्रविसर्जन
पूर्वः कृतस्थूलकान्ये मंत्रात्मान मले निष्कले केवले विन्यस्तात्प्रासादपरिसमाप्तिं यावत्तत्रता
न्नर्चयेत् लिंगं च रक्षितमिति प्रासादा पक्तनाद्विरवकाशोमा भवत्विति अभ्यसायतो दार्वादि परिष्कृ

भाव०

सू०

९६

67

त्यादिलिंगेनकार्यमित्युक्तंभवेदिति समासोमंत्रसंयोगइति तस्मिन्प्रासादे समासेसति मंत्रसंयोगनि
मित्तसाम्यदायिके क्रियेतेत्रतिष्ठा स्थानयथाविधाकार्या चूलकध्वजयथान्नामित्यर्थः एवमुक्तक्रियायो
गमिति उक्तप्रकारयाक्रियया योगपूर्वं साधको लिंगमासेवमानोऽतुलमैश्वर्यमिति वा किं तादृशसि
द्धिफलात्मकंप्राप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमव्ययंवाप्नोति उक्तंचश्रीमत्किरणे एतेनशक्तस्युक्तातश
नस्य स्कंधेदर्श्य विविधाश्च सिद्धाः विघ्नः प्रजानामधिपोयमश्च येचापरेभक्तिमतांवरिष्ठाः लि
गसमासाद्यमहापवित्रे तिर्माणमुर्व्यां शिवभक्तियुक्ताः [illegible] अभुक्तादि विदेवपूर्वंततः परंधामस
समाश्रयंतीति स्वादेहपातमर्यादमिति लिंगाभरणांते लिंगार्चनरतानां फलंभः देशिकइ
त्यादि अविज्ञातानुविषयमिदं जीर्णोलिंगप्रतिष्ठितोमंत्रोयदिकदाचित्तत्तायतेतत्साधारण
मिति लोकसामान्यप्रणवाद्यम् एतदेवाग्रेविशेषविध्यति तदन्येषुभवंयोज्यमित्यादिनापू
र्वंस्वयंभुवाणलिंगानांसर्वपीठगताश्चवप्रतिपादनेप्रसंगेनतद्विषयएव मंत्रसंकरनिषे
धउक्तः अनेनतत्प्रसंगात्तेषुतेषुचोच्यते प्राक्कप्सितइत्यादि प्राक्कितंयस्यवंशशालानिबद्धंनि
प्रतिष्ठितस्य यस्यवासाप्रतिष्ठासोपिनस्यर्यते तत्क्षिप्तयासिद्धः प्रात्यगीर्णादियोगेष्वयुच्यप
प्रतिष्ठितं विकल्पवासनानीतेरिति तत्रादिदोषविनिर्मुक्तैर्यनिवेशितामंत्रास्तेतुसर्वाघल्पाद्रेतो
नेमंत्रसंकरः यतस्तेः सर्वेहितकारिभिः सर्वोपायाः साधारणाएव तत्रमंत्रानिवेशिताः मानोन्मा
नइत्यादि एतोभ्योऽनुमान्यायदिलतिंतत्रस्थानमिति तस्यैवलिंगस्याधियत्वेनयोमंत्र
एवंततविन्यस्तलक्षणाविनैवस्वमंत्रमर्चयेत् अयमर्थः ऐंद्रादिमंत्रसाधकाः ऐंद्रादिलिंगल
क्षणबन्धादियुक्तेष्वैंद्रादीन्नैवपूजयेत् प्रासिकमुक्त्वाप्रक्रांतमेव जीर्णोद्धारात्मकमाह ।
विज्ञातइत्यादि यत्रप्रतिष्ठितामंत्राविज्ञायतेनेन [illegible] गानुहन्त्येति विसर्ज्यपूर्वोक्तेनैवविधिनेति
पदंकाकाक्षिन्यायेन उभयत्रापिव्याख्यायते स्वमर्चयेत्स्वेव [illegible] प्रतिष्ठितमेव पूर्वोक्तेनविधिनाप्रति

शिव

९६

ष्टा समयोक्ते नेत्यर्थः तदित्यादि भवमिति मरणं वै भवापरामिथान्यस्य मरणवस्य पूर्वोक्तया साधा
धारणव्याख्यया उपपत्तिः सर्वमंत्राद्यं विग्रहमिति यावंतो मंत्रा यावंतश्च ध्यानाः स्वायंभुवादौ
तन्त्राध्याचपदाध्याचेत्येवमादिनोदिष्टाः ते सर्वे एव वास्य विग्रहे ॐकं चरकंसे हितामंत्रवातिको
ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्ममंत्रनेत्रादिलक्षितम् महदादिविशेषांतं व्यापकं पदमव्ययं ॐतप्रोतं ज
गतेन मात्राभिः सर्वतेभ्यः शामिति तत्र सर्वो न्यसंयुज्य तदनुहूतं मंत्रेण संहारमुद्रया समादा
यपरतत्त्वमिति वाच्यवाचकसंयोगं नीत्वा तदनुस्मरणं मित्यभिप्रेतं मंत्रेन्यसेत वत्सरइत्यादि
वट्कमासाः अशूजनेषस्सजातं तदपि च स्वमंत्रेण योजयेत् प्रियेभोगावरत्नजेवाप्रिसंस्पृष्टमिति
रत्नलिंगदेवाम्नानुषाद्वा प्रतिदिनास्पृष्टं स्वतेजसा चैव कृष्टं तत्तदपि स्वमंत्रेण योज्यम् अथ
साधकस्य नियमातिवाहनाय तेन प्रतिग्रह विचारो यत्र सामचतुष्टयं संयमेन नयतिगृथोक्ते मीम
त्किरणे चतुरो वार्षिकान्मासान्नियमेन नयेदिति परिगृह्णीति कालेपु गण इति संक्रांति षडशी
तिमुखव्यहस्पृग्विले विनव्यतीपाताक पलविते मुभलक्षणाद्द तिलमे पुण्यदेशानां येगुणाक्ल
स्मरणं संचारस्थानेविरत्यागादयस्तेष्वांसं तेत्र मेव वक्ष्यमाणानि षेधभ्यायेदोषाक्तविस्तारकृप
भस्मो धरतं षांणारात्मकाष्टेवेजितं मेवं विध्यास्य अमाद्यमाह रुद्रोदकेत्यादि उदकं स मिधः कुष्माणि
चयस्य इतस्था अमनोत्तेन मनतुष्टिकारिश्मस्तद्रूपमित्ययाज्ञिकं वृत्तेचापुष्यफलवृत्तेवागणोऽप्सा
दियस्त्रीलिंगं चिह्नितं उपयुपरिलिंगवे तितयत्रबहूनि लिंगानि एकलिंगाधिष्टितं वक्ष्यमाण
योपपत्यावधीत्यर्थः साधकोत्तरपालितमित्यन्येन साधकेनाधिष्टितं किंचदक्षिणादिग्द्वारेण देवगृ
होत्तरदिग्द्वारेण वा यद्युक्तं ड षानि सत्त्वानि सिंहव्याघ्राजगरादीनि तद्वदिति तथोक्तं यत्र आग
मिप्रतिषेधकमिति भविष्यतामपि विघ्नानां निवारणं तदंबुप्रोक्षितं धामेति गृहमदोषवत्तया

वेदीपीठिकागर्भे च प्रासादस्यादिग्रहणात्प्रासादं न त्यक्त्वा सांगते अध्यर्धोपवत्सकृत्वायेन प्रासादरूपिणश्चान्ये
शिवाश्रयाः वेदिकारूपिणो येऽन्ये शोध्यास्तेभ्यस्त्रयः जप्यादिति ततः सांगेन स्नानेन जकुर्यात् तदनु सम
स्तकुशादिस्नाहरणाय स्नानादिगमनापेक्षया च यावन्तोऽत्र परिग्रहास्तावदस्त्रतेजसा परिपूरितं भावयेत्
भाव० तथा तत्तेजसैव निर्दग्धविघ्नसंघमत एवानामयं निर्दोषं कृत्वा किंद्र मितिशाकृप्रतिपादितमेव ततः शा
स्त्रलोकेशमंत्रान् शंखमूलं प्रागिद्ग्यद् इति पूर्वादिदिक्क्रमेण निवेशयेदित्येवाह्येन निष्क्रमेदिति संक्षा
सू० र्थं च मंत्रमनेनेति कवचमंत्राभिमंत्रितेन संधायेत्येकीकृत्य बहिस्तद्वारे बीजानि किरन्निक्षिपेत् शस्त्र
जप्तानीत्यस्त्रजप्तानि सूत्रं च मनेनेति शंकरं साधयकरस्त्रमार्गेण तत्रस्थभस्मनाबहिर्दीपप्राकारमंडलं
६८ कुर्यात् गंधनस्त्राभ्यन्तरेऽवान्विमितेः कवचमितिकवचमंत्रप्रयोगेन कुर्यात् पुष्पमूलानुल
लितमित्येतत्प्रार्थं रात्रस्यामिति तेनेन्तृत्वा देत्रपालायबलिं दद्यात् धामनेति देवगृहे वास्तुदेवेभ्यो बलि
र्देयः उदकांतरमिति प्रतिवस्तुजलेन स्नानम् गोशकृताचति गोमयेन शौचमिति मातृकं सम
68 त्रेण समालभ्येति पूर्वप्रतिष्ठितेन तदत्तानात्मणावेनेति प्रागप्युक्तं ततइत्यादि प्राकृप्रतिष्ठितस
मलमंत्रसंयोगं कृत्वा विशोध्यमिति विसर्जितमंत्रत्रातं स साधकः प्रागवदिति विधिवत्समारोप्य
निवेदयेत् क्षित्यर्थपीठमंत्राश्रयानपि मंत्रान्यथायोगं विन्यस्य ताध्यात्वा न क्रियेप्रागुक्तक्रमेणैव
विन्यस्य अप्यकृतकर्मक्रिद इति चतुर्विधं यत्कर्म क्रिद्यतकरणादधिककरणादन्यथात्वे तत्क्षि
त्यायश्चित्तेन तस्मिन् होमविधिना निष्पादितइत्यर्थः पुनर्भजेत् स्नानमिति प्रथममेकस्य पुनरन्य
त्रस्नाने पुनः शब्दोव्यवहितोपि संयोज्यः मंत्रसान्निध्यकारणं ततइत्यादि पूर्वोक्तिकरणं पूर्वम
तस्नान्निध्यनिमित्तं जपं यथाशक्ति कृत्वा निवेद्य चतमागुक्तेनैव विधिना सन्निध्यं प्रार्थयेदिति
यथामिलषितसिद्धिनिमित्तनियतमापि पर्यन्तमस्मिन्स्थितो भवन्सन्निहितो भवेत्येवं वि

कुसिकयालब्धेभिन्नस्रत्तानिधं प्राप्तं विभाव्येत्यर्थः भूतेभ्यः स्वानुगेभ्यो इति स्वस्वस्थाने चरेभ्यः भूतेभ्यो
बलिं किरेत् दत्त्वेत्यादि यथैव सममलत्वैत्रैलोके शाक्तादिकल्पनाकृतान्तवत्साधनाकार्य्यं स्वमति
कार्यामदोषेबलिपूजादीति देवेन्द्रनेम्या शाकुदशाकेनेत्यादिनायं पर्वसु वदश्मा[illegible]के पुण्ये बलिपू
जामदोषेकार्या देवविषयं तु प्रत्यहं प्रभातमध्याह्नप्रदोषनिशायोः केवारचतुष्टये समानगु
णावत्सस्वरूदिति तुल्यगुणोयुक्तो विशेषपूजादिवसानाह चतुर्दश्यामित्यादि पक्षयोरित्युभयप
क्षविषयोयो विधिमासवृद्धि दिनद्वयं सेद्व इति मासमध्ये यो दिनवृद्धिः द्वयं सौम्यतीपातो विद्यादिकः
त्र्येविधिये युगादि षडशीतिमुखसंक्रान्तिप्रभृतयः पुण्यकालाः दत्त्वेत्यादि स्नानपूजादौ यदुपयु
ज्यते तत्परिगृहीतं दत्त्वेय दिनाहित [illegible] तः साव्या समाहृतं भजेत् तत्स्वात्मनानतेनोबहिर्गत्वेत्
विघ्नाप्रदर्शनसंभवात् जातीत्यादि स्वचर्य्येविहितकृत्यनुष्ठाने जातिव्यतिकरस्तस्मिन् विधिस्थितं
मिति शास्त्रप्रतिद्दिष्ट स्वचर्येत्यादि जातिव्यतिकरे कर्यान्यायश्च[illegible]मिति यदुक्तं तदेतेन विशेषयति
ग्राह्येत्वितिनः साधकस्य या स्वचर्य्या विहितावृत्तिस्तामाश्रित्य समाचारः शाक्तयोर्विभाति विजृम्भते ज
गद्व्याप्य च तद्विधिं भूतसर्गमयिष्ठाय एतदुक्तं भवति तयाविधेजगति यत्र यत्र यदभिलाषे साधको
मंत्रान्भुंक्ते तदवश्यमाप्नोतीति उक्तं च श्रीमत्कुलानोत्तरे विश्वरूपधरां मंत्रां यजमानेकयाश्रितानः सर्वा
न्कामान्स्रयकं ति त्रैलोक्ये दुर्लभानपि मंत्रीति साधक एव विधिलंघने विधिप्रकरणे मार्गप्राय
श्चित्तमनाचरन् सिद्धिभ्रंशमवाप्नोति देशिकस्याचार्य्यो रोगभागीति विघ्नितदीयाफलभाग्वती
त्यर्थः तन्निवृत्त्याये त्यादि तस्य विधिलंघनप्रत्यवायस्य निवृत्त्यै विधिवत्प्रमाणः पवित्रकाद्यैः
परमेशानेति शास्त्रमोरवापेत्तयोयत्क्रियात्मना ईश्वरभट्टारकेन वेधसइति परमज्ञापनेय
त्र्यनेतशायतस्या एवात्रशास्त्रावतारादौ प्रधानगुरुत्वं ननु वेधसो भिधायकस्य शाब्दस्य सामा

मात्मन्य न्यनहंनिष्य स्वैर्यं यस्मै सोमप्रजापतिः सर्वजगत्पतित्वेन संहितांतरेप्युक्तः एष सर्वेषामिमां
ल्लोकान्परशत्रूनुपर्यहं हितः उत्पादयतीत्यर्थ इति निरुक्तं द्विजगत्पतिरिति स्कंदायती ह्रणभासे चेति
शास्त्रावतारगुरुप्रदर्शनार्थमेतत् जगतां धारणपोषकमंतं नेतृशं परंगुरुं तेनोक्तं परमेशानश्री
भाव० कंठाय महात्मने सर्वशास्त्रार्थगुरुणा देव्यै सर्वमुदाहृतं ते दीक्षायां च मोहनं दीक्षाकंदयोरित्यादि
समासान्निबोधतेति संदेव प्रलेप विज्ञाप्यं शृणुतेत्यर्थः अथ नमउच्यते नभस्येत्यादि नभस्य नभसौ
तृ० मासौ रिति भाद्रपदश्रावणमासावित्यर्थः एषामृत्रमः कृत्रिशाब्दं शाक्षिप्योहेतुत्रेमासत्रशाब्दस्य विहि
तत्वात्मासो रिति वर्णी द्विवचनमुपपन्नं अन्यथा मासयोरिति वक्तव्यं स्यात् आषाढामिति आषाढ
शुक्लपंचदशी पूर्वाषाढायुक्ता आषाढेति देशभाषाप्रसिद्धा तस्या मादिमेह्नि उद्दिष्टदिनानां मध्ये क
६९ स्मायदिनद्वयत्यविवाहापेतयावाधहरणे तेन समर्थी द्वयोदशोत्सवदिनद्वयं विहितं तेषु उक्तंचश्री
मत्किरणे समर्थ्याद्वयोदश्यामथापवित्रपूजां कृत्वा तद्देशे शिवमामंत्र्य तद्दिने इति तथा आषाढ
शुक्लचतुर्दश्यपि विहिता अन्या सा स्वपदोपात्तत्वाद्व्या विद्धमित्यनाकुलान्विता बलेकलशाब्दे
69 नवृत्तत्वगृह्यते तत उक्तं तेषु शिगुणमित्यादि नव मिलितत्रुमिरेवं ततं तु कृत्वा समर्थ्यापीलिवत्यमा
णाधावपवन्नाय यथागममिति शार्दूलनरहृष्टविधानमनतिक्रम्य आपाद्येति प्रलिपाद्य पावनेवरमिति
पवित्रकाख्याया मुपपत्ति विहितानंतुष्ठानान्मन्यवापात्मनः पापात्मनः पावयत्यतः पवित्रं एतदेव
स्फुटीकरोति वार्षिकान्मुच्यते कृत्यविलवात्सरणाद्यपिदिति एतस्मादेव विधिश्चरणात्पवित्रकप्र
तिपादनाख्यादनुष्ठितान्नातो वार्षिकादिति सेवत्सरकृतान् क्रियाविलवान्मुच्यते विप्रश्चिद्दिगो
तीत्यर्थः द्विगुणं इत्यादि हस्तद्वयेनार्थमाश्रुतुर्दशादिगुणान्सहा विंशतितंतुनांकन्यसकन्यसेतते
ततो द्विहालिक विद्यास्तिकादिकमेतोद्द प्रादशावृद्धया उत्तमोत्तमं यावदष्टोत्तरशततंतुनां भवत्येव

श्रीव
६९

एषविधिर्भोगार्थिनां द्वादशेत्यादि वाशब्देत्र पुनःशब्दस्यार्थः कन्यसादिषु सिद्धिलिंगिनन्निमि
त्ते द्वादशभ्यस्तनुभ्य ऊर्ध्वं द्वादशानां द्वादशानां वृद्ध्या यावदष्टोत्तरशतं तन्नं तितिकावृद्धिरित्यर्थः ॥
यवीयसामित्यादि कन्यसानां लिंगानां सोलाधिभिः कलासंख्यागुणैः अष्टात्रिंशतान्तः कार्याः
ताराल्पताराद्यासाम् अष्टात्रिंशादेवकलायतः मध्यानां वर्णेलार्तिताः पंचाशत्तन्तव इत्युक्तं भवति
वर्णानां मात्रान्तराणां पंचाशत्त एवमसिद्धेः ज्येष्ठानां पदसंख्याताः एकाशीतिरिति यावत् ग्रं
थय इत्यादि यावंतस्तन्तवस्तावंत एव ग्रंथयः तल्यान्तरा इति यावत्परिमाणका ग्रंथिस्तावत्परिमा
णव्यवधानं कृत्वा परो ग्रंथिः समाइति न्यूनाधिकत्वरहिताः प्रागप्युद्दिष्ट समग्रंथीनेतेनका
श्मीरकाव्यया कुंकुमगैरिकाधरुणाइति गैरिकाख्यया धातुविशेषः आदिशब्दाद्रोरचनया
पि यदुक्तं श्रीमल्लिरत्ने गोरोचनाकृताः सर्वग्रंथयो यात्तु नापि वेति हठादित्य विस्तृयाः त्रितय
मित्यादि भोगमोक्षापेक्षया सृष्टिसंहारक्रमेण मूर्ध्नि आवाचो भागे आत्मविद्याशिवात्मकं पवि
त्रत्रितयं कनेव्यं पीठिका सहस्रष्टिपुनरप्यनुपर्यम् सावदेवतमिति यद्यनुर्ध्वपवित्रकं तन्मूल्या
अथपिंडिकाअयदेवमार्थत्वेन सर्वदेवके आकाल्वित्यादि प्रतिमाब्राजानुपर्यन्तं त्रिपूर्वं त
इदेव आत्मविद्याशिवात्मकपवित्रकचितय एवंकेस्विष्टतन्तु युक्तं चयथा रुचिसंख्यान्त्रन्तु युक्तं
चलेष्वित्यादि चललिंगानामपि स्विष्टतन्तुयुक्तं कनेव्यमित्यर्थः सिद्धेः समग्रंथीति पूर्वोक्तस्य द्वादशे
त्रंवृद्ध्येत्याद्यस्यानुवादः विद्येत्यादि विद्यापीठेति पुस्तकादावेवमेव सर्वात्मकमिति सर्वव्या
पकत्वेन विवेष्टनपर्यंतं तथैव सर्वात्मकं यथारुचितन्तुयुक्तं गात्यष्टमेकैव न्यमागो वृषेनया
चतुर्थीवायः प्रतिष्ठितस्वरसर्थिहिमीये शिवायाविन्यादि स्विष्टकृदाख्यं कर्म इतद्वबलिहोमः तस्य
ध्यैनेहोमव्यापारे कृतेसतीत्यस्मइरवः अन्येतु स्विष्टकृन्मात्र इतिपाठे मातेकनेकमेणामप्रतिपादयम्

होमस्समाप्ताविल्वर्यः किंभूतं एवंविवर्कं सेव्यकृदिति स्वयमात्मन इह मभिलषितं करोति यदेवव्याच
ष्टेते: लिंगवदिति शिवाम्नाचयिपविनक चतुष्टयविधानमयातिदेशः तद्विधानमाह वीरणीत्यादि
लिंगस्याद्दोविभागेन वीरण्यात्मविद्या शिवात्मका निभोगमोक्षापवेत यायेन क्रमेणाप्रतिष्ठादिना
निचतुष्टयदेवतात्वेन सर्वतत्वनिमित्तं भगवतः कालाग्निरुद्रतः प्रभृति परमशिवपर्यन्तमथ
भा८० वापरमशिवात्कालानलरुद्रपर्यन्तक्रमेणान्येवमात्मीयं प्रतिष्ठायाः फलमाह नकाल
चू० मृत्यु रित्यादिना यद्वेशः सम्बुषः स्थितइति सर्वथाहृयप्रतिष्ठा विनाकृता लिंगप्रतिष्ठानका
र्ये तुकं भवति वृषस्तत्वृषमाह वृषोधर्म इत्यादि मेदयति पुरुषान्गुरुफले दुःखदाहशाम
नैराह्लादयत्यतो भगवतः संबंधी धर्मो धात्वर्थतोपि निरुक्ताच्छापिदेवस्याश्रोत्तात क्रियात्म
८० को गुणो यस्माद्गुणातिशयात्मस्तदिदं विद्वेत्सुचेतनाचेतनवर्गं प्रागुक्तं सर्वं धारयत्यपारशक्त्या
त्मनातथा धिष्ठात्रं शक्त्यात्मनाच उक्तं च श्रीमत्स्वायंभुवे धातुलोकानिमान्सर्वान्प्रीतिं च पुरु
70 षात्मनात्धर्मस्तेनोच्यतेइति इतीशाराधनोपायइति यस्माद्यागाधिकरणोद्देशसमये युक्तं
यजनं श्रेष्ठमेतेभ्यो लिंगएवेति तदनेनोपसंहरति येनचानेनोपायेन साध्यन्नत्रहावयः स
प्रजाकृतः स्वमात्मा श्रेष्ठ भूतं सर्वातिशायित्वात्परमेष्ठ्यं प्राप्ताः अनुकल्पः प्रवृत्तोपीति अ
नुकल्पो गौणीकल्पनातया प्रवृत्तेपि पुरुषे रुद्रपद प्राप्ते स्कन्दे यदुक्तं प्राकृतेपि रुद्रानेष्टा
यः शिलिनोगायनान्नृत्याद्भक्त्या नृत्तिभाजोपि तारयेदिति कोनाम विद्वानत्रयश्रद्धा नत्कथयेद
पि तत्सर्वमेव करोतीति सम्यक्तिरोहितइति योप्यन्योमलोपरुद्धश्चैयोराफ्कमूलमायोयावदित्यपि:
यजनागत्वेन भावो यः स्फुङ्गात्मकं क्षकेलद र्थमाह मदमस्मगोपाकमि ड्रत्यादि स्फुटद्वावान्त
लिंगादिनिर्मितमपि लिंगं संपूजयन्प्रतिष्ठात्मकं फलमाप्नोति स्थंडिलेपि यजेन्मंत्रानिति

तदाश्रेवाभीप्सितं फलं प्राप्नोति इत्यर्थः पुस्तावतारस्तंबंधानाह एतत्स्वयंभु भगवा
नित्यादिना ज्ञानावृतोन्नमम इति ज्ञानं च प्रलोन्नमं चतुरम्युक्ति प्राप्ति हेतत्वाद्दृतमिति
वत् तदेकदेशाम् इति द्वादशाम्न हस्तान् सहहस्तेण्त्यर्थः इष्टार्थसिद्धयोगसमाकुलं इति
इष्टेनार्थेनाभिलषणीयेन प्रतिष्ठाशाखेभ्योप्यतिशयतासिद्धानामुक्तस्वरूपाणां स्थि
रचेतसां विदुषां वीतरागाणां जगन्नुणामिवेतना मित्यनेन तेषां योयोगः समाधि ध्ये
याकारेणावासनं तस्मरंति तानभ्याति ष्टार्थसिद्धयोगाभ्यां समाकुलं व्याप्तम् नोस्माकं शिव
मस्तु श्रेयो भवतु सारस्वाय रत्नाग्रे नियमतत्त्वस्यैवनोषोफलाकस्मिन्नितः समाप्तिमधु
नानीनाम समापान्नकान् सोयंवंदकलाधरस्य दयया सर्वत्र सर्वात्मनां भक्तानां पुरुकदार्थवा
ग्रेविषयेभूयात् सदा वल्लभः ॥ इति श्रीमहामहेश्वरेण कृते भावचूडामणिनामतन्त्रे
समाप्तम् ॥ संपूर्णं समाप्तम् शुभमस्तु शुभमस्तु ॥ xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

भाव०
चू०
८१
71

नं. ५२९१

पत्र ८१

स्नानचूडामणि

शिव
८१